

A KERESZTYÉNSÉG MAGYARORSZÁGON 1526 ELŐTT

TARTALOM

ELŐSZÓ AZ ELSŐ KIADÁSHOZ	7
ELŐSZÓ A MÁSODIK KIADÁSHOZ	8
A MAGYARSÁG KAPCSOLATA A VILÁGVALLÁSOKKAL A HONFOGLALÁS ELŐTT	9
A KÁRPÁT-MEDENCE VALLÁSI KÉPE A HONFOGLALÁS ELŐTT	11
MISSZIÓ A MAGYAROK KÖZÖTT	13
<i>A keresztyénség felvétele</i>	13
<i>A bizánci görög misszió</i>	14
<i>A nyugati latin misszió</i>	17
AZ ÁRPÁD-HÁZI KIRÁLYOK KORA	24
<i>Az egyházszervezet kiépítése</i>	24
<i>A magyar keresztyénség missziója</i>	33
AZ ÁRPÁDOKTÓL HUNYADI MÁTYÁSIG	36
<i>A királyi egyházpolitika</i>	36
<i>A keleti keresztyénség helyzete</i>	38
HUNYADI MÁTYÁSTÓL MOHÁCSIG	40
<i>A király és az egyház</i>	40
<i>Egyházpolitika Mátyás király uralkodása után</i>	43
SZERZETESRENDEK	44
<i>Ciszterciek</i>	44
<i>Premontrei szerzetesek</i>	45
<i>Hanyatlás és reformok</i>	45
<i>Karthauzi remeték</i>	48
<i>A pálosok</i>	48
<i>A koldulórendek</i>	50
<i>A ferences obszervancia társadalmi hatása</i>	52
<i>Keresztes-hadjáratok és lovagrendek</i>	55

EGYHÁZI ÉLET, PAPSÁG, A HITÉLET JELLEMZŐ VONÁSAI	58
<i>Egyházi élet</i>	58
<i>Istenítéletek</i>	59
<i>Kegyesség</i>	59
<i>Szentelek és keresztyén eszmények</i>	62
<i>Papság</i>	67
<i>Káptalan</i>	68
<i>A papság műveltsége</i>	68
<i>A főpapság</i>	70
<i>Az alsópapság</i>	71
ÍRÁSBELISÉG, ISKOLÁZÁS	74
<i>Írásbeliség és hiteles helyek</i>	74
<i>Iskolák, főiskolák, egyetemek</i>	75
<i>A hazai iskolázás fejlődése</i>	78
<i>Magyarországi egyetemek</i>	82
<i>Külföldi tanulmányutak</i>	85
MŰVELŐDÉS	88
<i>Latin nyelvű emlékek</i>	88
<i>A művelődés anyanyelvű emlékei</i>	91
<i>Zenei emlékek</i>	93
<i>Művelődés az Árpád-kor után</i>	94
<i>Polgárosodás és művelődés</i>	103
ERETNEKMOZGALMAK	105
A REFORMÁCIÓ MAGYARORSZÁGON MOHÁCS ELŐTT	110
<i>A politikai háttér</i>	110
<i>A királyi udvar</i>	115
<i>Luther tanainak elterjedése</i>	116
ÖSSZEFOGLALÓ ÁTTEKINTÉS	120
SUMMARY	124
ZUSAMMENFASSUNG	126
IRODALOM	129

ELŐSZÓ AZ ELSŐ KIADÁSHOZ

A Sárospataki Református Teológiai Akadémia Egyháztörténeti Tanszékének harmadik kiadványát veszi kezébe az Olvasó. Az előzőekhez hasonlóan ez is annak a sürgető tanulmányi igénynek felel meg, hogy a hallgatók számára elegendő példányszámban álljanak rendelkezésre megbízható monografisztikus feldolgozások.

Az első lépésként 1995-ben reprint kiadásban *megjelentetett A magyar református egyház története* nagy segítséget nyújt saját egyháztörténelmünk tanulmányozásához. A Bíró Sándor, Bucsay Mihály, Tóth Endre és Varga Zoltán által 1949-ben írt monográfia – amelyet Révész Imre látott el elvi jelentőségű előszóval – időtálló, ma is vezérfonalul használható alapvető munka, és csak kevés helyen szorul korrekcióra, kiegészítésre.

A második kiadvány az egyetemes egyháztörténettel foglalkozik. Jos Colijn holland református lelkész tollából *Egyháztörténelem* címmel 1996-ban hagyta el a nyomdát. A szerző közérthető stílusban a korunkig húzódó fő vonalak és az összefüggések kiemelésére törekedett. Másfelől pedig hangsúlyozottan, következetesen érvényesítette a biblikus, valamint hitvallásos szempontokat.

Teológiai Akadémiánk – sőt a magyar református teológiai akadémiák – tanárai közül mindeddig senki nem adott ki olyan könyvet, amelyik a magyar keresztyénségnek a reformáció kora előtti történetét foglalja össze. Nem volt ugyan ez a terület sem ismeretlen előttük, művelésével azonban érdemlegesen nem foglalkoztak. A hazai középkor egyháztörténete az oktatásban gyakorlatilag nem érvényesült kellő hangsúllyal.

A harmadik kiadvány ezt a hiányt pótolja. Szerzője – a tanszék jelenlegi adjunktusa – tárgyát jól periodizálva egyaránt figyel a kerettörténetre és az egyház belső életére. Mértéktartó jegyzetapparátusban gyakran hivatkozik nem református teológus történészek legfontosabb írásaira is. Az egyes témákat több szempontból közelíti meg és önálló koncepciójába ötvözi az eddigi ismereteket. Módszere az, hogy egyes korszakoknak széles kört felölelő keresztmetszetszerű bemutatását adja, a záró fejezetben pedig hosszsmetszetszerűen összegez.

Előadásainak szövegét Akadémiánk hallgatóinak kérésére rendezte sajtó alá és adja közre. Szívesen vár minden olyan hozzászólást, javaslatot, ami az anyag finomításában segítségére lehet és egy esetleges későbbi kiadásban érvényesülhet.

Sárospatak, 1997 Reformáció havában,

Dr. Barcza József
tanszékvezető professzor

ELŐSZÓ A MÁSODIK KIADÁSHOZ

A Sárospataki Református Teológiai Akadémia 1997-ben jelentette meg a reformáció kora előtti magyar keresztyénségről tartott előadásaimat. A kis példányszámban napvilágot látott kiadvány elfogyott. Az új kiadás lehetőségét elnyerve úgy döntöttem, hogy átdolgozom a kötetet a tanítási tapasztalatok alapján. Ez az átdolgozás elsősorban az anyag téma szerinti csoportosítását jelenti a megelőzőleg alkalmazott kronológiai felosztás helyett. Ugyanakkor módomban állt figyelembe venni a korszakról időközben megjelent újabb irodalmat. Ez azonban lényegesen nem változtatta meg a korábban leírtakat, legfeljebb kisebb kiegészítésekre került sor a szövegben.

Szükségesnek tartom megjegyezni, hogy e kis kötetben nem a magyar katolikus egyház történetét foglaltam össze, hanem a reformáció előtti magyar keresztyénségét. Egyebek mellett főként arra igyekeztem hangsúlyt helyezni, ami a keresztyén hit gyümölcseként sok áldást hozott hazánknak, s amit a megreformált egyház is bátran örökségének vallhat. S minthogy lelkészképzésben kap helyet e kötet, azt igyekeztem előadni, aminek általános ismeretét egyetlen korszerűen képzett és művelt református lelkipásztor sem nélkülözheti.

Dienes Dénes

A MAGYARSÁG KAPCSOLATA A VILÁGVALLÁSOKKAL A HONFOGLALÁS ELŐTT

IZONYOSNAK TŰNIK, hogy a vándorló magyarság vallási képzetét az ismeretek belső gazdagsága és a sztyeppen megismert tételes vallások szinkretikus keveredése erőteljesen befolyásolta.¹ A vallási étellel kapcsolatos, ma is használt szavaink ekkortájt már részét képezték őseink szókincsének. Fontos tudnunk, hogy ezek a szavak a belső hitélet kifejezései voltak s a keresztyénség felvétele során szinte kizárólag az egyházszervezetre vettek át eleink új, főleg szláv szavakat. A honfoglalás előtt megvolt már nyelvünkben a fejlett vallási életre jellemző számos kifejezés: *isten, ördög, imád, bölcs, büvöl, bájol, böjt, bűn, kegyelem, gyász, érdem, üdvöz, boldog, id (idnap = ünnep = szent nap), egy (azaz szent, egyház = szentház), lélek, áld, menny, bocsát, ige, vétek, hisz, hit, teremt, örök*. A túlvilági életéről pedig a magyaroknak ősi elképzeléseik voltak, miként erre jól következtethetünk a temetkezési szokásokból.

Föltétlenül hatással volt a magyarságra a három nagy világvallás, a *zsidó vallás, az iszlám és a keresztyénség*. Biborban-született Konstantin bizánci császár (913-959) írta a magyarokról: „*Együtt laktak a kazárokkal három esztendeig, s minden háborújukban együtt harcoltak a kazárokkal*”.² Valószínűleg ez a bizánci forráshely nem a magyar-kazár kapcsolat egészére utal, hiszen az jóval tovább fennállhatott három esztendőnél. Ezzel már a VI. század második felétől folyamatosan számolni kell hosszabb időn át. A kazár előkelők, élükön a kagánnal – 750 táján – felvették a zsidó hitet, mégpedig politikai okokból, hogy ellensúlyozzák a keresztyén Bizánc és a muzulmán arabok befolyását. A magyarokhoz csatlakozó kazár szövetséges nép, a kabarok, valószínűleg a zsidó vallást követték, esetleg csak vezető rétegük járt ebben a hitben. Sőt arra is találunk utalást, hogy zsidó kereskedők csatlakoztak Árpád népéhez. A Pécs melletti Kozár község határában feltárt temetőből héber írásjelekkel ellátott gyűrű került napvilágra. A töredékes források mindenképpen jelzik, hogy az ószövetségi vallás elemei nem voltak ismeretlenek a magyarság körében.

A kazár előkelők nem ellenezték sem az iszlám, sem pedig a keresztyén térítést a birodalomban. Országuk egyes helyein mecsetek épültek, iszlám iskolák működtek. A magyarok között nem csak izraelita, hanem muzulmán kereskedők is megfordultak. Ez a helyzet a honfoglalás után is megmaradt.

¹ A fejezet legfontosabb irodalma: SZÉKELY GYÖRGY (főszerk.), BARTHA ANTAL (szerk.): Magyarország története I. Előzmények és magyar történet 1242-ig. Bp. 1984. 549-574. p. SZÁNTÓ KONRÁD: A katolikus egyház története. I. Bp.1983. 308-309. p. RÓNA – TAS ANDRÁS: A honfoglaló magyar nép. Bp. 1996. 285-289. p. LÁSZLÓ GYULA: Árpád népe. Bp. 1988. 130-137. p. FODOR ISTVÁN: Verecke híres útján. Bp. 1980. KISZELY ISTVÁN: A magyarság őstörténete (Mit adott a magyarság a világnak). Budapest, 1996. 472-478. p.

² Magyarország története. i.m. 498. p.

A Bizánci Birodalom jelentős kapcsolatot tartott fenn a sztyepei népekkel. Ebben a kapcsolattartásban fontos szerepet kapott a keresztyén térítés. Már a IV. századtól működtek ezen a tájon bizánci térítők. S ugyancsak jelentős missziójuk volt az örmény egyház papjainak is. A kaukázusi hunok körében tevékenykedő örmény papok bibliai részleteket fordítottak hun nyelvre a VI. század elején. A krími gót püspökséget az V. század elején alapították és igen jelentős térítő tevékenységet folytatott a sztyepei népek között. A VIII. században hét missziós püspököt, köztük az onogurok és hunok püspökeit szentelték fel.

Nyilvánvaló tehát, hogy a magyarok a keresztyénséggel hosszú időn keresztül érintkezésben voltak. A szlávok apostolainak életét bemutató Cirill- és a Metód-legenda azt is sejteti, hogy őseink tisztelettel fogadták a keresztyén térítőket. Amikor harcosaik Cirillt megpillantották, farkas módján üvöltve rohantak rá, mikor azonban felismerték a szent embert, nagy tisztelettel közeledtek hozzá. A Metóddal találkozó magyarok vezetője papot megillető tisztelettel fogadta őt, megölelte, megcsókolta, értékes ajándékokkal megajándékozta, majd e szavakkal bocsátotta útjára: „*tisztelendő atyám, okvetlenül emlékezzél meg rólam szent imáidban.*”³ A kereszt és a görög szavunk a honfoglalást megelőzően került nyelvünkbe. A még Etelközben készült bezdédi tarsolylemez középpontjában kereszt található.

A honfoglaló magyarság ismerhette tehát a keresztyénséget és az említett másik két monoteista világvallást, a vele kapcsolatban álló vagy vele egybeolvadt néprészek között minden bizonnyal voltak ezeknek a vallásoknak követői is.

³ LÁSZLÓ GYULA: i.m. 132. p.

A KÁRPÁT-MEDENCE VALLÁSI KÉPE A HONFOGLALÁS ELŐTT

NRÓMAI BIRODALOM csapatai Kr.e. 13-8 között legyőzték a pannon és dalmata törzseket.⁴ Az elfoglalt Dunántúlt a Duna vonalán kiépített erődrendszerrel biztosították. Az új római tartomány a Pannónia nevet viselte, amit a II. század elején „alsó” és „felső” Pannóniára osztottak.

Pannónia stratégiaiul igen fontos szerepet kapott a jazig és dák törzsek katonai fenyegetése miatt. Az I. század végén és a II. század elején több háborúban a rómaiak legyőzték a dákokat és megszervezték Dacia tartományt (a mai Erdély területén). A III. század második harmadától kezdve a gótok és a gepidák egyre erőteljesebb támadásokat indítottak az északkeleti tartományok ellen. Dácia katonailag nehezen volt tartható, ezért a rómaiak 271-ben kiűrtették. Az eltávozott római lakosság a katonasággal együtt déli irányban a Duna jobb partjára költözött. Az új provincia neve Dacia Ripensis volt, főhelye pedig Sedica, azaz Szófia lett. Pannóniát egy ideig még meg tudták védeni a római légiók, de a IV. század végén a gótok, hunok és alánok feldúlták.

Dáciát még a keresztyénség elterjedése előtt ürítették ki a rómaiak. Pannóniában viszont megszerveződhetett a keresztyén egyház. Számos régészeti lelet: sír, temető, templom bizonyítja ezt (Pécs, Szekszárd, Szentendre stb.). Sőt, Pannónia még egy püspököt is adott Galliának, mert Márton toursi püspök valószínűleg 316 körül Saváriában (Szombathely) született. A rómaiakat kiszorító, a Kárpát-medencébe beköltöző germán népek többsége (ariánus) keresztyén lett, így – bár az egyházszervezet folyamatossága megszakadt – a keresztyén kultusz folytatólagos volt. Egy időre ezt is megszakította az avarok letelepedése, maradványai azonban a IX. század elején megkeresztelkedtek.

Árpád népe a Duna-Tisza táján keresztyén néptörödékeket is talált. A Kárpát-medence nyugati része frank befolyás alatt állott. A keleti részek bolgár fennhatóság alá kerültek, ők ellenőrizték az erdélyi sóbányákat, a marosi és tiszai vízi utakat. A *pannóniai szlávok* a frank örgrófság keretében a birodalom vazallus fejedelmeit uralták. A Felvidéken szintén laktak szláv csoportok, közöttük a horvátok északon maradt szórványai, a *fehér horvátok*. Erdélyben felbukkantak *bolgár-szláv* telepek nyomai. Ezek a néptörödékek nem játszottak meghatározó szerepet a honfoglalás utáni magyar történetben. Az avar-onogur maradványok élhettek itt a legnagyobb tömegben s talán nagyobb részük magyarul beszélt és természetesen olvadt egybe a honfoglalók rokon népével.⁵

A missziós tevékenységet a Dunántúlon a bajor egyház folytatta, azonban ez a misszió adminisztratív jellegű volt, azaz a birtokszerzés motiválta és nem az evangélium terjesztése.⁶ Innen következett, hogy Pannóniában nem létesítettek

⁴ BERTÉNYI IVÁN – GYAPAY GÁBOR: Magyarország rövid története. Bp.1992. 12-19. p.

⁵ SZÉKELY GYÖRGY: Népmaradványok a Kárpát-medencében. História 1996/2. 8-12. p. LÁSZLÓ GYULA: Kettős honfoglalás? História 1996/2. 27-29. p.

⁶ Magyarország története. i.m. 354-357. p. és 360-365. p.

önálló püspökséget, így az önálló pannóniai egyház nem születhetett meg. A pannon föld a bajor főpapok számára mezőgazdasági gyarmat volt, alávetett népével nem törődtek, templomok alig épültek. Az önálló pannóniai püspökség megalakításában I. Miklós pápa (858-867) terveit is meghiusították. Sőt, a morvák két apostolának, Cirillnek és Metódnak a missziója is töredékes maradt emiatt.

A testvérpár Raszisztzláv morva fejedelem kérésére érkezett Bizáncból 863-ban. Az istentiszteletet szláv nyelven végezték és ez rendkívül megerősítette missziójukat. Tevékenységük sikerét jelentősen fokozta a glagolita írás megalkotása. Miután több mint 3 évi működés után arra kényszerültek, hogy elhagyják Moráviát, 867-ben Rómába mentek, hogy a pápától kieszközöljék missziójuk támogatását. Többévi huzavona után a pápa Metódot Pannónia püspökévé szentelte. A frankok azonban elfogták és a passauai püspök, aki nem óhajtott lemondani a Pannónia fölött gyakorolt hatalmáról, börtönbe vettette 870-ben. Csak három év múlva szabadult ki a pápa segítségével, de Pannóniába nem térhetett vissza s a pápa a szláv liturgia gyakorlását is megtiltotta. Metód újra Moráviába ment, ahol 885-ben meghalt. Ezután Szvatopluk fejedelem elűzte tanítványait s az egyházi hatalom újra a bajor papok kezébe került.

Amikor a magyarok elfoglalták a Kárpát-medencét, itt az egyház helyzete egyáltalán nem volt szilárd. Az elmondottakból következett, hogy a lakosság keresztyénsége csak felszínes volt. Mégis élhettek itt tovább olyanok, akik megtartották és megélték hitüket s ez a magyarság egyes csoportjaira is hatással lehetett. Valószínűleg a Dunántúlon élő latin rítusú szláv nép nyelvéből kölcsönözték eleink többek között a *bérmál*, *apát*, *apáca*, *eretnek* szavainkat.

MISSZIÓ A MAGYAROK KÖZÖTT

A keresztyénség felvétele

ILLYÉS ANDRÁS XVII. századi pozsonyi kanonok úgy fogalmazott, hogy a magyar népet vezetői vérrel-vassal kergették a keresztvíz alá.⁷ Ez a sommás kijelentés nagyjából meg is határozza gondolkodásunkat a kérdésről mind a mai napig. Holott a kép ennél jóval árnyaltabb és tegyük hozzá, sokkal kedvezőbb is. Amikor ennek részleteit ismertetjük, igen fontos tudatosítani magunkban, hogy a keresztyénség felvétele és a keresztyén eszmék meghatározóvá válása eleink életében nem egyszeri esemény volt, hanem *folyamatként* ment végbe, tehát így is szemlélendő.

A magyar fejedelmi politika a X. század közepén kísérletet tett a megtelepült népek közé való beilleszkedésre. Ennek nélkülözhetetlen velejárója volt a keresztyén misszió hivatalos támogatása a vezetők részéről, hosszabb távon pedig a keresztyénség felvétele. A keresztyén egyház ekkor hivatalosan még egy volt, rítusát tekintve azonban már kettévált görög és latin szertartására. Ez a kettősség egyben politikai szembenállást is jelentett: a görög felet a bizánci, a latint a német-római császár (és a Bizánccal szemben vele szövetséges pápa) képviselte, mint két politikai nagyhatalom ura. Bizánc éppen a magyar honfoglalás előtt könyvelhette el a bolgárok görög rítus szerinti „megtérítésének” sikerét, s a 900-as évek második felében pedig az oroszokét. Nem volt közömbös a magyarok iránt sem. A bolgárok hátában potenciális szövetségesnek ígérkeztek. Magyarország viszont a két nagyhatalom ütközőpontján és érdekszférájában feküdt. Fajsz fejedelem és a törzsszövetség vezetői előtt nyilvánvaló volt, hogy rendezni kell valamelyik fél felé a viszonyt hosszútávra, hogy elkerüljék azok egységes fellépését az országgal szemben. Egy ilyen támadásnak ideológiai alapja lehetett volna a magyarság pogánysága. Ezzel a jelszóval semmisítették meg korábban a frankok a Kárpát-medencei avar birodalmat.

⁷ Vannak kutatók, akik előszeretettel hivatkoznak erre, mintha Illyés András autentikus forrásnak számítana. Vö.: BAKAY KORNÉL: A magyar államalapítás. Bp.1981. 132. p. A szerző szinte kizárólag és egyoldalúan a negatívumokat emeli ki, ha a hittérítésről, a keresztyénség népünk közötti elterjedéséről, az egyház szerepéről ír. BAKAY KORNÉL: Az Árpádok országa. Kőszeg, 2000, 471 és köv. pp.

A bizánci görög misszió

A X. SZÁZAD KÖZEPÉN nyugat felé, a németekkel való viszony rendkívül megromlott. A 936-ban trónra emelt I. Ottó sikeresen hódoltatta Csehországot és Észak-Itáliát. Ez utóbbi Magyarország szövetségese volt, mégpedig az utolsó Nyugaton. Bizánccal viszont a magyarok 934 óta békében éltek. A békét a görög császárság évi adóval vásárolta meg. Ebben a külpolitikai helyzetben természetesen adódott a bizánci orientáció.⁸

Bíborbanszületett Konstantin császár valamint Szkülitész számolnak be arról, hogy 948-ban nevezetes küldöttség ment Bizáncba a magyarok részéről. Vezetője *Bulcsú harka* volt (azaz a harmadik magyar méltóság), elkísérte *Tormás herceg* is, Árpád dédunokája. A küldöttség – valószínűleg minden tagja – megkeresztelkedett Konstantinápolyban. A császár egyházi és világi előkelők körében maga emelte ki Bulcsút a keresztelő medencéből. Megajándékozta a *patricius* méltóságjelzővel, Tormást pedig a *barát* címmel tüntette ki. Néhány esztendő múlva, 953-ban a második magyar méltóságot hordozó főember, a *gyula* ment Bizáncba és ő is megkeresztelkedett. Ez mindenképpen a bizánci kapcsolatok fokozatos fejlesztésére utal.

Igen fontos, hogy a hazatérő gyulát elkísérte hazájába egy *Hierotheosz* nevű görög szerzetes is, akit a konstantinápolyi pátriárka a *türkök*, vagyis a magyarok *püspökévé* szentelt. Olvassuk erről Kedrenosz sorait: „*Nemsokára Bulcsú látogatása után Gyula, ki hasonlóképen fejedelme volt a magyaroknak, szintén eljött a császárvárosba, ott megkeresztelkedett s ugyanazon tisztségre lett méltatva. Ez elvitt magával egy kegyességéről híres Hierotheosz nevű szerzetest, akit Theofülaktosz Magyarország püspökévé szentelt s ki a barbár tévelygésből sokakat a keresztyénségre térített. Gyula azután is megmaradt a hitben és sem maga nem ütött be soha a római birodalomba, sem a fogoly keresztyéneket kiválatlanul nem hagyta, hanem megvette, gondjukat viselte és felszabadította*”.⁹

A püspöki székhely, az újabb kutatások szerint, valószínűleg Száva-szentdemeter (az antik Sirmium, a mai Mitrovica) városa lett. A püspök érkezésével egyidejűleg megindult a görög misszió is. Először minden bizonnyal az előkelők között, de nem csak rájuk korlátozódott, hanem elkezdődött a köznéppel megkeresztelése is. Több görög szent tiszteletére templomokat építettek (Demeter, Pantaleon, Kozma, Damján, György). A legkorábbiak a Maros partján Kiszombor körtemploma, Marosvár (Csanád), Apostag, Pécs, Szeged korai egyháza, valamint Erdélyben a Kis-Küküllő bal partján emelt Szent Demeter templom.

⁸ Magyarország története i.m. 681-684. p. GYÖRFFY GYÖRGY: István király és műve. Bp.1983. 46-48. p. PRIGYI ISTVÁN: A bizánci szertartású keresztyénség helyzete Magyarországon Szent István korában. In Szent István és kora. Szerk. GLATZ FERENC, KARDOS JÓZSEF. Bp.1988. 161-165. p. HÖMAN BÁLINT ÉS SZEKFŰ GYULA: Magyar történet I. Bp. 1935. 164-166. p. BERKI FERIZ (szerk.): Az Orthodox keresztyénség. Bp.1975. 107-116. p. Lásd még TIMKÓ IMRE: Keleti keresztyénség, keleti egyházak. Bp. 1971.

⁹ GYÖRFFY GYÖRGY: István király és műve. i.m.

A görög missziói igehirdetés nyelve minden bizonnyal a bolgár-szláv volt, így kerülhettek nyelvünkbe a *karácsony, szent, pap, barát* szavak, amelyek a bolgár-szláv egyházi terminológiának görögkeleti elemei voltak.

A görög rítusú egyház tevékenysége Magyarországon a későbbi évtizedekben sem szűnt meg. A latin térítés idején a bizánci szerzeteseket nem utasították ki, sőt támogatást nyertek a fejedelmi udvartól, hiszen *Sarolt*, Géza fejedelem felesége keleti szertartású keresztyén volt. Továbbra is épültek görög templomok és rendházak. A görög misszió jelentőségét mutatja, hogy a keleti szokások mélyen meggyökereztek nálunk. A szabolcsi zsinat 1092-ben ezeket a szokásokat vette figyelembe, amikor a papi nősülés és a nagyböjt kezdetének kérdésében a bizánci egyház előírásait juttatta érvényre. VII. Gergely pápa (1073-1085) a nős papokat 1074-ben eltiltotta a szolgálattól. Ennek ellenére a szabolcsi zsinat a bizánci hagyományoknak megfelelően úgy intézkedett, hogy a papjelöltek felszentelésük előtt megnősülhetnek. (Sőt, a XIII. század második felében sem tartozott a ritkaságok közé a nős pap Magyarországon. Egy 1267-ben kiadott rendelet hangsúlyozta, hogy csak nőtlen papot szabad püspökké megválasztani.¹⁰) A nagyböjt kezdetével kapcsolatosan pedig így szólt a szabolcsi végzés: „*a latinok, akik a magyarok törvényes szokásaihoz alkalmazkodni nem akarnak, tudniillik amikor a magyarok a húsevést elhagyják, ők viszont a hétnek még a második és harmadik napján húst esznek, s ha azt mondják, hogy a mi jobb szokásainkkal nem értenek egyet, menjenek, ahová akarnak. De a pénzt, amit szereztek, hagyják itt, hacsak jobb belátásra nem térnek és a húsevést velünk együtt abba nem hagyják*”.¹¹ A „latinok” olaszok vagy franciák lehettek, s a határozat értelme az, hogy a görög egyházfélben a vajhagyó vasárnapot követő hétfőn, a nyugati egyházban pedig két nappal később, hamvazószerdán kezdik a nagyböjtöt, mind a mai napig.

A X. század végén fokozódott az ország délkeleti részében a bizánci misszió. Ebben politikai okok is közrejátszottak, amennyiben a terület ura *Ajtony*, István királlyal szemben nem a latin, hanem a görög egyház mellett döntött. Ugyanekkor terjesztette ki Bizánc a bolgárok rovására határait a Balkán északi részén s II. Baszileosz császár (976-1025) szövetségébe fogadta Ajtonyt. A Gellért legenda elmondja, hogy Ajtony „*a görögök szertartása szerint megkeresztelkedett*”. Ajtony támogatta a görög missziót, *Marosvárott* monostort építtetett Keresztelő Szent János tiszteletére, „*apátot helyezvén bele görög szerzetesekkel az ő törvényük és szertartásuk szerint*.” Amikor István király vezére, Csanád legyőzte Ajtonyt, a görög szerzeteseket nem űzte el, hanem *Oroszlánoson* Szent György tiszteletére monostort épített számukra. Nyilvánvaló, hogy ezzel missziójuk sem tiltatott el. Természetesen Csanád nem saját megfontolásából cselekedett így, hanem István király utasítását hajtotta végre. Vagyis a központi kormányzat nem akadályozta a görög térítést, hanem biztosította a bizánci szertartás megmaradását és fejlődését. Bizánci rítusú szerzetesek éltek *Tihanyban, Visegrádon, Pásztón, Dunapentelén*. A pápai bullák megemlítik *Nádudvar, Somogyvár, Szatmár* és

¹⁰ MARCZALI HENRIK: Magyarország története az Árpádok korában (1038-1301). A Magyar Nemzet története. Szerk: SZILÁGYI SÁNDOR, Budapest, 1896, 624-625. p.

¹¹ Corpus Juris Hungarici 1000-1526. Budapest, 1899. 59. p. (Szent László király decretomának első könyve 31. fejezet.)

Csepel monostorát. István király nevéhez fűződik a *veszprémvölgyi* görög apácázárda alapítása. Első királyunk politikájában hangsúlyt kapott a Bizánccal való jó kapcsolat. Bizánuban templomot építtetett, a Szentföldre zarándoló magyaroknak pihenőhelyet létesített. Fiának, Imrének görög hercegnő volt a felesége.

A bizánci szertartású egyház az Árpád-kor századaiban működött és hatott Magyarországon. III. Ince pápa (1198-1216) kissé rosszállóan írja 1204-ben Imre királyunknak, hogy „*országodban a görögöknek sok kolostoruk van*”.¹² Ezek a kolostorok kulturális központok is voltak. Marosvárott Gellért görög könyveket talált, ilyenek a többi kolostorban is voltak. Sőt, kegyszereket előállító műhelyek is működtek ezek némelyikében. Az a miseruha, amit később koronázási palástként használtak, a veszprémvölgyi zárdában készült.

A görög egyház teljes hierarchiája Magyarországon mindezek ellenére nem épült ki. István királyunk világosan látta a két egyházfél egyre mélyülő ellentétét. A konfliktus magyarországi elmérgesedését azzal akadályozta meg, hogy nem tette lehetővé a kétféle hierarchia kialakulását. A bizánci szertartású keresztyéneket római katolikus főpásztorok joghatósága alá helyezte. Ezzel bölcsen megőrizte a békés egységet, ugyanakkor továbbra is teret engedett a görög fél tevékenységének.

A XIII. században erős hanyatlásnak indult Bizánc sem egyházszerkezeti, sem erkölcsi támogatást nem tudott nyújtani a keleti hitűeknek Magyarországon. A latinizálási törekvések felerősödtek, összefüggésben azzal, hogy a keresztesek által 1203-ban elfoglalt Bizánc latin császárságként élt 1261-ig. Nyugati részről a keleti szertartásúakat eretnekként kezelték, megvetően azonosították őket a valóban heretikus bogumilokkal. Imre királyunk (1196-1204) rendezni akarta a magyarországi görög szertartásúak helyzetét, s kérte a pápát, hogy a Szentszék számukra külön püspökséget szervezzen. Erre azonban – éppen a latinizálás miatt – nem kerülhetett sor. A görög kolostorok sorra néptelenednek el, latin szertartásúak népesítik be azokat. A tatárjárást követő évtizedekben IV. Béla királyunk telepítéspolitikája következtében keleti keresztyének is költöztek be az országba. Ekkor jönnek a románok jelentős számban Temes, Krassó és Szörény vármegyékbe. (Szórványosan a század elején már megjelentek Erdélyben). Ettől kezdve a keleti keresztyénség nem magyar ajkú utánpótlást kap, s a keleti rítus főként, ha nem is kizárólag, „nemzetiségi” keretek között él tovább.¹³

¹² PIRIGYI ISTVÁN: i.m. 164. p.

¹³ TIMKÓ IMRE: i.m. 412-422. p. SZÁNTÓ KONRÁD: i.m. 399. p.

A nyugati latin misszió

I. OTTÓ NÉMET KIRÁLY ellen 955-ben fellázadtak a bajor urak. Katonai segítségért a magyarokhoz fordultak, akik Bulcsú, Lél és Súr vezetésével meg is jelentek Németországban, de Augsburg mellett döntő vereséget szenvedtek. Az augsburgi vesztes had a magyar haderőnek csak kisebb részét tette ki, a vereség mégis nagy sokkot idézett elő Magyarországon. A sereg vezéreit ugyanis elfogták és kivégezték. Az ősi magyar hiedelemvilág szerint ők a túlvilágon a németek szolgái lettek, sőt, mint útravaló nélkül eltemetett bosszúálló lények, bajt hozhatnak a földiekre is. A katonai vereség mellett inkább ez a lélektani hatás bénította meg a hadi kezdeményezést Nyugat felé. A német források éppen a magyarok passzivitásának megtapasztalása során, évekkel a csatát követően kezdték katasztrofálisnak feltüntetni a magyar vereséget. Így az augsburgi csatavesztésnek közvetett hatása volt, mégpedig a hosszú fegyvernyugvás nyugat irányában és az ehhez kapcsolódó új külpolitika.¹⁴

Ekkor görög püspök működött Magyarországon és kezdett kibontakozni a görögkeleti misszió. Bizánc azonban olyan túlzott következtetést vont le a magyar vereségről, hogy a meggyengült Magyarországgal nem szükséges továbbra is fenntartani a békés viszonyt, és megtagadta az adófizetést. Ráadásul a kijevei Oroszországot megnyerte a keleti egyház számára, így nem látszott föltétlenül fontosnak a magyar szövetség a bolgárok hátában. A magyarok 958-ban Apor vezetésével a szövetséget bontó császárságon pusztítva álltak bosszút (a krónikás hagyomány ehhez köti Botond párviadalát). Az új bizánci külpolitika következménye az volt, hogy a magyarok ellenségüknek tekintették a görög császárságot s ez elvágta annak lehetőségét, hogy Magyarország a keleti egyházba integrálódjék. Bizánc tehát elfordította Magyarországot a görög keresztyénségtől s ennek máig kiható következményei lettek hazánk és Közép-Európa történelmében. Mint láttuk, a türelmes magyar belpolitika nem tette lehetetlenné a görög egyház működését. Apor hadjárata után az őszintén keresztyén gyula kiváltotta a görög keresztyén foglyokat, ami jelzi, hogy országhatáron belül nem volt megtorlás a szövetség felbomlása miatt. De a görögkeleti misszió már nem kapott erőteljes kül- és belpolitikai támogatást, így alulmaradt a mindkettőt élvező latin egyházzel szemben. Később maguk a görögök is a háborús helyzetben látták a magyarországi misszió erőteljes meggyengülését, valamint abban, hogy a magyaroknak „*saját nyelvükön írt könyveik nem valának. A latinok pedig, látván a görögöknek számukra kedvező tétlenségét, Rómából felkerekedtek és... könyveikkel és írsaikkal istentelen hitökre térítették őket*”.¹⁵

A bizánci – magyar szövetség felbomlása azt eredményezte, hogy az Árpád-ház a keresztyén népek közé való beilleszkedést ezentúl nem Bizáncon, hanem Rómán keresztül kereste. (Anakronizmus az a nézet, hogy a Nyugat melletti döntést a latin kultúra felsőbbrendűségének felismerése ösztönözte. Ekkor ugyanis

¹⁴ Magyarország története. i.m. 707-733. p. GYÖRFFY GYÖRGY: István király és műve, i. m. 67-81. p. HÓMAN BALINT ÉS SZEKFI GYULA: i.m. 166-168. p.

¹⁵ Magyarország története. i.m. 727. p.

nem Kelet, a Római Birodalom örökségét hordozó Bizánc, hanem a Nyugat számitott „barbárnak”). A nyugati tájékozódás első nyomait 963-ban már megtaláljuk. I. Ottó (962-973 között német-római császár) titkára, Liutprand cremonai püspök feljegyzéséből tudjuk, hogy ekkor XII. János pápa követeket küldött Bizáncba – Liutprand szerint azért, hogy Ottó ellen szövötközzen –, akiket azonban a császár emberei Capuában elfogtak. A pápát nem túlzottan kedvelő püspök ezt is feljegyezte: *„úgy hallottuk, hogy velük együtt elfogták még a származására nézve bolgár, neveltetésére nézve magyar Saleccust is, aki a pápa úrral felette bizalmas viszonyban van, meg a gonoszsággal teli férfit, Zacheust, aki sem az isteni, sem az emberi tudományokban nem jártas, akit a pápa úr nem régen püspökké szentelt, és a magyarok számára jelölte ki, hogy nekik igét hirdessen és minket lerohanjanak. Senki elbeszélése alapján nem hinnénk el, hogy a pápa úr mindezt megtette, ha az ólombullával megerősített és nevének betűit viselő levelek ennek hitelét nem támogatnák”*.¹⁶

Liutprand szélsőségesen elfogult előadásából igen értékes információkat nyerünk. Saleccus (Szalók vagy Szalk) magyarországi követ említése megengedi azt a feltételezést, hogy a Róma irányába való nyitást Taksony fejedelem kezdeményezte. A pápa egyházfői tekintélyét emelte volna a magyarok „megtérítése” s Róma nyilvánvalóan szerette volna elkerülni azt is, hogy a magyarok a bolgárok mintájára a keleti rítusnak nyissanak kaput. (II. Adorján pápa korábban addig késlekedett a bolgárok számára önálló püspök kinevezésével, hogy azok Bizánc-hoz fordultak). A kapcsolat kiépítése a magyarokkal a római egyházfő politikai súlyát is növelte volna a császárral szemben, akivel ekkor igen meghasonlott viszonyban volt. Ezt Ottó is világosan láthatta, hiszen Taksony az ő megkerülésével fordult a nyugati egyház felé. Innen érthető későbbi politikája, amikor mindenképpen zátonyra igyekezett futtatni a magyar – római kapcsolatok kiépülését, hogy a nyugati egyházba igyekvő magyarok az ő általa kitért kapun menjenek be, s ezzel hűbéreseivé váljanak.

963-ban Zacheus püspök felszentelése az első magyarországi latin rítusú püspökség-alapítás tényére vall. Zacheus nyilván kiszabadult a császár fogságából, mert 964. július 6-án a magyarok püspökeként vett részt a páduai zsinaton. Magyarországi ténykedéséről nincsenek adatok. Ide mégis el kellett jutnia, mert a pápai gyakorlat szerint *„az egyszer már elfogadott nyáját a Szentírás szavának bizonyága szerint nem lehet büntetlenül elhagyni”*.¹⁷ A székét el nem foglaló püspököt a kiközösítés veszélye fenyegette. Más közvetett források is amellet szólnak, hogy a megalapított püspökség megkezdte működését. A római egyház kánonjogi gyakorlata ugyanis azt mutatja, hogy a teljes egyházszervezet létrehozását évtizedekkel meg kellett előznie a keresztség felvételére hajló ország területének egészére kiterjedő joghatósággal bíró püspökség felállításának. Szent István egyházszervező tevékenységét tehát meg kellett előznie egy püspökség megléte és működése Magyarországon. Thietmar merseburgi püspök pedig arról tudósít, hogy Géza fejedelmet püspöke (antistes suus) megfeddette amiatt, hogy

¹⁶ PÜSPÖKI NAGY PÉTER: Szent István egyházszervezete. Előzmények, kánonjogi háttér. In Szent István és kora. i.m. 59-79. p.

¹⁷ Uo. 68. p.

hamis isteneknek áldozik. Maga István királyunk pedig a pannonhalmi alapítólevélben mondja el, hogy Domonkos érsek úr jelenlétében tett fogadalmat Szent Mártonnak, hogy Koppány legyőzése esetén tizedet ad az apátságnak. Koppányval 997-ben harcolt, tehát fogadalma idején Domonkos (az alapítólevél kiadásakor érsek) magyarországi püspök volt.

A magyarországi keresztény misszió tehát elkezdődött a X. század közepén és békésen folydogált két évtizeden keresztül, amikor a külpolitikai helyzet alakulása szükségessé tette a keresztény térítés felgyorsítását. Bizánc 971-ben bekebelezte Bulgáriát, így a terjeszkedő keleti nagyhatalom közvetlenül Magyarország határánál állt. Nyugaton pedig Civalakodó Henrik a magyar határ közvetlen közelében örgrófságok szervezésébe kezdett, ami hosszútávon bizonyos katonai fenyegetést jelentett. Mindez közvetlenül fenyegető veszéllyé vált, amikor Tzimiszkész János bizánci és Nagy (I.) Ottó német-római császár szövetséget kötött, amit gyermekeik házassága pecsételt meg 972-ben. Ezzel Magyarország két nagyhatalom harapófogójába került. Éppen ekkor lett nagyfejedelem Taksony fia Géza, aki kiváló államférfiúi képességekről tett tanúbizonyságot, amikor felismerte a fenyegető veszélyt és azonnal cselekedett.

Géza nem ekkor döntött a keresztény misszió támogatásáról. Igen valószínű, hogy az apja által kezdeményezett kapcsolatot Rómával ő is helyeselte és fenntartotta. Udvarában működött a Sankt Gallen monostorának szerzetesei közül származó Prunward (Bruno) püspök, aki „*a magyarok közül a királyukkal együtt sokakat megtérített*”.¹⁸ Ő keresztelhetette meg Gézát is (a keresztségben az István nevet kapta) és ennek legkésőbb 972-ben meg kellett történnie. I. Ottó császár ebben az évben, egyik levelében *rex* titulussal illette őt, amely csak keresztény uralkodónak járt ki. Ugyanakkor Géza már gondolt a teljes magyar egyházszervezet kiépítésére István születése előtt. Püspökségeket, azaz érseki tartományt pedig csak keresztény fejedelem alapíthatott, és csak akkor, ha az első püspökség már évtizedek óta működött. Hartvik legendája szerint ettől a szándékától angyali intés tántorította el: „*Nem néked adatott meg végbevinni, amit eszedben forgatsz, mert kezdeted vér szennyezi be. Tőled származik majd a születendő fiú, akire az Úr mindezek elrendezését az isteni gondviselés terveinek megfelelően rábízta*”.¹⁹ Amiben Géza új utat választott, az a németek felé való nyitás volt.

Piligrim passauai püspök 973-ban világosan megírta Benedek pápának, hogy mindaddig a magyar határ a német császárság papjai számára le volt zárva: „*...miután megkötöttük a szövetséget, a béke létrejöttének alkalmával reményünk nyílt arra, hogy a hitterjesztés művét gyakorolhassuk. Hiszen ennek a nemzetnek rettegett volta az egyházmegyém hithirdetőinek már hosszú idő óta mind ez ideig még más tartományokban is megakadályozta az igehirdetést*”.²⁰ Állítását szent Wolfgang esete igazolja, aki a magyarokhoz igyekezett, de a magyar határ vonalán nem jutott túl. A magyar fejedelmek külpolitikájában ugyanis rendkívüli hangsúlyt kapott a hűbéri függőség elkerülése Bizánctól és a Német-Római Császárságtól egyaránt. Amikor Bulgária bekebelezése után a hűbéri függőségre a

¹⁸ PÜSPÖKI NAGY PÉTER: i.m. 69. p.

¹⁹ Uo.

²⁰ PÜSPÖKI NAGY PÉTER: i.m. 69. p.

görög császárság közvetlenül igényt tarthatott volna, a magyar-bizánci háborús szembenállás már leépítette a keleti egyházzal való viszonyt. Nyugat felé tekintve pedig a magyarok közvetlenül Rómához fordultak, megkerülve a császárt, aki nem küldhetett ide térítő papokat, éppen a hűbéri függőség hiánya miatt. 972-ben azonban, az ismertetett külpolitikai viszonyok között, olyan egyensúlyozó politikára volt szükség, amely nyit valamelyik nagyhatalom felé. A németekkel 17 évi békés időszak állt fenn, így természetesen adódott, hogy Géza a Német-Római Császárság mellett döntött.

Ottó császár elérkezettnek látta az időt, hogy az addig elzárkózó magyarokat hatalmi érdekkörébe vonja. Szinte ma is kiérződik az alkalmas idő felismerésének feszültsége Piligrim passauai püspökhöz írt leveléből: „*Bruno püspököt küldjük hozzátok és kedveltségteknek ajánljuk azzal, hogy a legmesszebbmenően segítsétek, bármire volna nálatok szüksége, és tiszteletteljesen és a legköriütekintőbben vezessétek embereitekkel, valamint lovakkal és más úti szükségletekkel ellátva a magyarok végeire, amilyen közel csak lehet. Őt azért delegáljuk oda, hogy királyukat minél előbb összeköttetésbe hozza hatalmunkkal. Nektek pedig igen nagy gondotok legyen, hogy ez a követség a legbiztosabban létrejőjön, mert ha feltett szándékunk sikerrel jár, abból nektek és mindnyájatoknak felettébb nagy hasznok lesz. Isten veletek!*”²¹ A császár azt remélte, hogy ha ő segíti a magyarokat a keresztyén egyházba, azzal birodalmához is láncolja őket, a hűbéri függőségben lévő dánokhoz, csehekhez és lengyelekhez hasonlóan.

Bruno verdeni püspök²² el is jutott Gézához és meghívta őt a 973. év Húsvétjára a keresztyén uralkodók Ottó által Quedlinburgban szervezett találkozójára. A hűbéri függőségben lévő dán, cseh és lengyel uralkodók személyes megjelenésével szemben Géza és családtagjai távolmaradtak. A magyar fejedelem maga helyett tizenkét nemesurat küldött. Ezzel azt kívánta hangsúlyozni, hogy Magyarország keresztyénné óhajt válni, de függetlenségét meg kívánja őrizni az idegen hatalmakkal szemben. A császárnak nem hódolt be, a békés viszonyt azonban felhasználta arra, hogy a császárság területéről induló hittérítők előtt megnyissa az utat. A bencés szerzeteseket behívta az országba és megalapította számukra a Szent Márton hegyi apátságot. (Építését 985 körül kezdhették el). Felépültek az Árpádok központjainak templomai is Esztergomban és Veszprémben.

Hihető, hogy Géza keresztyénsége felszínes volt. Thietmar merseburgi püspök jegyezte fel, hogy a pogány isteneknek is áldozott, noha meg volt keresztyélve, s amikor emiatt püspöke megfeddette úgy válaszolt, hogy elég gazdag és hatalmas, hogy két istennek is szolgáljon. A későbbi hazai források pedig arról adnak hírt, hogy a fejedelem kemény kézzel, ha kellett erőszakkal is terjesztette a keresztyénséget. Általában a Géza kori magyar keresztyénségről elmarasztalóan szólnak a nyugati források. Figyelemre méltó azonban, hogy ebben megjelenik a fejedelem feleségének, a görög keresztyén *Sarol*nak az alakja: Magyarországon

²¹ Magyarország története. i.m. 728. p.

²² Azt a nézetet fogadjuk el, mely szerint Bruno verdeni püspök, I. Ottó követe nem azonos Bruno Sankt Gallenből származó szerzetessel, a magyarok püspökével. A két személy közötti különbséget meggyőzően tisztázta PÜSPÖKI NAGY PÉTER idézett tanulmányában, 68-69. p.

Sarolt „vezetése alatt kezdődött meg a keresztyénség, de pogánysággal vegyült a megfertőzött vallás, s ez a bágyadt és zavaros keresztyénség rosszabb kezdett lenni a barbárságnál”.²³ Fentebb láttuk, hogy a görögök „istentelen hitűeknek” mondták a latinokat, s ezek ugyanúgy vélekedtek amazokról. Sarolt pedig a keleti rítust követte, így szükségszerűen elmarasztalásra ítéltetett a nyugati forrásokban. Ehhez járult még az a tendencia, amely a Géza idejében bontakozó misszió elfeledtetésére törekedett, hogy annál hangsúlyosabb legyen István király és Gizella királyné szerepe a magyarok megtérítésében. Az is egyértelmű, hogy Géza nem kockáztatta politikájának sikerét azzal, hogy elnéző lett volna akarátának kereszteszöivel. Politikai ellenfeleivel szemben keményen lépett fel, és hatalommal is utat nyitott a keresztyén hit terjesztésének. Ez azonban korántsem jelenti azt, hogy a térítők fegyveres erőszakkal kereszteltek volna. S még kevésbé azt, hogy ez a „kegyetlen erőszak” kiterjedt volna az egész országra. Már csak azért sem, mert Géza uralma is korlátozott volt korának államszervezetében. Ugyanakkor őseink régészetiileg feltárt sírjai többségükben pogány rítusról árulkodnak, még a XI. században is.²⁴ A szokás persze nagy úr, de vagy titokban temetkeztek, vagy pedig nem kellett félniük a *vérrel és vassal* terjesztett keresztyénségtől. Az utóbbi sokkal nyilvánvalóbb.

A források nem mentesek az elfogultságtól és szerzőik igen gyakran személyes vagy más politikai érdekek figyelembevételével nyilatkoztak. A legjellemzőbb Piligrim passauai püspök példája, aki arra törekedett, hogy a Magyarországon feletti egyházi vezetést magának szerezze meg, és a Magyarországon működő püspökre, mint érsek terjessze ki hatalmát. Ennek érdekében nyolc pápai bullát hamisított. A saját szerepét is rendkívül eltúlozta, így nem tarthatjuk teljesen hitelesnek a térítés sikereiről festett képet sem. Szerinte az ő misszionáriusai 974-ig *ötezer törzsökös magyar férfit és nőt* térítettek Krisztus hitére. Az már inkább figyelmet érdemel, hogy ezek a térítők hazánkban „*a szolgák közt sok keresztyént találtak s ezek most gyermekeiket viszik hozzájuk keresztelésre, amit a pogány urak sem tiltanak, mert a keresztyén és pogány magyarok a legjobb egyetértésben élnek egymással*”.²⁵ A türelmes magatartásról szóló híradás hitelét alátámasztja Ibrahim ibn Jakub tudósítása 965-ből, miszerint a prágai vásárt Magyarországról *mohamedán, zsidó* és magyar kereskedők látogatták.

Nem vitatjuk tehát, hogy Géza politikai belátásból lett keresztyénné és mások is követték példáját (még talán Koppány is!). Ezen az alapon azonban nem vonhatjuk kétségbe, hogy a század közepén induló keresztyén térítésnek évtizedek alatt ne lettek volna missziói sikerei. Meggondolandó az a felvetés, hogy a honfoglaló magyarság „lelki traumán” ment keresztül, hiszen el kellett hagynia ősei sírjait és ez a bizonytalanság érzését keltette benne. Ezt a bizonytalanságot pedig az új hazában a missziói ígéretés feloldotta a keresztyén igazságok „új bizo-

²³ Magyarország története. i.m. 726. p. A fentebbi irodalomhoz lásd még: KRISTÓ GYULA – MAKK FERENC: Az Árpád-ház uralkodói. [h. n.] 1996. 27-31. p.

²⁴ BAKAY KORNÉL: A magyar államalapítás, i.m. 132. p.

²⁵ HÓMAN BÁLINT ÉS SZEKFI GYULA: i.m. 168. p.

nyosságot” adó erejével. Az itt talált magyarul beszélő keresztyén onogur lakossággal való összeolvadás elősegíthette ezt a folyamatot.²⁶

A térítők vagy szláv tolmács segítségével munkálkodtak, vagy már Metód missziója során az onogur-magyar nyelv része lett számos kifejezés, mely nyelvünk keresztyén terminológiájának másik (nem bizánci) csoportját alkotja: *malaszt, apát, apáca, pilis, zsolozsma, szövétnek, parázna, vecsernye stb.* A keresztyén hit tartalmának, igazságainak jelölésére nem vettünk át idegen elnevezéseket, hanem a régi fogalmak nyertek új tartalmat. Sőt, a térítők a régi hiedelemvilág egyes elemeit is felhasználták tanításaik során. A misszionáriusok az angliai térítéshez hasonlóan nem elpusztítani, hanem felhasználni akarták a régi hiedelmeket.²⁷

A missziót megkönnyítette, hogy az ősi magyar hitvilág számos eleme, illetve az azokat értelmező vagy jelölő kifejezések adaptálhatók voltak a keresztyén vallásos életre. Említettük, hogy *isten* szavunk honfoglalás előtti. Ennek összefüggésében igen figyelemre méltó Anonymus tudósítása: „*Árpád pedig övétől körülvéve, ivókürtjét megtöltötte a Duna vizéből és az összes magyar előtt a kürtre a mindenható Isten kegyelmét kérte, hogy az Úr azt a földet engedje nekik örökre. Amint szavait végezte, a magyarok háromszor kiáltották: Isten, Isten! Ekkor találták fel ezt a szokást, amely a magyaroknál mind a mai napiglan megvan*”.²⁸ Anonymus keresztyén volt, mégsem hihető, hogy ez a beszámoló mindenben pusztán az ő alkotása lenne. Kétségtelen, hogy a forrásokban azt is olvashatjuk őseinkről, hogy tűzimádók voltak, vagy hogy nem ismerik a halhatatlan istent. Mégis megkérdőjelezhetetlen, hogy a honfoglalók hitvilágában igen jelentős helyet foglalt el a legfőbb teremtő isten, az egek ura. Sőt a népi hagyományok megőrizték a rossz értelemben vett teremtő (demiurgos) ördög hitnek az emlékét is. Az ellentétpár más összefüggésben is felfedezhető. A fény és árnyék, a jó és a gonosz küzdelme rejtezik Szent László és a kun harcos küzdelmében középkori templomaink freskóin. De még ezeknél is jellemzőbb, hogy az ősi magyar istenasszony, a Boldogasszony alakja élt tovább nálunk Mária kultuszában. Szent László és a kun harcos küzdelmét is a kun által elrabolt leány dönti el a monda szerint. Sokan úgy vélik, hogy ez a motívum a Boldogasszony szent lovag melletti beavatkozásának a kifejezése. A Vatikáni Legendáriumban a leány helyén kifejezetten a Boldogasszony jelenik meg az esemény ábrázolásában. A szent lovagkirály és a Boldogasszony együtt segíti meg a székelyeket 1345-ben, Moldvában a tatárokkal vívott három napos véres csatában (Dubnici Krónika 1479), ahogy a legendára építve Arany János is megverselte:

„Mert nem volt az földi ember,
Egy azokból, kik most élnek:
Feje fölött szűz alakja
Látszott ékes nőszemélynek;
Koronája napsugárból,
Oly tündöklő, oly világos! –”

²⁶ LÁSZLÓ GYULA: Árpád népe. i.m. 148-149. p.

²⁷ KRISTÓ GYULA (szerk.): Az Államalapító. Bp.1988. 169-170. p.

²⁸ KISZELY ISTVÁN: A magyarság őstörténete, i. m. 472. p.

Monda a nép: az Szent László,
És a Szűz, a Boldogságos.
(Szent László)

Az ősök hitvilágában a *lélek* is fontos szerepet játszott, mégpedig szintén kettős alakban, úgy mint jó és gonosz, segítő és ártó. Így érthetjük Anonymus keresztényen formában előadott, de a régi hitvilággal mégis egyező tudósítását Álmokról, „*akinek segítsége a Szentlélek volt*”.²⁹

Honfoglalás kori hitvilágunkból és szókincsünkéből is hiányzik azonban a „fűisten”-re vonatkozó elem, illetve kifejezés.

²⁹ KISZELY ISTVÁN: A magyarság őstörténete, i. m. 473. p.

AZ ÁRPÁD-HÁZI KIRÁLYOK KORA

Az egyházszervezet kiépítése

 AKSONY fejedelem kezdeményezése, majd Géza céltudatos politikája István uralkodása idején érte el betetőzését. Géza fejedelemségének utolsó nagy politikai sikere volt, hogy fia számára megnyerte Gizella bajor hercegnő kezét. Ebben fontos szerepet játszott *Szent Adalbert* prágai püspök, aki komoly hatást gyakorolt az ifjú Istvánra s valószínűleg ő is bérálta. Gézával már 992-995 között kapcsolatban volt, 996-ban pedig személyesen is járt Magyarországon. A magyar egyház két fontos személyisége, *Radla (Sebestyén)* és *Aszrik (Anasztáz)* az ő munkatársi köréből került hozzánk.³⁰

Aszrik-Anasztáz a keresztyén királyság megalapításakor lesz István diplomataja, Radla-Sebestyén pedig döntően alakítja lelki habitusát. „Ha ehhez hozzávesszük, hogy a Szent Wolfgang által nevelt és apácának szánt Gizella lett a felesége, olyan egynemű intellektuális környezeti hatás alá került, amely egész életén át fogva tartotta. Isten rabja lett, és tudatosan arra törekedett, hogy mint Krisztus bajnoka harcoljon a pogányság ellen. S ebben a harcban nem tett engedményeket, nem ismert tréfát. Ez adja meg arcélének kemény vonását. Ez magyarázza a könnyelmű természetű Vazul mellőzését, a szent ügy ellen fellépők megsemmisítését, de megmagyarázza a kíméletet is, amelyet keresztyén ellenfelével szemben gyakorolt”.³¹ Államférfiúi tehetségét apai ágon örökölte, lelki karakterének meghatározói anyai nagybátyjára, a Konstantin császár által *Stephanosznak* (azaz Istvánnak!) keresztelt Gyulára vezethetők vissza, akiről feljegyezték, hogy igaz keresztyén hittel volt teljes. Szent István minden idők egyik legnagyobb magyar államférfia és mélyen hívő keresztyén volt. Állam-, egyházszervező tevékenysége és személyes hite – miként a középkori jeles uralkodók tekintetében általában – *nem választható ketté*.

Közeledett az ezredforduló. A keresztyén Európát áthatotta Krisztus visszajövetelének gondolata. Ez azonban nem azt jelenti, hogy a lelkeket a világvége várás félelmei árnyékolták be. A X. század vége „az újjáéledő remény korszaka volt”.³² A pápai trónon II. Szilveszter, korának jeles tudósa ült, aki tanítványával III. Ottó császárral egyetemben egy népek, országok fölötti, az egész latin keresztyénséget átfogó, egyetemes keresztyén „lelki” birodalom eszméjét akarta megvalósítani. S ami döntően fontos, várta ebbe az elképzelt birodalomba az Európa keleti felén élő magyarokat és lengyeleket. Ezért erőteljesen támogatta ezek önálló egyháztartományainak megszervezését. S ami talán a legfontosabb: a magyar fejedelmi trónon olyan uralkodó ült, aki eltökélt, szent tudatossággal és misztikus

³⁰ BOGYAY TAMÁS: Szent István és Szent Adalbert prágai püspök. In Szent István és kora. i.m. 156-160. p.

³¹ GYÖRFFY GYÖRGY jellemzése. In Magyarország története. i.m. 757-758. p.

³² PIUS ENGELBERT: Prágai Szent Adalbert. Püspökideál, politika és szerzetesség. In Mons Sacer 996-1996. I. Szerk. Takács Imre. Pannonhalma 1996. 25. p.

elmélyüléssel igyekezett bekapcsolni országát a keresztyén közösségbe. Ebben több és nagyobb volt mint apja és nagyapja, mert nem egyszerűen a dinasztia politikai magatartását követte csak hideg ésszel, hanem küldetését spirituális tüzzel is megélte. Koronázását tudatosan tették az ezredfordulóra (1000 karácsonya vagy 1001. január 1.)³³

István a koronát a pápától kapta, de a források kiemelik, hogy a császár is támogatta a koronaküldést. Magyarország szuverenitását azonban ez nem sértette. A magyar uralkodó nem került a Német-Római Császársággal hűbéri viszonyba. A koronázás fontos jogokat biztosított a magyar királynak. A szertartás szimbolikusan kifejezte, hogyan képzeli el a kor gondolkodása a hatalom gyakorlását, az állam és az egyház viszonyát. A keresztyén királyt *krizmával* (szent kenet) kenték fel, így mintegy népe papjává szentelték. Az uralkodó ezzel nem az egyház fölött vagy mellett álló, hanem benne létező hatalom lett. Az ószövetségi királyokhoz hasonlóan Isten törvénye alatt állt, köteles volt az egyházat megoltalmazni, ugyanakkor jogot nyert az egyház ügyeiben bizonyos kormányzói feladatokra. A X. század második felében Rómában tartott zsinat kifejezte, hogy „...*két dolog van, amelyek segítségével ezt a világot kormányozzák, a pápák szent tekintélye és a királyi hatalom*”. Ebben az időben az ilyen keresztyén király a pápától az egyházszerzés jogát is elnyerte: „...*az apostoli felség engedelmé folytán szabadságában áll a királynak a püspökségeket oly módon megszervezni, miként az neki tetszik*”.³⁴

A magyar egyházszerzés kiépítése Szent István nevéhez fűződik. A történeti hagyomány már a XI. században 10 püspökség alapítását tulajdonította neki, a Gellért legenda pedig arról tudósít, hogy eredetileg 12 egyházmegyét tervezett. *Esztergom, Győr, Vác, Pécs, Kalocsa, Eger, Veszprém, Bihar, Csanád, Erdély* püspökségei közül először az esztergomi, majd a kalocsai püspöki szék emelkedett *érseki* rangra.³⁵

A Koppány fölött aratott győzelme után, fogadalma szerint a pannonhalmi monostort rendkívüli adományokkal látta el, ugyanakkor felhívással fordult a szomszédos országok egyházaihoz, hogy papokat küldjenek. Ennek alapján érkeztek az országba *Szórád* és *Benedek*, az első magyarországi vértanúk. István első alapításai is, a *zoborhegyi* és a *pécsváradi* apátság, erre az időre tehetők. Később Szent István nagylegendája így foglalta össze az egyházszerzés munkáját: „*Mindenfelé megvetik a szent házak alapjait, emelik a kanonokok klastromait, virágzásnak indulnak a szerzetesi regulában élő közösségek*”.³⁶ Az ispán-sági központokban épült ki az első plébániahálózat, majd a király a második törvénykönyvében elrendelte, hogy minden tíz falu közösen építsen egy templomot. Az egyház gazdasági felszerelését a közösségnek kellett előállítani: két

³³ NEMESKÜRTY ISTVÁN: *Mi magyarok*. Bp. 1993. 24-33. p. A koronázás másik lehetséges időpontjaként 1001 nyara (pünkösdjé?) is felmerülhet. Kristó Gyula: *Az első esztergomi érsekekről*. Magyar Egyház-történeti Vázlatok, 1999/3-4. 12-13. p.

³⁴ PÜSPÖKI NAGY PÉTER: i.m. 72-74. Az Államalapító. i.m. 170-207.

³⁵ Újabbon felvetődött, hogy Bihar és Vác első királyunk általi alapítása kétséges. KRISTÓ GYULA: *A tizenegyedik század története*. H. n. 1999. Pannonica Kiadó, 81. p. KOSZTA LÁSZLÓ: *A váci püspökség alapítása*. Századok, 2001/2. 363-375. p.

³⁶ PÜSPÖKI NAGY PÉTER: i.m. 74. p.

háznépet, két szolgát, két lovat, hat ökröt, két tehenet és harminc aprójószágot. Papról és könyvekről a püspököknek, ruhákról, oltárterítőkről, kegszerekről pedig a királynak kellett gondoskodnia. A második törvénykönyv rendelkezett az egyháznak adandó tizedről is. A tized mellett az egyház gazdasági létalapja a püspökségeknek, káptalanoknak, monostoroknak jutott igen jelentős földbirtok volt. A legtöbb Árpád-házi királyunk alapított legalább egy monostort, ami földbirtok adományozással járt együtt. A királyok mellett a leggazdagabb világi urak – olykor egyháziak is – alapítottak monostort, leginkább azért, hogy oda temetkezzenek. Az egyházi földbirtok megteremtése a magyar társadalomba új elemet hozott, mert ennek következtében alakult ki az uradalmi szervezet.³⁷

A templomok a települések kiemelkedő pontjain épültek. Előfordult az is, hogy nem közvetlenül egy-egy faluhoz tartoztak, hanem az őket látogató települések közé építették. Ezek körül idővel falvak alakultak ki, melyek a nevüket gyakran a templom után kapták (Keresztúr, Szentkirály, Szentistván stb.).

Korai egyházszervezetünk fontos részét képezték a bencés monostorok is. A térítést végző szerzetesek utánpótlásának nevelésében kaptak kiemelkedő feladatot. A fentebb már említettek mellett tartjuk számon a *zalavári*, *somlósárhelyi* és *bakonybéli* monostorokat. Az első bencés monostorok kivétel nélkül az ország nyugati felén helyezkedtek el.

Korábban úgy vélték, hogy Szent István egyházszervező munkája a cluny-i szerzetesi reform hatása alatt ment végbe. Igaz, hogy István levelezett a cluny-i apáttal, tőle azonban nem térítőket kért, hanem ereklyéket. A cluny-i mozgalom „reform” volt, nálunk pedig nem megújítani, hanem megszervezni kellett az egyházat. Újabban úgy látják a kutatók, hogy a kiépülő magyar egyház sokféle hatást hordozott. Sokszínű volt a liturgia, aszerint, hogy Európa melyik részéből jöttek a papok, sőt, azt is láttuk fentebb, hogy a görög szellem is tovább hatott.³⁸

Nagyobb méretű székesegyházaink többnyire háromhajós bazilikás elrendezésűek voltak, ilyen lehetett Esztergomban, Győrött, Egerben és Gyulafehérváron. A székesfehérvári bazilika 60 métert meghaladó hajóját két pilléres oszlop-sor tagolta, széles középhajóját félköríves apszissal, mellékhajóit ravennai mintára négyzetesen zárták. A királyi központok kápolnáinak kedvelt épülettípusa az aacheni hagyományokra visszavezethető körtemplomok (rotundák) voltak. Az ispánsági központokban létesült plébániák egyszerű templomok voltak, téglalap alakú hajóhoz kapcsolt félköríves vagy négyzetes záródású szentéllyel. Bennük az oltárt egyszerű kőlapból alakították ki. A falusi templomok fából, sárból rakott paticsfalakból vagy gerendavázba dőngölt földből készültek. Így aztán érthető, hogy az 1092. évi szabolcsi zsinat a régiség miatt elpusztult egyházak újjáépítéséről intézkedett.³⁹

István király a templomba járásról is rendelkezett. Törvényében meghagyta, hogy mindenki – öreg, fiatal, férfi, nő – vasárnap menjen templomba, kivéve azt, aki a tüzet őrzi. Aki ellenállt ennek a rendelkezésnek, azt megverték és kopaszra

³⁷ ENGEL PÁL: Az egyház és a társadalom új rendje. In B. GELENCSÉR KATALIN (szerk.): Művelődéstörténet 1. Bp. 1998. 215-216. p.

³⁸ GYÖRFFY GYÖRGY: István király és műve. i.m. 188-190. p.

³⁹ GYÖRFFY GYÖRGY: István király és műve, i.m. 349-350. p. Az Államalapító. i.m. 204-206. p.

nyírták. A vásárokat vasárnapra helyezte az uralkodó, és a vásár helyét a templom mellett jelölte ki. (Majd I. Géza király /1074-1077/ teszi át szombatra, mert az ő idejében a vásárok már akadályozták a templomba járást.) A latin nyelvű szertartás megértése természetesen gondot jelentett a magyaroknak, ellentétben az újlatin nyelvet beszélő népekkel, így a liturgiába való bekapcsolódás nem volt zökkenőmentes. Ezért a király azt is megparancsolta, hogy büntessék meg azokat, akik „*a misék szertartása alatt egymás közt mormognak és másokat zavarnak, haszontalan történeteket mesélgetve és nem figyelve a szent olvasmányokra és lelki táplálékokra*”.⁴⁰ Az öregek büntetése a dorgálás volt és a templomból való kiűzés, a fiatalokat ki kellett kötni a templom pítvarába, megverni és megnyírni. A modern kor emberének igen szigorúnak tűnő törvények új életforma, új szokások kialakítását voltak hivatva biztosítani, amelyek a fiatal magyar állam rendjébe illeszkedtek. Ezek eredendően nem voltak sajátjai a keresztyén életnek – legfeljebb alapelemeikben és személyes döntés szerint, nem pedig kötelezettségként – de figyelembe kell venni, hogy eleink nem az őskeresztyénséggel, hanem a dogmarendszerében és hagyományaiban megszilárdult középkori egyházzal találkoztak. Akkor pedig – ha úgy tetszik – ez jelentette az európai normát. Ennek figyelembe vételével olvassuk István király törvényeit:⁴¹ „*Tehát, ha pap vagy ispán, vagy más keresztyén ember vasárnapon találna munkában valakit, akárki legyen, üzzék el a munkától. És ha ökörrrel dolgozott, vegyék el ökrét, és adják ételül a vár népének. Ha pedig lóval, vegyék el lovát, melyet a gazdája ökrön váltson meg, ha kedve tartja, és azon ökröt egyék meg, amint mondtuk. Ha valakit egyéb szerszámokkal találnak, vegyék el szerszámaikat és ruháikat, melyeket bőrről váltson meg, ha akar.*

Valaki a kántornapi⁴² bűjtöt, kit mindenki tud, húst evén megszegi, egy egész hétig bűjtőljön bezárva. Valaki pénteki napon, melyet az egész keresztyénségben megtartanak, húst eszik, egy hétig bűjtőljön bezárva.

Ha valami boszorkányt találunk, vigyék a bírák törvénye szerint az egyház eleibe, és bízzák a papra, hogy bűjtöltesse és oktassa hitben, bűjtölés után pedig menjen haza. Ha másodízben találta azon vétekből, alázza meg magát ismét bűjtöléssel, annak utána a templom kulcsával keresztfőre bélyeg süttetvén mellére, homlokára és a vállá közé, menjen haza. Ha pedig harmadízben, adják a bírák kezére”.

A „boszorkányok” kapcsán több dologra is felfigyelhetünk. Kálmán király első törvénykönyvének nevezetes végzése így hangzik: „A boszorkányokról pedig, mivelhogy nincsenek, semmi emlékezet ne legyen”.⁴³ Feltehetőleg olyan gyógyítókról, kuruzslókról (strigae) rendelkezett ez a passzus, akiknek a tevékenysége az ősvalláshoz kötődött.⁴⁴ Ezek szerint Kálmán (1095-1116) már megengedhette, hogy Nagy Károlynak ez a rendelkezése az ő törvénykönyvében is megjelenhessen, mert a keresztyénség befolyása következtében elhanyagolható

⁴⁰ GYÖRFFY GYÖRGY: István király és műve, i.m. 186. p. Az Államalapító. i.m. 204. p.

⁴¹ Márkus Dezső et al. (szerk.): Magyar Törvénytár. Budapest, 1899, 25, 35. p.

⁴² Negyedévenként 3-3 nap.

⁴³ Magyar Törvénytár, i. m. 113. p.

⁴⁴ Révai Nagy Lexikona, III. köt. Budapest, 1911, 611. p.

problémává vált a kuruzslók ügye. Megengedi ezt az értelmezést egyrészt az, hogy István törvénye külön rendelkezik a másokat megrontó ördögösökről, bűbájosokról (malefici, tehát a tulajdonképpeni boszorkányok), s maga Kálmán is. Másrészt pedig figyelemre méltó, hogy István törvénye hitben nevelhetőnek tartja a „boszorkányokat” (strigae), ezért a velük szembeni eljárásban fokozatos utat kell követni.

István király uralkodásának derekán nem csak belpolitikailag megszilárdult államot vezetett, hanem országa Európa számottevő tényezőjévé is vált. A két szomszédos nagyhatalomnak házassággal megpecsételt szövetségese lett (Imre herceg felesége görög hercegnő volt). A nemzetközi élet vérkeringésébe ekkor, 1019 táján, a jeruzsálemi zarándokút megnyitásával bekapcsolta Magyarországot.⁴⁵ Erről a rendkívül sikeres lépésről röviddel István halála után egy cluny-i szerzetes így tudósított: „*ebben az időben kezdte szinte mindenki, aki Itáliából és Galliából az Úr sírhelyéhez, Jeruzsálembe igyekezett, a szokott utat, mely a tengeren át vezetett, elhagyni, és ennek a királynak a hazáján át menni. Ő ugyanis mindennél biztosabb utat hozott létre, és a mikor zarándok szerzetest látott, fogadta és mérhetetlen ajándékokkal halmozta el. Ettől a kedvezéstől indítatva nemeseik és köznépek tartozók megszámlálhatatlan sokasága ment Jeruzsálembe*”.⁴⁶ Zarándokként érkezett hozzánk a velencei születésű Gellért is, amikor István felfedezve tehetségét és tapasztalva műveltségét, itt tartotta. A király a zarándokok számára Rómába is létesített egy zarándokutat, a városban pedig szálláshelyet nyitott azon „*magyarok számára, akik ájtatosság végett a Szent Péter főapostol-egyházat fölkeresik*”.⁴⁷ István görög-szentföldi kapcsolatának máig élő emléke a kettős kereszt.

A keresztyén térítés és a központosító harcok egy időben folytak. Látnunk kell azonban, hogy Gyula és Ajtony, akiket István fegyverrel győzött le, szintén keresztyének voltak. El kell vetnünk tehát azt az álláspontot, hogy a misszió a fegyverek fenyegetése közepette, erőszakkal folyt. István politikai ellenfelei felhasználhatták a pogányságot – ha szabad ezt a szót használunk – „ideológia” gyanánt harcosaik körében. Küzdelmük azonban a hatalomért és nem a vallásért folyt. István keresztyén államot és keresztyén egyházat szervezett egyszerre. Ezt a kettőt akkor nem lehetett elválasztani. A keresztyén állam igen szigorú törvényeivel pedig a keresztyén egyház fennállását biztosította. Így volt ez mindenütt a keresztyén országokban, Nyugaton és Keleten egyaránt.

Querfurti Bruno (Szent Bonifác) 1003 tavaszán a Dunán lehajózott a „fekete magyarok” közé (Ajtony népe) téríteni. Nagyon vágyott a mártírhalál után, de ezt itt nem érthette el (a poroszok, úgy látszik, nem voltak olyan türelmesek, mint őseink, ők ugyanis később megölték). Majd néhány év múlva úgy értesült (hallomásból!), hogy ezen a vidéken a magyarok megtértek, sajnos azonban a térítők „*némelyeket megvakítottak*”. Ebből sem szabad messzemenően a vérrel-vassal való térítésre következtetnünk. Hiszen Bruno itt minden tekintetben kudarcot vallott (sem tömeges megtérés, sem mártírhalál), így feltételezhető, hogy mások

⁴⁵ GYÖRFFY GYÖRGY: István király és műve, i.m. 293-308. p.

⁴⁶ Uo. 294-295. p.

⁴⁷ Uo. 304. p.

sikerét az erőszak felvetésével igyekezett elhomályosítani, vagyis tudósítását nem lehet elfogulatlan forrásként kezelni.

Gellért csanádi püspök nagyobbik legendája értesít arról, hogy a főpaphoz számosan „özönlöttek” a keresztség felvételére, illetve „*a király állította ispánok is sokakat odahoztak.*” Ebből a félmondatból az is kiolvasható, hogy „az önkéntesség mellett a kényszerítés itt sem maradt el (legfeljebb szelidebb formában érvényesült), hiszen ispánok hajtották a népet a keresztség alá”.⁴⁸ Mégsem bizonyos, hogy az ispánok „hajtották” a népet, hiszen lehetett valamilyen adminisztrációs, szervezési feladatuk, ami nem feltétlenül testesült meg „szelíd erőszakban”.

A véres térítés vádjának legnevezetesebb forrása a Thonuzoba-legenda volt. Anonymus gestájában olvashatjuk, hogy amikor „*Boldog István király az élet igéit hirdette és a magyarokat keresztelte, akkor Thonuzoba, ki hitben hiu volt, keresztyn lenni átallott, így hát temetkezett élve feleségével az Abádrévbe, hogy a keresztségben ő meg a felesége ne éljen a Krisztussal örökre.*”⁴⁹ Ez volna tehát a keresztyénségtől vonakodó elrettentő büntetése, az élve eltemetés bizonyossága. Az Istvánt menteni akaró kutatás Géza számlájára igyekezett írni az esetet, kiderült azonban, hogy az egész nem más, mint félreértés. A teológiailag művelt és szépíróknak is kitűnő Anonymus egyszerűen Pálnak a rómaiakhoz írt levele azon részletére utal, amikor az apostol kifejti, hogy a keresztség titokzatos módon halál és újjászületés egyszerre (6,3-11.). Thonuzoba nem keresztelkedett meg, így nem halt meg a Krisztussal, nem temetkezett az Ő halálába, hogy örökké éljen, hanem élve temetkezett, azaz élő halott. Szent István nem véres kezű despota volt, hanem szigorúan következetes keresztyn uralkodó. Magyarország ennek (is) köszönheti 1100 éves fennállását.

A pogány világ megsemmisült, egyes elemei felszívódtak a keresztyénségben, mások a néphagyományban éltek tovább. „A keresztyénség viszonylag könnyen és gyorsan győzedelmeskedett”.⁵⁰ Ez az eredmény azonban nem vezethető vissza pusztán az „üldözésekre”, noha a pogány szertartások folytatói ellen a törvény szigorúan fellépett. Éppen a viszonylag könnyű és gyors megszilárdulás ténye engedi meg azt, hogy a keresztyénség missziói erejét is tekintetbe vegyük. Ugyanakkor újra hangsúlyozzuk, hogy a hitélet elmélyülését tekintve, a keresztyénség győzelme nem volt könnyű és gyors, hanem hosszabb folyamat eredménye. A viszonylag gyors eredményt az egyházszervezet kiépítésében szemlélhetjük.

István művének szilárdságát mutatja, hogy a halála utáni nyolc esztendő zűrzavara sem fordíthaták más irányba az országot. A Péter ellen fellázadt elége-

⁴⁸ KRISTÓ GYULA: A tizenegyedik század története, i. m. 78. p.

⁴⁹ BENDA KÁLMÁN – KERÉKES ISTVÁN: Olvastam valahol... Bp.1981. 40-45. p. Bollók János oldotta meg a Thonuzóba legenda kérdését.

⁵⁰ ENGEL PÁL: A pogányság kiirtása. Keresztyénség a törvény erejével. História 2001/2. 9-10. p. A legkiválóbb történettudósokat is megkísérti, hogy a keresztyénség elterjedését pusztán külső hatásokra vezessék vissza (hasonlóan később a reformációnál!), holott a történelem mégis csak az emberről szól, akire éppúgy – sőt sokkal inkább – hathatnak a belső spirituális folyamatok is. Ha nem így volna, s pusztán erőszakkal lehetne alakítani az emberek belső meggyőződését, akkor a bolsevik kommunizmus örökkön-örökké országotna.

detlenek, akik valóban öltek papokat, (dühüknek esett áldozatul Gellért csanádi püspök is 1046-ban), azt kérték a hazatérő Vazul-fiaktól, hogy pogány módra élhessenek, a püspököket és papokat megölhessék, a templomokat ledönthessék. András azonban, amikor király lett, következetesen folytatta, amit nagybátyja elkezdett. Feleségével együtt 1046-ban már bizonyosan keresztyén volt. Személyes elkötelezettsége mellett politikai meggyőződése is a Szent István-i mű továbbvitelére készítette.⁵¹

A Vata vezette lázadók nem egyszerűen papokat akartak ölni és templomokat rombolni, hanem attól az intézménytől akartak megszabadulni, amelynek tizedet kellett fizetni. Az adófizetés eltörlését is követelték, lázadásuk nem a keresztyén hit, hanem az új feudális rend ellen irányult. A felkelők dühe a latin rítusú egyház szolgáit sújtotta, ami abból a szempontból figyelemre méltó, hogy a keleti egyház nem vetette ki a tizedet a népre.⁵² Ráadásul az országot megtámadó III. Henrik császár a pápa áldásával és a magyar uralkodót (Aba Sámuel) sújtó átkával indult a „gonosz magyarok” ellen. A németek támadása csak fokozta a szabad magyarok körében amúgy is meglévő idegenekkel szembeni ellenszenvet. (A Képes Krónika „vadállat módjára üvöltő teutonoknak” nevezi a németeket, az olaszokat pedig „csacsogó fecskék módjára fecsegőnek”). Egyáltalán nem lehetetlen, és nem is történetietlen a Vata-felkelés indítékai között az idegenekkel szembeni mély ellenszenvet feltételezni.⁵³ Pozíciót, lehetőségeket vesztett ambiciózus emberek körében akkor is megjelenik az idegengyűlölet, ha a valóságban más okokra vezethetők vissza elszigetelődésük. A lázadás az államszervező harcok közé sorolandó. Nem állítjuk azonban, hogy Vata és emberei lelkes keresztyének lettek volna. A felkelőket krónikáink egyházi szerzői ördögi sugallattól áthatott pogányoknak nevezik, mely jellemzés valószínűleg túlzó. András király meglehetősen könnyen pacifikálta az országot, ami azért volt lehetséges, mert a „régii pogányságot” nem akarták visszaállítani tömegek az országban. A mozgalom éle elsősorban az új rend és az azt megtestesítő szervezetek⁵⁴ és nem a krisztushit ellen irányult, ezért nem is pontos megnevezés, ha „pogánylázaszként” említjük. Lényegében ugyanezt mondhatjuk az 1060-1061. évi megmozdulásról is.⁵⁵ Mindezzel nem valamiféle idilli képet óhajtunk festeni a keresztyénség elterjesztéséről. Megengedjük, hogy türelmetlen, erőszakos lépések is kísérelhették ezt a folyamatot. Semmi nem bizonyítja azonban, hogy a keresztyénség megszilárdulásában a döntő tényező az erőszak lett volna.

⁵¹ KRISTÓ GYULA – MAKK FERENC: i.m. 68-76. p. GERICS JÓZSEF – LADÁNYI ERZSÉBET: Az államférfi Szent István öröksége. In Mons Sacer 996-1996. I. i.m. 110-116. p.

⁵² BAKAY KORNÉL: Az Árpádok országa, i. m. 397-408 p.

⁵³ KRISTÓ GYULA: Tanulmányok az Árpád-korról, Budapest, 1983, Magvető, 96. p. Természetesen nem a polgári értelemben vett „nemzeti önérzet” mellett kardoskodunk.

⁵⁴ Vataék Szolnok ispánt is megölték, aki szemükben az új állam hive és képviselője („feudális tisztségviselő,”) volt. KRISTÓ GYULA: Tanulmányok az Árpád-korról. 100. p.

⁵⁵ A marxista történetírás az 1060-1061. évi megmozdulást egyenesen osztályharcként definiálta. Résztvevői „a lázadó vezérek, a Koppányok, a Gyulák és a Vatak uszályából” kikerült elnyomottak. KRISTÓ GYULA: Tanulmányok az Árpád-korról. 107-108. p.

Fontos kérdés lett az évszázad végén a *korona küldés és az ország felajánlása Máriának*.⁵⁶ Mindkettő 1096 táján, Kálmán király idejében, István harmadik, Hartvik győri püspök által készített legendájában szerepel. A megerősödő pápaság ragaszkodott ahhoz, hogy aki nem a pápától (hanem a császártól) nyerte a koronát, illetve hatalmi jelvényeit, ténylegesen nem király (rex), hanem csak királyocská (regulus). Aki viszont a pápától nyerte hatalmi jelvényeit, az alá van rendelve a pápa főségének. A Szentszék tekintélyét jelentősen megerősítő VII. Gergely pápa hangoztatta egyik, Salamonhoz írt levelében, hogy a magyar király jelvényei és méltósága Rómából származnak, azaz a Szentszéktől erednek, illetve, hogy István Szent Péternek ajánlotta fel az országot. Ugyanezt hangsúlyozta II. Orbán Könyves Kálmánnak címzett iratában. A Hartvik legenda azonban finoman, de határozottan visszautasította a pápa hűbéri igényeit. A legenda ugyanis elmondja, hogy a pápa – angyal közvetítette – isteni akarat következtében döntött úgy, hogy az eredetileg a lengyel uralkodónak szánt koronát Istvánnak küldje. A pápa tehát csak közvetítője, végrehajtója volt Isten akaratának. Ebből következett, hogy a császárnak nincs joga beavatkozni Magyarország ügyeibe, mert a magyar uralkodó nem tőle kapta a hatalmát. Viszont a pápa sem élhet ilyen jogokkal, mert bár a felségjelvényeket ő küldte, de csak Isten akaratát hajtotta végre.

Elképzeltető, hogy történelmileg is hiteles az, hogy István Máriának ajánlotta fel az országot, hiszen Imre halála után a trónutódlás bizonytalan volt, s a hívő királytól nem lehetett idegen ez a cselekedet. A Hartvik legendában azonban ennek már olyan éle is van, amely a pápaság Magyarország fölötti igényeit utasítja vissza. A szent király halála előtt az országot Szűz Mária oltalmára bízta, s őt kérte fel arra, hogy legyen az ország gondviselője, védnöke. Nem Szent Péternek (vagyis a pápának) felelős tehát a magyar király, hanem Szűz Máriának. Magyarország Mária öröksége, nem Szent Péter (azaz a pápa) tulajdona. Földi hatalmak ezen a jogi helyzeten nem változtathatnak. Ebben az összefüggésben épül tovább a legenda által hangsúlyozott tétel IV. László halála után (1290), amikor a pápa maga akart Magyarország számára királyról gondoskodni, s ezáltal politikai befolyást szerezni.⁵⁷

Még egy lényeges eleme van a fentebbi gondolatsornak a Hartvik féle legendában, mégpedig az *apostoli királyság*. A koronát küldő II. Szilveszter a legenda szerint kijelentette Istvánról: „*Én apostoli vagyok, ő viszont méltán Krisztus apostola, ha Krisztus annyi népet térített meg általa.*”⁵⁸ Ennek jeléül azután keresztet küldött a pápa. (Ez eredetileg nem kettős kereszt volt, a későbbi hagyomány változtatta kettőssé, összemosva a bizánci kapcsolatokból származó kettős kereszttel, éppen a bizánci összeköttetés elhomályosítása érdekében). Ez az apostolság felruházta a magyar királyt azzal a kiváltsággal, hogy népét és a magyar egyházat királyként és főpapként egyaránt kormányozza. (A koronázásnál említettük a krizmával való felkenést. Ezt a gyakorlatot, a magát az uralkodók fölé helyező pápa 1204-ben megtiltotta!). A magyar uralkodók éltek is apostoli

⁵⁶ KRISTÓ GYULA – MAKK FERENC: i.m. 138-141. p.

⁵⁷ GERICS JÓZSEF – LADÁNYI ERZSÉBET: i.m. 110. p.

⁵⁸ GÁBOR CSILLA (vál.): Magyar krónikák és legendák. Kolozsvár 1996. 193. p.

jogokkal. Szent László királyunk számos lényeges egyházügyi kérdésben szembehelyezkedett VII. Gergely pápa törekvéseivel. A papi nőtlenség kérdését már említettük, miként a pápai rendelkezéssel ellentétben a szabolcsi zsinat elismerte az egyházi személyek első házasságának törvényességét. A pápa a cluny-i reform szellemében a kolostorok apátjait saját fennhatósága alá kívánta helyezni. Ezzel szemben László törvénye úgy rendelkezett, hogy az apátok maradjanak meg püspökeik kormányzása alatt. Az egyházszervezet továbbépítésében is gyakorolta apostoli jogait. Ugyanez mondható el Kálmánról is. II. Paschalis pápa felháborodva panaszkolta, hogy Magyarországon a püspökök áthelyezése az apostoli szék engedélye nélkül, pusztán királyi parancsra történik. Királyaink általában a pápát támogatták a császárral szemben, ha azonban az ország érdeke úgy kívánta, a leghatározottabban szembehelyezkedtek a római főpappal. Imre királyunk attól sem riadt vissza, hogy a pápa követét elfogja és hosszú ideig fogságban tartsa. Miközben uralkodóink bőkezűen támogatták az egyházat, határozottan visszautasították a pápa Magyarország fölötti hatalmi igényeit.

István király egyházszervezésével olyan hálózatot hozott létre, amely a püspökségből kiindulva elérte a falu népet is, térítette és keresztyén vallásgyakorlásra tanította a népet. A XI. század végére ez a hálózat kiegészítésre szorult.⁵⁹ I. László király a *bihari* püspökség központját áthelyezte a Sebes-Körös révjéhez és az új székesegyház számára átengedte „*várad*”-ját, földvárral erősített udvarhelyét. A püspökség élére Könyves Kálmán herceget nevezte ki. A Kárpátok koszorúján belül lényegesebb változást nem kellett végrehajtani, az eltelt évtizedek során azonban Nándorfehérvár és Szerémsvár magyar kézbe került. Ez utóbbi püspökségét 1085 előtt áttelepítették Bácsra. Az így Magyarországra került püspökség minden bizonnyal görög szertartású volt, amit egyesítettek a kalocsai latin érsekséggel a nyolcvanas évek második felében. Így jött létre a *bács-kalocsai* érsekség. A harmadik s talán a legjelentősebb tett a *zágrábi* püspökség megalapítása volt az ott lakó szlovén lakosság részére. Az alapítás 1091 előtt történt s László egy Duch nevű cseh állított oda püspöknek. A püspökség alapítását elbeszélő oklevél elmondja, hogy a magyar király szándéka szerint a bálványimádásba süllyedt népet akarta az egyházba vezetni. Minden bizonnyal a bogumil eretnokséget értették a „bálványimádás” alatt. A Bogumil bolgár papról elnevezett szektás rajongásban a manicheizmus dualista világszemlélete élt tovább, s a balkáni görög rítusú szlávok között rohamosan terjedt. László bölcsességét mutatja, hogy latin rítusú, de szláv nyelvet beszélő püspököt állított élükre. Ugyanakkor a magyar keresztyénség megszilárdult helyzetére utal, hogy a püspökséget Szent István tiszteletére alapították. A püspökség területén tíz esperességet szerveztek, melyekben fokozatosan kiépültek a plébániák is. László a nyitrai társaskáptalan javára tett adományaival előkészítette a *nyitrai* püspökség megszervezését is, kivitele azonban már utódjára maradt. Könyves Kálmán király 1105 és 1110 között fejezte be elődje kezdeményezését.

Az 1092. évi szabolcsi zsinat, amint már fentebb említettük, új templomok építéséről és a régiek felújításáról is hírt ad. Az ekkortájt indult templomépítési folyamat egyházaira jellemző, hogy magyar szentek nevéhez kötődnek.

⁵⁹ Magyarország története. i.m. 915-921. p. HÓMAN BÁLINT ÉS SZEKFŰ GYULA: i.m. 300-301. p.

Szentistván, Szentkirály, Szentimre és a Szent Gellért nevéből alakult *Szentgrót* helynevek elterjedése mutatja, hogy nem csupán az ország belső területén szaporodtak a templomok, hanem az erdős hegyvidék felé húzódó völgyekben is.

A sérelmeket szenvedett előkelők által vezetett mozgalom 1222-ben keresztülvitte, hogy II. András király ünnepélyes királyi oklevelet bocsásson ki a sérelmek orvoslása tárgyában.⁶⁰ Az arany függőpecsétjéről *Aranybulla*-nak nevezett oklevél némely intézkedése hátrányosan érintette az egyházat. Az egyik, hogy kiiktatta a sókereskedelem tényezői közül, valamint a tized beszédését ezüstpénz helyett természetben (bor, gabona) írta elő. 1231-ben kedvező alkalom kínálkozott arra, hogy az egyház újabb Aranybulla kibocsátására kényszerítse a királyt, amelyben már kedvező intézkedések születtek számára. Az egyházi falvakat kivonta a megyei ispánok bírói hatalma alól, az egyházi személyeket és a házassági ügyeket pedig a nádor bíraskodása alól vette ki. Ez az oklevél azt is tartalmazza, hogy a törvénysértő királyt az esztergomi érsek, előzetes megintés után, kiközösítheti.

Egy év múlva 1232-ben Róbert érsek egyházi tilalom (interdictum) alá vette az egész országot (megtiltotta istentiszteletek tartását és a szentségek kiszolgáltatását), amiért a király a kamara, a só-, a pénz-, és az adóügyek élére nem keresztényeket, hanem zsidókat és szaracénokat (izmaelitákat) állított. Az érsek intézkedése mögött országos elégedetlenség húzódott meg, de az egyház lelki és politikai hatalmának helyreállítását is célozta. II. András király egyezményben ígérte a sérelmek orvoslását, a végrehajtás késlekedése miatt azonban 1234-ben újabb interdictum következett. A király lányának, Erzsébetnek szentté avatási eljárása éppen ekkor folyt Németországban, s erre való tekintettel a pápa feloldotta a súlyos egyházi büntetést. A pápai legátus közvetítése által létrejött *beregi egyezményben* az egyházi személyek adómentességet nyertek.

A magyar kereszténység sem volt mentes azoktól a problémáktól, amelyek az egyház nyugati felében a hanyatlás jeleként tapasztalhatók voltak. A klerikusok elvilágiasodását jelzi Kálmán király tiltó rendelete: „senki, aki az egyházi rendhez tartozik, ne használjon világi ruhákat, úgymint hasított bőrmantét vagy tarka színű ruhát, sárga kesztyűt, vörös nyeregtakarót vagy zöld köpenyt, bocskort vagy süveget, festett vagy selyemmel díszített sarut, úgyszintén selyemből készített inget vagy ruhát”.⁶¹

A magyar kereszténység missziója

BIZÁNC HANYATLÁSÁNAK egyik következménye volt, hogy a keleti térségben a magyar királyság nagyhatalommá vált. Királyaink a XII. században felismerték a balkáni terjeszkedés lehetőségét és éltek is vele. A század végére Bosznia, Szerbia, az Al-Duna és Olt köze, sőt a havaselvi kun terület is magyar befolyás alá került. Így a magyar egyház közvetlen viszonyba került nagyobb tömegű „máshi-

⁶⁰ BERTÉNYI IVÁN – GYAPAY GÁBOR. i.m. 82-83. és 85-86. p.

⁶¹ Idézi BAKAY KORNÉL: Az Árpádok országa, i. m. 484. p.

tüekkel”, felpogánynak tekintett orthodoxokkal és pogány kunokkal. Az orthodoxokkal való együttélésnek voltak ugyan hagyományai, a helyzetet azonban megváltoztatta a bogumil eretnokség terjedése a balkáni szlávok között. Különösen a bosnyákok között gyökerezett meg mélyen a szekta, tízezer számára akadtak közöttük követői, főként, amikor a bosnyák uralkodó is bogumil lett. A szekta manicheista-dualista tanításának társadalmat bomlasztó ereje volt, így kétszeres veszélyt jelentett a nyugati keresztyénség számára. III. Ince pápa intette Imre királyt 1200. októberében kelt levelében, hogy lépjen fel erélyesen az országhoz tartozó tartományokban és számolja fel az eretnokséget.⁶² A korban egyébként is, a balkáni terjeszkedésben pedig fokozottan, a politika és a hittedzés szétbogozhatatlanná vált. A magyar politikai fennhatóság megjelenésével együtt léptek fel a latin egyház misszionáriusai, az eretnekekkel szemben fegyveres segítséget is igénybe véve. Különösen a keleti orthodoxok számára a római vallás az erőszakos politikai uralom megtestesítője lett. A politikai függőséggel együtt járó latin hittérítés a magyar királyságból indult ki, így a latin egyházi rítus az orthodoxok szemében „a magyar vallást” kezdte jelenteni.⁶³ Ebből a helyzetből következett, hogy a magyarországi keresztyénség missziója az ortodox népek szemében a hódítással lett egyenlő, igazi célt ezért nem is érhetett. Ilyen körülmények között hozta létre a pápa 1229-ben a szerémi püspökséget. Az újjászervezett boszniai püspökséget pedig 1247-ben a Szentszék a kalocsai érsekség fennhatósága alá helyezte.

A kunok és más keleti pogány népek közötti térítés más jelleget öltött. Magának Szent Domonkosnak az volt a vágya, hogy a kunok között leljen vértanúságot. Ez nem adatott meg számára, viszont a domonkos prédikátorok missziói hevületét a Havasalföldön élő pogány nép felé irányította. *Magyar Pál* és kilencven társa az 1220-as években kezdte el a kunok térítését. S ami nem adatott meg Domonkosnak, az osztályrésze lett Pálnak és néhány társának, akiket a pogányok megöltek. Áldozatuk azonban nem volt hiábavaló, mert 1227-ben Borics Kun herceg fölkereste Róbert esztergomi érseket, hogy keresztelje meg népét. A pápa a magyar érseket legátussá nevezte ki, majd 1228-ban megalapította a milkói kun püspökséget.

A kun térítés közepette, a Kelet felé tájékozódó domonkos misszió célul tűzte ki az őshazában (Magna Hungaria) maradt magyarok megtérítését és „haza” vezetését. IV. Béla támogatásával 1229-1234 között négy domonkos atya, kereskedőnek öltözve, nekivágott a távoli vidéknek. Hárman meghaltak, negyedik társuk – Ottó – azonban megerősítette a krónikák híradását: Magna Hungária valóban létezik. 1235-ben újabb négy domonkos indult útnak. Sok megpróbáltatás között vitt útjuk. Kettejük kész lett volna eladatni magát rabszolgának, hogy némi pénzhez jussanak, a fáradalmak azonban úgy legyengítették őket, hogy nem akadt vevőjük. Ők nem is tudták folytatni útjukat, Julianus és Gellért azonban kitartott. Majd Gellért meghalt, Julianus viszont célhoz ért. 1236-ban elérte a magyarok szállásait. *„Megtalálta pedig őket a nagy Etil (Volga) folyó mellett, kik látván őt, s megértvén, hogy keresztyén magyar, nagyon örvendeztek megérkezé-*

⁶² HERMANN EGYED : A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig. München 1973. 102-106. p.

⁶³ DÜMMERTH DEZSŐ: Az Anjou-ház nyomában. Bp.1982. 465. p.

se felett. Körülvezették őt házaikban és falvaikban és behatón tudakozódtak keresztényen magyar véreik királyságáról. Bármit mondott nekik Julianus a hitről vagy egyebekről, nagy figyelemmel hallgatták, mivel teljesen magyar a nyelvük. Megértették őt és ő is azokat”.⁶⁴ Hazatérve jelentést tett a királynak, személyesen referált a pápának. Második útján 1237-1238-ban azonban már a tatár invázió pusztításának híre fogadta.

A tatárjárás megakasztotta a keleti térítést. Julianus útja azonban példát adott s a század ötvenes éveitől a Kaukázus vidékén ferences misszionáriusok működtek. A magyar Péter barát a dunai bolgárok között 1269-ben, honfitársa István pedig 1288-ban az alánok között szenvedett vértanúságot.

A tatárjárást követő évtizedekben a misszió legfontosabb feladatának a befogadott kunok megtérítésének lezárását látta. 1278-tól kezdődően ezt a feladatot a domonkosoktól a ferencesek vették át.

Szent-István, mint egyházak alapítója.

(A bécsi krónikából.)

Szent István és Gizella királyné egyházat alapít

⁶⁴ KATONA TAMÁS (szerk.): A tatárjárás emlékezete. Bp.1981. 98. p.

AZ ÁRPÁDOKTÓL HUNYADI MÁTYÁSIG

A királyi egyházpolitika

AZ ÁRPÁD-HÁZ utolsó uralkodóinak idejében a királyi hatalom jelentősen meggyengült. Az őket követő új dinasztia első uralkodója, az Anjou-házbeli *I. Károly (Róbert)* (1308-1342) megtörte az oligarchák uralmát és a királyi hatalom teljes helyreállítására törekedett.⁶⁵ Ez irányú küzdelmei során a főpapsággal is összeütközésbe került. Középpontban a főpapi székek betöltésének gyakorlata és a papi jövedelem megadóztatásának kérdése állt. A XIII. században kialakult gyakorlat szerint a főpap halála után a káptalan illetve a rendház tagjai a király előzetes engedélyével az egyházi kánonok alapján választották meg új elöljárójukat. A választás eredményét bejelentették a királynak, kérve megerősítő hozzájárulását. Ez azonban többnyire formáság volt, hiszen az előzetes engedély kérése során legtöbbször a választandó személyben egyeztettek. A királyi megerősítés után a megválasztott főpap a pápához fordult és kieszközölte az egyházi megerősítést. Ennek birtokában történt meg az érsekké, püspökké, illetőleg apáttá, préposttá való felszentelés. A fentebbi fejezetekben láttuk, hogy királyaink következetesen érvényesítették jogukat a főpapi kinevezés területén. A szentszék kénytelen-kelletlen bele is egyezett, hogy az ország régi szokása szerint a főpapok választásához a király beleegyezését ki kell kérni.

Előfordulhatott, hogy a káptalan és a király álláspontja különbözött, ilyenkor a pápa döntött, rendszerint a király elképzelését támogatva. Igazán kivételes dolog volt, ha a szentszék vitás esetben harmadik személyt nevezett ki.

Az ismertetett eljárást nem alkalmazták abban az esetben, ha a főpap a pápai udvarban való tartózkodás idején halt meg. Ilyenkor helye betöltésének jogát a pápák maguknak tartották fenn. Ebből alakult ki a pápai *reservatio* intézménye, amikor bizonyos főpapi székek betöltésének jogát a pápák saját maguknak követték. A *reservatio* rendszere bevezetője volt az összes főpapi szék betöltési jogának megszerzésére irányuló pápai törekvéseknek. Minthogy azonban egy erőskezű uralkodó gyakorlatát a pápák nem igen tudták megtörni, törekvésük nem annyira a királyi jog, mint inkább a kánoni választás rendszere ellen irányult. A *reservatio* rendszere hazánkban kifejezetten támogatta Károly törekvéseit, mert a választó testületek akaratával szemben a maga jelöltjeit juttatta kinevezéshez. A pápa nem kérdőjelezte meg a kegyúri jogot, ennek fejében nem a kánoni bemutatás, hanem ajánlás útján gyakorolta a kinevezést, vagyis az egyházi testületek megkerülésével.

A főpapi testületben ez a gyakorlat heves ellenérzéseket váltott ki. A kánoni választás elvetését a királynak tulajdonították, ezért rendszeresen ostromolták a pápát a régi gyakorlat helyreállítását kérve. A főpapság – akik Károly uralkodása előtt már hivatalban voltak közülük, nem őt, hanem a cseh Vencelt támogatták,

⁶⁵ HÓMAN BÁLINT ÉS SZEKFI GYULA: i.m. II. 66-70, 244-246, 364-365. p. HERMANN EGYED : i.m. 125-137. p.

ide vezethető vissza a rossz viszony – a Károlyval szembeni panaszai során igyekezett kihasználni, hogy a szentszék sérelmezte a király azon gyakorlatát, miszerint a megüresedett egyházi tisztségek javadalmait a kincstár hasznára fordította annak újbóli betöltéséig. Arra pedig a pápák is igényt tartottak. Sőt, a király az elhunyt főpapok személyes hagyatékát is lefoglalta, nem téve lehetővé, hogy rokonai, familiárisai részesedjenek azokban. A javadalomba való beiktatás alkalmával különféle ajándékok címén és más módon is tulajdonképpen megadóztatta őket. Károly még a pápai jövedelem megadóztatásától sem riadt vissza. A szentszék számára szedett adót csak úgy engedte ki az országból, ha annak harmadát a kincstár megkapja.

A főpapok 1318-ban véd- és dacsövetséget kötöttek a királlyal szemben és sérelmeik orvoslása végett az országgyűlés összehívását követelték. Károly többször is ígéretet tett gyakorlatának megváltoztatására, de mindaz csak írott malaszt maradt. A főpapokat közvetlen környezetéből illetve alacsonyabb sorból emelte fel, így sikerült megtörnnie az oligarchákkal azonos jogokat követelő főpapság hatalmát.

Hasonló magatartást tanúsított *I. (Nagy) Lajos* (1342-1382) király is. Annak ellenére, hogy itáliai politikájában szüksége volt a pápa támogatására, éppúgy kisajátította a pápai adót, mint apja. A főpapi székek betöltése kérdésében sem tett semmilyen engedményt a szentszék javára.

Károly és Lajos illetve a magyar egyház, a nyugati egyházszakadás során kialakult kettős pápaság idején, következetesen a római egyházfőt támogatta az avignoni ellenpápával szemben.

Zsigmond (1387-1437) király személyes konfliktusba keveredett IX. Bonifác római pápával. Bátyjával, Vencel cseh királlyal, 1398-ban elhatározta, hogy a római és az avignoni pápa együttes lemondatásával megszünteti az egyházszakadást. A tervhez VI. Károly francia király hozzájárulását is megnyerte. Válaszul Bonifác pápa Nápolyi László trónkövetelőt támogatta, hogy Zsigmondot a magyar trónról letaszítsa. Zsigmond, miután úrrá lett a trónkövetelő és hívei okozta belpolitikai válságon, egyik első intézkedése a római szentszék ellen irányult. 1403-ban ünnepélyesen felmondta az engedmességet Bonifácnak és megtiltotta a pápai adók szedését az országban. Elrendelte a pápai bullák, levelek, rendeletek elfogadását is, megfenyegetve a papságot szabadságuk és javadalmuk elvesztésével. 1404-ben pedig az országgyűlés a pápa „álnok fondorlatait, titkos cselvetéseit, és békebontó nyílt sértéseit” úgy torolta meg, hogy királyi engedélyhez kötötte minden pápai bulla, rendelet és ítélet kihirdetését (*placetum regium*). Igaz, hogy Zsigmondot e törvény megalkotásában személyes ok vezette, a magyar királyok egyházpolitikájában azonban ennek megvoltak a hagyományai. A pápai befolyás visszaszorításának nálunk a Szent István apostoli küldetésére visszavezetett *főkegyúri jog* lett az eszköze. A gyakorlatban folyamatosan éltek is vele, 1404-ben pedig törvénybe iktatták. A törvényes rendelkezést nyomon követte a hűtlen vagy az egyoldalú pápai kinevezéssel hivatalba jutott főpapok székeinek megüresedettnek nyilvánítása. Erre a sorsra jutott többek között a kalocsai érseki, egri, veszprémi, váci, szerémi és nyolc dalmát püspöki javadalom. A király valamenynyinek kezelésére világi biztosokat rendelt ki s a jövedelmeket a személyi kérdés megoldásáig a kincstárnak tartotta fenn. Eközben az egyház hű fiának vallotta

magát, a történekeért a pápát okolta. Bonifác halála után a király és a szentszék feszültsége enyhült, s bár Róma nem ismerte el hivatalosan a főkegyúri jogot, Zsigmond csak annyiban engedett a pápai befolyásnak, amennyiben külpolitikai ambícióihoz (pl. császári korona megszerzése) a szentszék támogatására szüksége volt. Ezen a helyzeten mit sem változtatott, hogy a pápa a király kinevezését egy-egy főpapi szék betöltésénél eltörölte, azután úgymond a saját hatáskörében *ugyanazt* a személyt kinevezte. A pápai befolyás *elvileg*, a királyi intézkedés *gyakorlatilag* érvényesült.

A főkegyúri jog érvényesülését mutatja, hogy Zsigmond halála után a *rendek* is illetékesnek tartották magukat annak gyakorlására. 1445-ben kimondták, hogy egyházi javakat csak arra érdemes magyarok nyerhetnek. *Hunyadi János* kormányzó úgyszintén élt a főkegyúri jog gyakorlásával. Megválasztásakor javaslatára – amit a későbbi esztergomi érsek, Vitéz János is támogatott – az országgyűlés úgy határozott, hogy száműzetéssel kell sújtani azokat, akik kegyúri bemutatás és kinevezés nélkül egyenesen a szentszéktől fogadnak el egyházi javadalmakat. *V. László* (1446-1458) is „királyi hatalmának teljéből” nevezett ki főpapokat, s Rómában keresztül tudta vinni akaratát.

A pápák meg-megújuló szándékkal igyekeztek keresztelni a magyar uralkodó ismertetett gyakorlatát. Ehhez olykor a kiközösítés fegyverével is éltek, amikor a király jelöltjét kiátkozták. Mindez nem gátolta a királyokat abban, hogy a főpapi székek betöltésében politikai szempontjaikat érvényesítsék. Ennek azonban kettős éle volt: visszaszorította a pápai befolyást az ország ügyeiben, a főpapi székekbe viszont egyre gyakrabban olyan személyek kerültek, akik nem voltak sem méltók, sem alkalmasak az anyaszentegyház pásztorolására.

A politikai megfontolások következtében kinevezett felsópapságba gyakran kerültek olyanok, akik életkoruk miatt sem voltak alkalmasak tisztségük betöltésére.⁶⁶ Ebből a korszakból két példa: Péter ispán fia Péter 1345-ben székesfehérvári prépost lett 14 éves korában. János fia Jakab 1393-ban 12 évesen jutott kanonokshoz. Léven kiskorúak, pappá nem szentelték őket, noha egyházi javadalmat élveztek. Megtörtént olykor, hogy egy-egy püspök nem volt miséspap. A középkor második felében egyre gyakrabban fordult elő ez a helyzet. (A legkirkívóbb eset Mátyás király idejében, mint alább látni fogjuk). Így történhetett, hogy a főpapság nem pásztorolta többé az alsópapságot, eredeti hivatását nem gyakorolta.

A keleti keresztényiség helyzete

KÁROLY RÓBERT URALKODÁSA során ismét görög rítusú keresztényének telepedtek meg az ország határain belül.⁶⁷ 1334-ben *Bogdán szerb* és *vlach* vajda népével együtt bebocsátást kért a királytól. Károly Máramarosban jelölt ki számukra helyet, de feltételül szabta, hogy a latin keresztényiség gyakorlatára kell áttérniük.

⁶⁶ BÉKEFI REMIG: A káptalani iskolák története Magyarországon 1540-ig. Bp.1910. 323-330. p.

⁶⁷ TIMKÓ IMRE: i.m. 424-428, 430-432. p. HÓMAN BÁLINT ÉS SZEKFÜ GYULA: i.m. 238-244. p. BERKI FERIZ (szerk.): Az orthodox keresztényiség. i.m. 118. p.

1336-ban a karánsebesi bolgárok és szerbek fogadták el az uniót, de 20 év múlva, kiváltságaik megszerzése után visszatértek a görög rítusra.

Ugyanebben az időben az északkeleti országrészben megjelentek a *rutének*. 1335-ben az abaúji Hím községben templomukról tudósítanak, Zdobában (szintén Abaúj) is szerveződött rutén keleti rítusú egyházközség.

Nagy Lajos király kérésére a pápa helyreállította 1345-ben az egykori milkói kun püspökséget. A király balkáni külpolitikájában jelentős szerepet kapott a latin térítés támogatása. Hosszú távú eredményt azonban nem ért el, a görög rítusúak tömegei elutasították az uniót a latin egyházzal. Nem csekély mértékben azért, mert a latin főpapság tizedköveteléseivel s a görög egyházban szokatlan adóterhek kikényszerítése elidegenítették az unióra hajlókat.

Az ország határain belül is törekedett Nagy Lajos az unió megvalósítására. 1366-ban Keve és Krassó vármegyéből rendelettel tiltotta ki a bizánci szertartásúakat. Megtiltotta a házasságot a görög és latin szertartásúak között. A görög hitre visszatért nemeseket birtokvesztéssel sújtotta. Ennek ellenére a tőle főnemesi rangot kapott *Drágfi*-ösök – akik kiváltságaik fejében a latin egyház hívei lettek – Máramarosban bazilita szerzetesek megtelepedését tették lehetővé.

Zsigmond 1426-28 között felújította Nagy Lajos törvényeit és újra nekifogott az orthodox románok áttérítésének, kísérletét azonban nem koronázta siker. A vlachok (románok) a későbbiek során sem csatlakoztak tartósan a latin egyházhoz.

A XIV. század végén Munkács mellett is szerveződött görög rítusú kolostor. *Koriatovics Tódor* litván herceg hazájából menekülni kényszerült és Magyarországon talált menedéket. 1397-ben megkapta a munkácsi uradalmat, ezután építtette a rutén orthodox kolostort. Sőt, a körtvélyesi kolostort is megszerezte a bazilita szerzetesek számára. Ekkor alakult meg a munkácsi orthodox püspökség.

A *vlachok* és *rutének* mellett a török előrenyomulás következtében több hullámban telepedtek be a *szerbek* is, akik keleti rítusuk mellett a szláv liturgiát is magukkal hozták. Számos „rác” előtagot viselő helységnév jelölte letelepedésük helyét.

Az egykori görög monostorok viszont sorra néptelenedtek el, az utolsót, a szávaszentdemeterit 1344-ben adták át a bencéseknek. A görög egyház a betelepült nemzetiségek között élt tovább.

Gizella királyné keresztje

HUNYADI MÁTYÁSTÓL MOHÁCSIG

A király és az egyház

MMŰVELT KÖZVÉLEMÉNY gondolkodásában a központi helyet a nagy királlyal kapcsolatosan a humanista uralkodó alakja tölti ki.⁶⁸ Eszünkbe jutnak a corvinák, a fényes udvartartás tudósok sokaságával. S valóban Mátyás reneszánsz fejedelem volt. Az atyai házban törökverő apja a keresztyén lovag mintaképét testesítette meg, aki képességeit a keresztyén Magyarország javára hasznosította. Hunyadi János írni nem tudott, de tolmácsoltatta magának a klasszikus szerzők műveit. Természetes, hogy fia szellemi műveléséről is gondoskodott, mégpedig Vitéz János váradai püspök közreműködésével. S miként korábban is, nálunk elsősorban a papság a szellemi műveltségi áramlatok közvetítője a XV. században, a humanizmus is egyházi keretek között bontakozik. A magyarországi humanizmus atyjának Pier Paolo Vergeriot tekintik, akit Zsigmond hozott magával a konstanzi zsinatról. Ő könyvet írt a nemes gyermek neveléséről, kifejtve benne, hogy a vitézi erények fejlesztése mellett a legfontosabb a szellemi műveltség kialakítása. A nemes ember tettben és elméletben szerezve dicsőséget lehet erényes. Vergerióhoz baráti szálak fűzték Vitéz Jánost, nem járunk bizonyára messze az igazságtól, ha feltételezzük, hogy a váradai püspök Mátyás nevelése során az ő eszményét követte.

Mátyás egész életében kedvvel forgatta a klasszikus műveket, görög és latin szerzők könyvei egyaránt megtalálhatók voltak híres könyvtárában. Világiak és egyháziak egymás mellett. A király leginkább a hadtörténeti munkákhoz vonzódott. A könyvekben azonban nem a stílus érdekelte, mint általában az itáliai humanistákat. Ellentétben velük, Mátyás számára a humanizmus szelleme volt fontos. Jellemző, hogy leveleiben egyetlen klasszikus idézet sincs, nyelvezetük is darabos, hungarizmusokkal kevert. Mátyás ugyanis magyarul gondolkodott, bár latinul fogalmazott. Hadtörténelmi érdeklődése is gyakorlati volt: az egyre inkább magyar feladattá váló török elleni harc ösztönözte erre. Ide tartozik, hogy a király nemesi társaságot is alapított a török kiűzésére „*Krisztus kínszenvedésének rendje*” néven. Az alapító levél szövege beszél arról, amit később általánosan emlegettek e hazában, hogy Magyarország „*a keresztyénség pajzsa és oltalma*”.⁶⁹

Miként említettük fentebb, hogy ti. Magyarországon a misztika is gyakorlatias jelleget öltött, ugyanezt mondhatjuk a Mátyás által képviselt humanizmusról is. Az önmagáért való szellemi élvezet teljesen hiányzik, műveltsége valamilyen praktikus dolog szolgálatában állt.

A humanizmus szelleme magában hordozta a nemzeti öntudatra ébredés ösztönző erejét is. Mátyásban teljes határozottsággal élt a nemzeti uralkodói öntudat.

⁶⁸ HÓMAN BÁLINT ÉS SZEKFŰ GYULA: i.m. II. 546-555. p. HERMANN EGYED : i.m. 137-142. p. KISFALUDY KATALIN: Matthias Rex. Budapest, 1983.

⁶⁹ SCHÖNHERR GYULA: Krisztus kínszenvedésének rendje. Turul 1898. 106-113. p.

A humanizmushoz azonban kötődik a szellemi elvilágiasodás kibontakozása is. Ezért nem szoktunk arra gondolni, hogy Mátyás mélyen vallásos ember volt. Teológiai műveltsége alapos volt, tudós papokkal is vitatkozott. Szellemi képességeire jellemző, hogy érvelése közben a könyv oldalszámát is pontosan megjegyelte, ahonnan gondolatait merítette. A teológiában viszont egyáltalán nem a dogmatika érdekelte, hanem az etika, a keresztyénség gyakorlati megélésének kérdése. Különösen vonzódott a pálosokhoz, akik a gyakorlati vallásosság mintájaként álltak előtte. Mátyás azonban vallásos emberként is kora gyermeke volt. A kortárs ferences kritika elmarasztalta, nyilvánvalóan a rend életszemléletének radikálisan más szempontjaiból megítélve őt. A humanista király vallásosságában felbukkan a kétely kísértése, a hit és a természettudományos ismeretek harmóniájának problémájaként. Sokat foglalkozott a szabad akaratot tagadó, a vak végzet felé vezető asztrológiával és a lélek halhatatlanságát tagadó materialista averroizmussal. A hit területén tehát Mátyásra a vívódásokkal megélt vallásosság a jellemző. A teológiai kérdések nem intellektuális szempontból érdekelték csupán, bizonyára erre utal a feljegyzés, hogy égő szomjúsággal olvasta a szent iratokat. A megnyugvás megtalálásában is kora szellemi áramlatai hatottak rá, amennyiben az újplatonizmusban ragadta meg azt. A pápa követe így tudósított róla 1483-ban: „*Meghatódtam és pirultam, látván, hogy épületes magaviselet tekintetében világi fejedelem minket túlszárnyal... Szentséged becsülje meg ezt a királyt, akiben a katonai erények nagylelkűséggel és mély vallásossággal párosulnak*”.⁷⁰ A maga és szülei lelki üdvéért annyi kegyes alapítványt tett, mint senki más az Árpádok óta. Sürgette a pápánál Árpád-házi Margit és Kapisztrán János szentté avatását. Kezdeményezte a szerzetesrendek reformját is, a püspököket a kolostorok évi rendszeres látogatására kötelezte. Azt mondhatjuk, hogy Mátyást a reneszánsz kor individualizmusa az egyéni hitélmény felé fordította, az egyházi élet megkövesedett normái irányában közömbössé tette. A már említett devotio moderna és a humanizmus együttes hatása mutatkozik meg abban, ahogy a király állást foglal a gyakorlati erkölcs és az evangéliumok magyarázata mellett a teológiai szörszálhasogatással szemben.⁷¹

Humanizmusa és vallásossága praktikus jellegéből következett, hogy Mátyás egyházszemlélete is különbözött elődei nézetétől. A középkori keresztyén univerzalizmus számára már egyáltalán nem meghatározó, annak fölébe helyezi minden tekintetben Magyarország érdekeit. A hazai egyház is – az ő szemléletében – a haza érdekében kell, hogy tevékenykedjen. Jellemző példaként említhetjük, hogy a nagyhetet főpapi székhelyén eltölteni szándékozó Vitéz Jánost úgy hívatta magához, hogy „*az isteni szolgálatokra minden idő alkalmas, ám mindaz amit a haza üdvéért cselekszünk, istentisztelet számba megy*”.⁷² A vallás formális, kiüresült szokásait és nem a keresztyén hitet utasította el ezzel. Egyházpolitikáját ez a szemlélet határozta meg. Nem volt tekintettel a vallási szükségletekre, hanem kizárólag a politikai érdekekre. A magyar királyok által addig is gyakorolt főkegyúri jogot radikálisan érvényesítette. A pápától csak utólagos megerősítést

⁷⁰ HERMANN EGYED . i.m. 139. p.

⁷¹ KARDOS TIBOR: A magyarországi humanizmus kora. Bp.1955. 123-324. p.

⁷² BITSKEY ISTVÁN: Hitviták tüzeiben. Bp.1978. 23. p.

kért a főpapi székek betöltésekor. A pápák ugyan elvi téren egyetlen lépést sem közeledtek Mátyás álláspontjához, ő azonban a gyakorlatban következetesen érvényesítette akaratát, bár elvben a pápai hatalmat ő sem tagadta. Egyébként is jellemző volt rá, hogy politikai koncepciójában kritikát, ellentmondást nem tűrt. Egyházpolitikájában ugyanilyen célratörő volt. Olasz házassága óta pedig a főkegyúri jogot felesége hatására annak dinasztikus szolgálatába állította. Az esztergomi széket ilyen indoklással adta Beatrix öccsének, a 17 éves Aragoniai Jánosnak: „*azon örök szerelemért, mit felesége iránt, s azon rokonszenvért, mit felesége testvére iránt, s azon kötelességért, mit apósa iránt érez és táplál*”.⁷³ Aragoniai János halála után ugyanígy kapta az első magyar főpapságot a feleség unokaöccse, az alig hét éves Hippolit ferrarrai herceg. Sőt, az is előfordult, hogy Mátyás a főkegyúri jogot Beatrixra ruházta.

A nagy politikai befolyással és hadierővel rendelkező főpapi javadalmakba olyan embereket nevezett ki, akik az ő hatalmának oszlopaivá kellett, hogy váljanak. Ennek érdekében nem főurakat alkalmazott ezekben a tisztségekben, hanem alulról felemelt, rokontalan, egyedül tőle függő embereket. Gondolkodás nélkül félre is állította őket, ha szembefordultak politikai céljaival.

A pápai befolyás mértékét elődeinél is erőteljesebben csökkentette. Nem volt hajlandó elfogadni a szentszék bíraskodási jogát sem maga, sem országa fölött. Az 1471. évi országgyűlés vagyon- és fővesztés terhe mellett tiltotta meg, hogy egyházi személyek a hazai fórumok megkerülésével peres ügyüket Rómába vigyék.

Az 1439-ben törvénybe foglalt nemesi tizedmentesség is uralma alatt lépett gyakorlatba és erősödött meg. 1486-ban törvényerőre emelkedett, hogy a tized ügyekben csak a király dönthet. A főpapság a tized bérbeadásánál egyre jobban kiszorult az intézkedésből a nemességgel szemben, s ezzel a tized szekularizálásának az alapja teremtődött meg.

Ami tehát szembetűnően eltérő elődei egyházpolitikájához viszonyítva, az az egyházi és világi ügyek újszerű rangsorolása az utóbbiak javára. Ez azonban a belső egyházi életben kikerülhetetlen meghasonláshoz vezetett.⁷⁴ A király politikai céljai érdekét volt hivatva szolgálni a főbb egyházi tisztségek betöltése úgy is, hogy kancelláriája egyre több európai látóköri, korszerű műveltségű munkatársakat követelt, akiket a király egyházi javadalmakkal fizetett. A legtöbb esetben egy-egy főpap – diplomáciai hivatása és egyéni gondolkodása is – tisztán világi életfelfogás felé irányult. Az egyházi rendet évtizedes halogatás és belső vívódás után vette fel. A főpapi teendőket egyáltalán nem látta el, misét is csak a legkritikább esetben mondott. A politizáló, vadászó, műpártoló, irodalmi munkásságot folytató vagy hadtudománnyal foglalkozó főpap típusa jelenik meg. Az egyház belső életét valójában nem ismeri, a szerzetesség és alsópapság gondjairól tudomása alig, vagy egyáltalán nincs. Nem arról van tehát szó, hogy a főpapság elvilágiasodott, hanem tisztán világi érdeklődésű emberek kerültek a főpapi tisztségekbe. Az eredmény azonban ugyanaz: az egyházi élet mély válsága a XV. század végén.

⁷³ HÓMAN BÁLINT ÉS SZEKFÜ GYULA: i.m. II. 546-547. p.

⁷⁴ MÁLYUSZ ELEMÉR: Egyházi társadalom... i.m. 171-208. p.

Egyházpolitika Mátyás király uralkodása után

A NAGY KIRÁLY HALÁLA UTÁN az ő szellemi nagyságát megközelítő uralkodó nem akadt a magyar trónra. Igaz, az ország mágnásai – közöttük a Mátyás által felemelt főpapok – mindent meg is tettek ennek érdekében. Egyházpolitikáját azonban utódai is – valójában inkább az őket kézben tartó rendek – követték, elsősorban a javadalmak ügyében. Az 1495. évi országgyűlés, válaszul a pápa azon kísérletére, hogy jogait a főpapi székek betöltésénél érvényesítse, azt a határozatot hozta, hogy azok a papok, akik mástól, mint a királytól vagy más törvényes kegyúrtól szereznek javadalmat, vízbefulladászandók.⁷⁵ Az 1498. évi határozat pedig egyenesen meg is nevezi a pápai udvart, mint amely kizárandó a magyarországi főpapi javadalmak ügyének intézéséből. Az 1515. évi országgyűlés pedig kötelezte a Rómába utazó főpapokat, hogy pápai bullát eszközöljenek ki arra nézve, hogy esetleges Rómában bekövetkező haláluk esetén a szentszék lemond javadalmuk betöltéséről (reservatio), vagy pedig kössék le biztosítésként a javadalommal felérő magánvagyonukat. Werbőczy István *Hármas-könyvében* már úgy tüntette fel a kegyúri jogot, mint ami Szent István óta megillette a magyar királyokat s a pápának csupán megerősítő szerepe van.

A nemesség és a főpapság a Jagelló kor végére igen kiélezett viszonyba került. Az előbbi politikai súlya veszteségének tekintette, hogy a főpapi székekben alacsony származásúak ülnek. Dózsa keresztes háborúja ürügyet szolgáltatott azon végzés kimondására, hogy a király parasztszármazású papot többé püspökké vagy érsekké ne tegyen. Ha ez mégis megtörténne, tizedet senki nem köteles neki fizetni. Jellemző, hogy az 1526. évi országgyűlésen a vita hevében Szalkay László primás felé – akinek apja mátészalkai foltozó varga volt – ezt kiáltották: „*Tegyük le a varga-fajzatot, ellensége a nemességnek s azt is magához hasonló paraszttá akarja tenni*”.⁷⁶

⁷⁵ HERMANN EGYED : i.m. 142. p.

⁷⁶ HERMANN EGYED : i.m. 146. p.

SZERZETESRENDEK

NMAGYAR TÁRSADALOM a keresztyénség szerves részévé vált a XI. század folyamán. Ezt az is jelzi, hogy az egyetemes egyháztörténelemből ismert szerzetesrendek rövid idő alatt megtelepültek Magyarországon.⁷⁷ Olykor egyes nyugati országokat megelőzve fogadta be a magyarság az új rendeket. Sőt, Európa keleti felén új szerzetesi formával – a pálosrenddel – egyedül a magyarság ajándékozta meg a keresztyénséget. A magyarországi bencés apátságok száma a XII. század vége felé megközelítette a százat. Ez a királyi támogatás mellett a magán alapításoknak is köszönhető. Ennek példaként olvassunk el néhány mondatot a Borsod megye déli részén fekvő Szász monostorának alapítóleveléből. Az alapítás Aba nembeli Péter nevéhez fűződik. „*A szent és oszthatatlan Háromság nevében Péter, Isten kegyelméből ispán [...] Minden keresztyének tudomására kívánom tehát hozni, hogy én, Péter az örök vizontszolgálat adományából Jézus Krisztus segítségével felépítettem Szűz Mária monostorát, melyet Zasty-nak mondanak és megajándékoztam azt szántóföldekkel, legelőkkel, rétekkkel, föld- és szőlőművelőkkel, szarvasmarhákkal, juhokkal, igavonó barmokkal, disznókkal, méhekkkel és a többi szükséges dologgal. Mi hárman testvérek falvakat birtokoltunk, s ezeknek harmad részét, amely engem illet, teljes egészében ennek a monostornak adományoztam. [...] ...ha valaki ostoba módon el akarna venni abból valamit, a mindenható Isten és király őfelsége tekintélyével sújtsa egyházi átok és legyen kiközösítve a keresztyének közül*”.⁷⁸

Ciszterciék

EZ A KOR A SZERZETESRENDI differenciálódásnak az ideje. A bencések nehezen vették tudomásul az újfajta alakulatokat, és elkeseredett vitákat folytattak velük. A meg-megújuló rendi reformot azonban nem lehetett megállítani, s a franciaországi Citeauxban 1098-ban megalakult a bencés megújulást megvalósító *ciszterci* rend. Magyarországon 1142-ben megjelentek, számukra alapította II. Géza a cikádori (ma Bátaszék) apátságot. III. Béla idején pedig virágzásnak indul a rend, köszönhetően a király francia feleségének is. A király *öt* apátságot létesített számukra (Egres, Zirc, Szentgotthárd, Pilis, Pásztó), ezekből négy Franciaországból népesült be. A későbbi évtizedekben az apátságok száma *huszonötre* emelkedett, negyedrészükből nők éltek. A francia kapcsolat igen jelentős szelle-

⁷⁷ A gazdag irodalom bibliográfiáját adja STOLL BÉLA – VARGA IMRE – V. KOVÁCS SÁNDOR: A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 1772-ig. Bp. 1972. 112-115. p. A legfontosabb kiegészítésként: CSÓKA J. LAJOS: Szent Benedek fiainak világtörténete különös tekintettel Magyarországra. 1-2. köt. Bp. 1970. Szempontunkból itt kiemeljük: HERMANN EGYED: i.m. 73-89. p. SZILAS LÁSZLÓ: Kis magyar egyháztörténet. Róma 1982. 39-43. p. KARÁCSONYI JÁNOS: Szent Ferenc rendjének története Magyarországon 1711-ig. 1-2. köt. Bp. 1923-24. HARSÁNYI ANDRÁS: A domonkosrend Magyarországon a reformáció előtt. Debrecen 1938. KISBÁN EMIL: A magyar pálosrend története. Bp. 1938-40.

⁷⁸ A Szász Alapítólevel (1067). Miskolc 1986. /B-A-Z Megyei Levéltár/

mi pezsdülést is magával hozott. A XII. században nyolc-tizenegy kódex került Magyarországra francia földről, közöttük a kor legmodernebb munkái. A szellemi hatás mellett rendkívüli volt a ciszterci atyák munkájának jelentősége gazdasági téren. Alapelve volt a rendnek, hogy a monostornak a rendtagok kezemunkájából kell megélnie. Ezért a monostor birtokán maguk gazdálkodtak. Az erejüket meghaladó munkákra laikusok segítségét is igénybe vették, így alakult ki a *segítőtestvérek* csoportja, akiket parasztrátereknek is neveztek. Szerzetesek és laikusok együtt dolgoztak s ennek rendkívül sok áldásos következménye volt. A testi munka magas fokú megbecsülését tapasztalták a ciszterciek életmódját megismerő emberek. Szent Bernát ciszterci apát szerint rendjének vallása a földművelés, erdőirtás és trágyahordás. Aratás idején a szerzetesek a mezőn aludtak, mint a segítőtestvérek, akiket ilyenkor bevontak az itt is pontos rendszerességgel megtartott zsolozsma szent foglalatosságába. Ugyanakkor a szerzetesek megtanították laikus társaikat a modern gazdálkodásra. A haltenyésztés, méhészet, gyümölcs-termesztés és a konyhakertészet fejlesztésében rendkívüli eredményeket értek el. A nemes szőlőfajtákat és a háromnyomásos gazdálkodást (ugar, őszi gabona, tavaszi gabona) ők terjesztették el szerte Európában, így nálunk is.

Premontrei szerzetesek

A *PREMONTREI* REND is Franciaországban született 1120-ban. Ez a rend beépítette programjába a lelkipásztorkodást. Hihetetlenül hamar, 1130-ban már Magyarországon is megtelepült a premontrei kanonokrend, II. István támogatását élvezve. Legismertebb premontrei prépostság Jászón, Zsámbékon, Ócsán, Hatvanban, Váradhegyfokon működött. Az Árpád-kor végén a prépostságok száma megközelítette a *harmincat*. A rend legnagyobb pártfogója IV. Béla volt. Kiemelkedő szerepet vállaltak a pasztorációban, különös gondot fordítottak a lelki-gondozásra. A premontrei kódexek nagyjából falusi plébánosok gyakorlati szükségletű könyvei voltak. Nem jelentéktelen a misztika terjesztésében sem a szolgálatuk.

Hanyatlás és reformok

A MAGYARORSZÁGON MEGTELEPÜLT monasztikus szerzetesrendek a XIV- XV. században erős hanyatlásnak indultak.⁷⁹ Bencés, ciszterci, premontrei apátságok között újak nem létesültek, sőt a meglévők is lemorzsolódtak.

Ezek a rendek reformokkal is próbálkoztak.⁸⁰ A megújulási kísérletek a régi regula szigorú megtartását tűzték ki célul. Meglehetősen elharapózott ugyanis a szerzetesek körében a *stabilitas loci* földadása, a rendtagok céltalanul kóboroltak. Ez pedig henyélshez, a vallásos élet elhanyagolásához vezetett. A monostorok élére a király gyakran kormányzókat állított (*Commen-dator-rendszer*), akik igen

⁷⁹ HERMANN EGYED : i.m. 147-151. p. Valamint az Árpád-kori szerzetességgel kapcsolatosan idézett források.

⁸⁰ MÁLYUSZ ELEMÉR. Egyházi társadalom... i.m. 211-234. p. ÉRSZEGI GÉZA: Hétköznapi a középkorvégi magyarországi bencés monostorokban. In Mons Sacer 996-1996. I. i.m. 561-567. p.

sokszor világiak voltak. A monostorok igen jelentékeny birtokállományának jövedelmét ilyen vezetés alatt természetesen nem elsősorban rendi célokra fordították. Ez erőteljesen hozzájárult ahhoz, hogy a monasztikus rendek válságba jutottak.

A reformtörekvések eredményeképpen két bencés apát 17 kolostort látogatott meg 1508 tavaszán. Tapasztalataik lesújtók voltak. A somogyvári monostorban egyáltalán nem volt regula, az épületek rendkívül elhanyagoltak, romosak voltak. Mindössze öt szerzetes élt ott, s ez még kedvező volt a többiekhez képest, ahol az apát mellett csak egy szerzetes volt. A kevés szerzetes legtöbbször részeges volt, állandó perpatvarban élt az apáttal. Volt olyan monostor, ahol az apát egyedül élt, ennél pedig alig volt mit. A garamszentbenedeki apát, ha zsolozsmázás közben valami felbosszantotta, az istentiszteletet megszakítva magyarul legorombította szerzeteseit, a hívek nagy megbotránkozására. A vétkező szerzeteseket világi szolgálóival verette meg. Élete olyan botrányos volt, hogy a monostor patrónusa meg akarta verni. A vizitátorok általános tapasztalata volt, hogy a bencések élete homlokegyenest ellenkezik a szerzetesi célkitűzésekkel.

A meglátogatott 17 bencés monostorban 46 szerzetest, egy clericust és két világi papot találtak. Ezzel szemben az obszerváns ferencesek 70 kolostorában 1700 barát élt.⁸¹ A monasztikus rendek nem voltak népszerűek, a szerzetesi hivatást választók nem ezekbe a rendekbe léptek be.

A monasztikus reform a liturgikus vallásosság régi fényébe való visszaállítására irányult. Ennek a bencések körében legjelentősebb képviselője *Tolnai Máté*, aki éppen fordított utat járt be, főpap társaihoz viszonyítva. Tolnai művelt, képzett ember volt, olasz egyetemek csiszolták tudását. A kancellária notáriusaként komoly karrier várt rá, amikor 1500-ban kinevezte magát pannonthalmi főapátnak, elterelve a bencés rend megreformálásának vágyával. Őszinte vallásosságáról egész élete tanúskodik. Tolnait a régi szerzetesi eszmény hevítette. A szerzetes, visszavonulva a világtól, teljes figyelmét és erejét saját egyéniségének fejlesztésére kell, hogy fordítsa. Nem hivatása, hogy közvetlenül hasson a világra. Élete mégis a világ érdekében pereg le, mivel a karimát, amely az *opus principale* (kiváltképpen való munka), társaival az egész emberiségért mondja. Annnyira csak erre koncentrálni, hogy egymással nem is beszélget a kolostoron belül sem, vagy ha igen, csak igen rövid időt tölt el ezzel, hetenként egy-két órát.

A XVI. század elején Pannonthalmán Tolnai szorgoskodása következtében helyreállt a szigorú szerzetesi rend. A szerzetesek állandó elfoglaltsága a karban, a főoltár előtt recitált zsolozsmázás. Első része, a *matutinum*, éjjélkor kezdődött, sőt, ha nem három, hanem tizenkét lekción volt az officium, akkor már 11 órakor. Ennek végeztével, rövidebb szünet után, a *laudesek* következtek: zsoltárok, imák, himnuszok sorozata, melyek Istent dicsőítették. Az ez után következő szünet sem adott üres időt, mert a magánima és a meditáció következett alatta. Öt órakor kezdődött a *prima*, amit megszakítottak a felénél, hogy a káptalan teremben meghallgathassák a martyrologiumot. Majd befejezték a primát a halottakért való könyörgéssel. Ezután a lector felolvasta a regula soros szakaszát, majd a kar vezetője megtörte a szilenciumot, amely egész éjjel kötelező volt, így kezdődött

⁸¹ KUBINYI ANDRÁS: Mátyás király és a monasztikus rendek. In *Mons Sacer* 996-1996. I. i.m. 538. p.

meg a napi káptalan. Ennek keretében magyarázták a regula imént felolvasott részét, hogy a szerzetesek ne védekezhessenek azzal, hogy nem ismerik kötelességüket. Megbeszélték a napi teendőket, vallást tettek fogyasztásaikról. Ilyenkor szabták ki az esetleges büntetéseket (imák, böjt, verés). Hét órakor kezdődött a *tertia*, majd a nagymise, a konventmise és tíz tájban a *sexta*. Ebéd után került sor a *nonara*, esetleg a *halottak vigliájára*. A *vecsernyét* még napvilágon kellett befejezni, tehát négy óra tájban véget ért. Vacsora után gyűltek össze az utolsó órára, a *completoriumra*. Ezzel el is kezdődött a szilencium ideje újra. Fél óra ájtatoskodás után aludni tértek, hiszen éjfélkor minden kezdődött előlről. Ez a folytonos elfoglaltság volt hivatva elűzni a tétlenséget. Ha valami szabad idő akadt, azt a bencés elmélkedésre, a ciszterci pedig fizikai munkára fordította.

Pannonhalmán a gyertyák tömegét égették el évente a zsolozsma és a mise alatt, ami egy esztendőben a kolostor egyik birtokának jövedelmét emésztette fel. Ezt azonban nem tobzódó pompának tartották, és nem láttak ellentétet a díszes külsőségek és az aszketikus ideál között, mert mindez Isten dicsőségét szolgálta.

Tolnai reformját azonban nem fogadta általános lelkesedés. Az apátok a végrehajtásban passzívan viselkedtek, sőt ellen is állottak. A bakonybéliek nyíltan szidták, gúnyolódtak felette, olasz módra fűgét mutattak neki. A somogyvári apát nem fogadta be azokat a szerzeteseket, akik a reform szellemében éltek. Akik pedig elutasították a reformot, még a szerzetesi ruhát is vonakodtak felvenni. Tolnai erőfeszítései nem is hoztak maradandó eredményt.

A premontrei reform Franciaországban kezdődött 1498-ban. A rend magyarországi ága meglepően gyorsan reagált a kezdeményezésre, 1506-ban már annak szellemében folyt le a sági monostor prépostválasztása. Itt is a régi, romlatlan állapotok visszaállítása volt a cél, valamint szoros egységbe fogni az egymástól elszigetelődött monostorokat. A konventek prépostválasztó jogának visszaállítása is szerepelt a reformjavaslatok között. A vezető szerepet *Fegyverneki Ferenc* vállalta fel, Tolnai Mátéhoz hasonlóan művelt, képzett szerzetes. A rendi reformot erőteljesen támogatta Bakócz Tamás is, aki mint érsek a lelki felügyeletet gyakorolta a premontreiek felett. Hogy ez a támogatás mennyire volt őszinte és mennyire csupán politikai indíttatású, azt megítélhetjük abból, hogy a bencések iránt mély ellenszenvet táplált, reformjukat elgáncsolni igyekezett. Támogatását a premontreiek addig élvezték, amíg saját érdekei nem csorbultak meg. Céljai érdekében a szabad prépostválasztást olykor meg is akadályozta. A reform szelének vitorlájába fogása is eredményezte, hogy halála után a reform megtorpant, az elért célokot sem lehetett megőrizni.

A ciszterci rend az előbb említetteknél is elesettebb állapotban volt, kolostorai jelentősen elnéptelenedtek.

A hanyatlás okaként az elvilágiasodott közszellemet, a reneszánsz hatását szokás emlegetni. Bizonyára ez is szerepet játszott, de látnunk kell, hogy a XV. század társadalmában nem lett túlnyomó többségében vallástalan. Ezért döntőbb lehetett az a tényező, hogy a monasztikus rendek vallási eszményei elveszítették a társadalomban vonzóerejüket. Vannak arra utaló jelek, hogy a szerzetesi életforma – magány, visszavonultság, kontemplatív élet még a reneszánsz kiválóságait is vonzotta – még jelentős megbecsülésben részesült, de a személytelen, liturgikus vallásosság már nem elégítette ki a vágyakozó lelkeket. Ez azután elvette a

szereztesektől azt az öntudatot, hogy rendi életükre szükség van, életfolytatásuk a világeért végzett hivatás.

Karthauzi remeték

A SZERZETESI ÉLETFORMÁK között külön helyet foglal el a *remeteség*. A világtól elvonult, szemlélődésnek élő s a világiasság ellen így tiltakozó, elkülönülő életmód végigkísérte az egyház történelmét. A *karthauzi* remeték francia földről érkeztek hozzánk. Nevüket Chartreux városáról kapták. Az Árpád-kor végén jelentek meg Magyarországon (1238),⁸² szigorú szabályzatú rendjüknek négy kolostora volt. A magyarok néma remetéknek, illetve néma barátoknak nevezték őket, mert aszkézis gyanánt hallgatást fogadtak és gyakoroltak. Egy részük később felhagyott a remete étellel és bekapcsolódott a lelkipásztori munkába. A pápai kiváltságlevelek szolgálnak bizonyosságul, hogy egyre nagyobb jogokat nyertek a hívek lelkigondozásának területén. Birtokaikon kápolnákat építettek lelkipásztori munkájuk végzésének elősegítésére.⁸³

A pálosok

A REMETEÉLET A XIII. SZÁZADBAN nálunk is sok követőre talált, s a tatárjárás borzalmi után a bűnbánó, vezeklő remeteség még inkább terjedt. Özséb kanonok is ebben az időben, 1246-ban mondott le kanonoki javadalmáról és két barátjával a Pilis rengetegében élő remeték közé vonult. Társait rendbe szervezte és számukra Pilisszent-keresztben kolostort épített 1250-ben. 1256-ban az esztergomi zsinaton már mint *Remete Szent Pál szerzetének* provinciálisa volt jelen. Majd Rómába ment, hogy rendjének pápai elismerést szerezzen, amit Aquinói Szent Tamás közbenjárására meg is nyert 1262-ben. A pálosok rendjének virágzása a XIV. században bontakozik ki, amikor a remeteélettel felhagyva, bekapcsolódnak a lelkipásztori munkába.⁸⁴ Pápai kiváltságot nyertek 1308-ban, s ugyanekkor Károly Róbert mögé sorakoztak fel az ellenkirályok, illetve az oligarchákkal szemben. A pápáktól később is jelentős kedvezményeket kaptak, az 1417. évi határozat pedig, amely kimondta, hogy generálisát mindig Magyarországon kell megválasztani, a magyar jellegét biztosította. Nagy Lajos annyira kedvelte őket, hogy 1381-ben Velencéből Magyarországra hozatta Remete Szent Pál testét is. A király legkedveltebb tartózkodási helye a márianosztrai kolostor és kegyhely volt. Az 1327-ben megtartott vizitáció kilencszáz rendtagot talált Magyarországon, ami százötven év alatt háromezre szaporodott. A XV. század második felében már több mint száz kolostoruk volt hazánkban. A pusztulófélben lévő bencés, ciszterci, premontrei kolostorokat nagyrészt ők vették át és népesítették be.

Szabályzatuk szigorú volt, a szerzetes legfőbb céljaként az egyéniség tökéletesítését tartották, aszketikus gyakorlatok által. Az időt kézi munkával és imádkozással kellett kitölteni. Az aszkézis gyakorlásának egyik módja a rendkívül egy-

⁸² PUSKELY MÁRIA: Kétezer év szerzetessége I-II. Bp. 1998. 1. köt. 621-622. p.

⁸³ PÁSZTOR LAJOS: A magyarság vallásos élete a Jagellók korában. Bp. 1940. 9-10. p.

⁸⁴ MÁLYUSZ ELEMÉR: A pálosrend a középkor végén. Egyháztörténet 1945. 1-4. füzet. 1-53. p.

szerű étkezés volt, miként azt 1365-ben megfogalmazták: „*Ha nem tartóztatjuk meg gyomrunkat a torkosságtól, nem tudjuk szívünket a kegyelemmel megerősíteni*”.⁸⁵ A testi tisztaságot szembeállították a lélekével, ezért tiltották az egészséges szerzetesnek a fürdést. Mindennek célja a test vágyainak elfojtása, leküzdése az igénytelenségre szoktatással. Ennek érdekében a pálos aszkézis nem ment el az önkínzás szélsőségéig, hanem helyette a fizikai munkát ajánlotta, mint ami leköti a figyelmet és elvon a világi dolgoktól. Az önmegtágadás különös világában éltek a pálosok, amit érdekesen jellemez az az eset, hogy egy perjel a lábával taposott el egy különlegesen szépen nőtt virágot egyik rendtársa sírján, nehogy valami egyéni szentkultusz keletkezhesse.⁸⁶

A rend felismerte a lelkipásztorkodás fontosságát és 1352-ben kieszközölte a pápától az engedélyt, hogy a kolostor jobbágyait gyóntathassák és nekik a szentségeket kiszolgáltathassák. A prédikálásra 1418-ban nyert felhatalmazás volt az igazi áttörés a lelkipásztorkodás útján. Életeszményüket ettől kezdve az igazhirdetés aktivitásával vihették a nép közé.

A pálosrend Nyugaton is elterjedt. A német rendtartománynak 1340-ben 20 kolostora volt. De voltak rendházak Ausztriában, Itáliában, és Portugáliában is. Pedro Mendoza hajóin 1495-ben Amerikába pálos hittérítők is utaztak. Hazánkon kívül a legnagyobb mértékben Lengyelországban terjedt el a pálos szerzet.

A pálosok megújulása éppen annak köszönhető, hogy bár a világtól való elvonulásukat megőrizték, a személyes vallásosság teret nyert rendjükben. A rend generálisa, *Gyöngyösi Gergely* egész életét rendjének szolgálatában töltötte el, a XVI. század elején pedig tehetségét annak megújítására fordította.⁸⁷ Több munkája is napvilágot látott, de legkiemelkedőbb a *Vitae fratrum* című rendtörténete, amit alapos történelmi kutatás előzött meg. Ez a műve is a rendi reform szellemében született, a devotio moderna mozgalom jegyében alkotta meg. *Kempis Tamás* Imitatio Christi című műve és a Vitae fratrum jellemrajzai között a tartalmi egyezés szembetűnő. Munkájában pedig más, az új kegyesség hatására fogant olvasmányokat is ajánl rendtársainak a Szentírással együtt. Gyöngyösi a megújulást a vallásos személyiség kialakításában, az egyéni kegyesség elmélyítésében látta. A szerzetes elmélkedésének tárgya a remény, a félelem, a szeretet, a fájdalom, a vágyódás a jóra, a hála, a szerénység, a szemérmesség, amelyekre inkább a gyakorlat vezet rá, mint a tanítás. A devotio moderna törekvése sok tekintetben azonos volt a XIII-XIV. századi misztika célkitűzéseivel. Mindkét irányzat képviselője arra igyekezett, hogy megszabadulva minden földi tehertől Istennel egyesüljön, benne feloldódjon és megtalálja nyugalmát. Nagy különbség azonban, hogy míg a misztika embere lázas érzelmi állapotra törekedett a cél érdekében, addig a devotio moderna képviselője azt vallotta, hogy Istennel csak az erények birtokában lehet egyesülni. Ezért a hívő legfontosabb feladata a szenvedélyek leküzdése, az erényes élet folytatása. A belső tisztaság megőrzése tettekben és gondolatban Istenre függesztett szemmel. A devotio moderna a gyakorlati keresztyén

⁸⁵ MÁLYUSZ ELEMÉR: A pálosrend... i.m. 32. p.

⁸⁶ DÜMMERTH DEZSŐ: i.m. 463. p.

⁸⁷ V. KOVÁCS SÁNDOR: Gyöngyösi Gergely. Arcok a magyar középkorból. Bp. 1983. /Magyar Ritkaságok/

életre helyezte a hangsúlyt. Azok a szerzetesek, akik hatása alá kerültek, minden elvonultságukkal együtt is – hiszen az önvizsgálat gyakorisága ezt megkívánta – közvetíteni tudták az új kegyesség eszményét a társadalom felé. Különösen is hathatott a pálos együttélés, melyre a kölcsönös szeretet, egymás megbecsülése, megértése és Isten felhőtlen dicsérete volt jellemző. A radikális szegénységre nem törekedtek a pálosok, mert a koldulást megalázonak tartották, hanem a munkával szerzett „tisztas szegénység” állapota volt kívánatos számukra. A renhez laikus testvérek számosan csatlakoztak, akik szintén közvetítői voltak a pálosok életeszmenyének.

Az is igen fontos, hogy ez az új kegyesség Biblia központú. A bibliafordító Jeromos nagy tiszteletben részesül a pálosok között, a könyvmásolás tetemes részét pedig a Szentírás egyes részeinek továbbadása teszi ki. *Csanádi Albert*, a rend novícius mestere, Krisztus szenvedéstörténetét „*ritmikus stílusban, vulgáris nyelven*”, vagyis klasszikus versformában magyarul írta meg.⁸⁸ (A mű sajnos elveszett). Nyilván a laikus testvérek számára készült, tehát bizonyos missziói gondolattal a háttérben.

A koldulórendek

RENDKÍVÜLI NÉPSZERŰSÉGRE TETTEK SZERT Magyarországon a *koldulórendek*. Közöttük az *Ágoston-rendiek* számos rendházat alapítottak hazánkban. Közél *harminc* kolostorukat tartották számon a XIV. században. Ezt annak is köszönheték, hogy Anjou királyaink jelentősen támogatták őket. A magyarországi ágostonosok európai tekintélyét jelzi, hogy 1385-ben egyetemes rendi káptalanukat Esztergomban tartották.

Megtelepültek hazánkban a *karmelita* kolduló barátok is, nagyobb jelentőségre azonban nem tudtak jutni, mindössze három rendházuk volt.

Velük szemben igazi házára találtak nálunk a *ferencesek és a domonkosok*. A koldulórendek szándékuk szerint a szerzetesi életszentséget a társadalomban is meg akarták valósítani. Ők valósítják meg igazán a világban élő harmadrendesek (tercianusok) közösségének gondolatát. Életeszményük a tökéletes szegénység, tevékenységük a koldulás és a prédikálás. Minthogy az utóbbi tudományos felkészültséget kíván, szorgalmazták a rendtagok képzését is. A világi papság féltékenysége és egyes világi hatalmasságok ellenük irányuló gyűlölete közepette nyerik meg a pápai megerősítést (ferencesek 1210, domonkosok 1216).

Rövid időn belül hazánkat is elárasztották kolostoraikkal. Minthogy a kolduló rendnek vagyona nem lehetett, elterjedésüket nem akadályozta az alapítással járó földbirtok létesítése. A ferencesek első háza Egerben létesült 1229-ben, az Árpád-kor végén már ötvennégy kolostoruk volt Magyarországon. A domonkosok egy időben a ferencesekkel telepedtek meg nálunk, a tatárjárás után szerzetük virágzásnak indult. 1303-ban negyven rendházuk volt.

A „predikátor testvérek”, azaz a domonkosok a XIV-XV. században a meglévőeket több mint 20 férfi kolostorral szaporították, a női ág pedig 5-tel több rendházban élt.

⁸⁸ KARDOS TIBOR: A magyarországi humanizmus... i.m. 350. p.

A ferencesek sem maradtak le prédikáló testvéreik mögött. Az Anjouk kiemelten kedvelték őket. Nagy Lajosnak magyar ferences volt a nevelője – Lackfi Dénes, később kalocsai érsek – és a gyóntatója is. A XIV. század második felében a regula régi szigorához ragaszkodó reformmozgalom indult meg a renden belül. A reform ágat képviselő szerzeteseket „*cseri barátok*” néven emlegették, illetve „*obszervánsok*”-nak, „*salvatoriánusok*”-nak is nevezték. A régi szabályzatot módosító ferenceseket – akik feladták a koldulást és a rendháznak vagyonszerzést engedtek – „*marianusok*”-nak, „*conventualisok*”-nak hívták. A conventualisok kezdtek elveszíteni mozgékonyágukat, életük egyre inkább ugyanazon kolostorhoz kötődött. Velük szemben az obszervánsok el nem kényelmesedett, küldetésre minden percben kész szerzetesek voltak. A két irányzat között a küzdelem Magyarországon másfél századig tartott, de 1448-ban az itteni rendházaknak csaknem fele, mintegy 35 kolostor obszerváns volt, közöttük olyan jelentős helyeken, mint Buda, Pest, Szeged, Marosvásárhely, Győr, Esztergom. Obszerváns rendház volt a sárospataki is. A XVI. század elején az obszervánsoknak már 70 kolostoruk volt, 1700 szerzetessel. Hunyadi János tábori papjai kizárólag a szigorú szabályzatot követő ferencesek közül kerültek ki. A várnai csatában számosan az életüket is áldozták. Nándorfehérvárnál a nagy obszerváns Kapisztrán János a keresztes felkelők lánglelkű prédikátora volt.

A ferences és domonkos jelenlét a nemzetközi összehasonlításban is igen kedvező képet mutat. A XIV. században az előbbieknél Európában összesen 1400, az utóbbiaknak 600 rendházuk volt.⁸⁹ A hazánknál jóval népesebb Franciaországban és Itáliában ennek a két rendnek külön-külön mintegy 20 %-a települt meg. A magyarországi adatok 10 % körüli értéket mutatnak mindkét esetben.

A missziót a XIV. századtól zömében már a ferencesek folytatták. A Balkánon a románok, bolgárok és bosnyákok között ideiglenes volt a sikerük, amennyiben a térítést erőteljesen támogató Nagy Lajos halála után sorra szűntek meg az általuk szervezett latin szertartású egyházak. A magyar király még a krími tatár kánnal is tárgyalt térítők befogadásáról. Az itteni missziót is a ferencesek végezték. Már Lajos király kezdeményezése előtt többen is vértanúságot szenvedtek a tatárok térítése közben. Ilyen volt 1334-ben Váradi István, aki megsértődve társai dorgálásán, mohamedánná lett, majd ezt megbánva visszatért a keresztyénségre. Ezért a tatárok rettentő kínok között megölték. Nem szenvedhetett kevesebbet Domonkos franciskánus barát sem, akit 1335-ben elevenen nyúztak meg a tatárok.

A Magyarországra betelepült kunok és jászok megtérítését is a ferencesek fejezték be. Nagy Lajos 1348-ban bízta meg ezzel a misszióval a rendet. A térítés 1365-ig tartott, ekkorra a kunok és jászok között is megszerveződött a keresztyén egyház.

A szerzetesrendek női ágai is lépést tartottak a magyarországi megtelepedésben. Különösen a koldulórendek adtak lendületet a női zárdák elterjedésének. A ferences apácák – a *klarisszák* – legnagyobb pártfogója Nagy Lajos király anyja, Erzsébet királyné volt. Az Óbudán általa alapított rendházat főúri lánynevelőnek szánta, s több mint száz leányt irányított ide részint apácának, részint nevelésre.

⁸⁹ SOUTHERN, R. W. A nyugati társadalom és az egyház a középkorban. Bp. 1987. 351-352. p.

Valószínűleg a sárospataki klarissza zárdát Nagy Lajos leánya, Mária királynő alapította 1390-ben. A klarisszáknak nevezetes kolostorai Pozsonyban és Nagyszombatban működtek.

A Nyulak szigetén létesült domonkos rendházban élt Szent Margit. Domonkos női zárdák voltak Sárospatakon, Pécsen, Kolozsvárt és Besztercén.

A koldulórendekhez köthetők a *beginák*. Nevüket – egyesek úgy vélik – nyersgyapjú színű (bege = bézs) ruhájukról, a legszegényebb rétegek öltözetéről kapták, amely az alázat, a szegénység jelképe volt, más vélemény szerint gúnynévként ragadt rájuk, és az *albigens* szó rejtezt benne. Eredetileg olyan nők voltak, akik nem vonultak külön családjuktól, de szegénységi és szüzességi fogadalmat tettek. A XIII-XIV. század fordulóján közösségbe tömörültek, és kolostorokba szerveződtek a koldulórendek felügyelete alatt. Nálunk 1276-ban már említik őket, később mintegy harminc rendházban laktak Magyarországon.

A ferences obszervancia társadalmi hatása

A KOLDULÓRENDEK – ferencesek, domonkosok – esetében is bekövetkezett az a szellemi változás, ami a pálosokat jellemezte. A koldulóknál talán valamivel korábban kezdődött a hit, a vallásosság személyessé válásának folyamata. Különösen fontos, hogy ők – elsősorban a ferencesek – igen aktív kapcsolatban voltak a társadalommal. Anyanyelvű prédikációik üzenete és életfolytatásuk egyaránt a szegény és alázatos állapotot az erények magasságába emelte. Emellett a ferences prédikáció a társadalmi kérdéseket értelmezte is, mégpedig a szociális problémák őszinte felvetésével. Az obszervánsok krisztusi életeszmenyéből következett az alsóbb néprétegekkel vállalt szolidaritás. A szegénységet önként választották, ezt az állapotot eszményítették. Ez nem kizárólagosan jellemző, más rendek is közvetítették ezt az eszményt a társadalom felé. Az ágostonos *Bélai János* Szent Erzsébetről írt prédikációjában olvashatjuk: „*Ezt a szegénységet pedig méltán az ő példája nyomán tartozunk átgondolni az abból származó három jó miatt. Először, mert az önkéntes szegénység az embert a gondtól és aggodalmaktól megszabadítja. Másodszor lélekben az embert gazdagítja. [...] Harmadszor, mert az embert nagy tisztességre és dicsőségre emeli.*”⁹⁰ A XVI. század húszas éveiben pedig Karthauzi Névtelen a szent királynő szegénygondozása mellett a szegények iránti szolidaritását is erősen hangsúlyozza. Erzsébet a templomban „*sem áll vala az fő helyen, de az szegények között és alábbvaló öltözetben, honnem mint tisztósége attá volna.*”⁹¹ A Bélainál mintegy száz évvel később író ferences *Laskai Osvát* (a Karthauzi Névtelen idősebb kortársa) szentbeszédei ugyanebben a gondolatkörben mozognak a szegénységet illetően. A ferences gondolkodásban a szegénység tehát nem csapás, hanem isteni ajándék, donum.⁹² Ezért olyan so-

⁹⁰ V. KOVÁCS SÁNDOR. (vál.): A magyar középkor irodalma. Bp. 1984. 679. p.

⁹¹ Magyar krónikák és legendák... i.m. 263. p.

⁹² SZÜCS JENŐ: Ferences ellenzéki áramlat a magyar parasztháború és reformáció hátterében. Irodalomtörténeti Közlemények. 1974/4. 409-435. p.

rokra is bukkanhatunk bőségesen, amelyekben a prédikátorok a szegényeket a meglévő rend türelmes elviselésére szólítják fel. Nem úgy azonban, hogy ezzel a fennálló rendnek ideológiai támaszt adnak. Az emberek ugyanis Isten előtt egyenlők, mert nem a teremtés, hanem a bűnbeesés következménye a jelen különbözőség. „*Nem adatott meg az embernek a felsőbbtség, hogy uralkodjék embereken, hanem hogy a föld állatain, a tenger halain és az ég madarain uralkodjék; ha nem vétkezünk, egyenlők vagyunk*”.⁹³ Azok a nemesek tehát, akik a parasztokat is jószágnak tekintik, mint a barmokat, elitelendők. Mert urak és szolgák egyenlő állapotúak, a teremtésből következően (naturalis conditio). A hatalom ezért nem arra adatott, hogy másokon uralkodjunk. A hatalom szolgálat, arra adatott, hogy megvédje az alattvalókat, megjavítsa a rossz erkölcsöket, és hogy irányítsa az embereket tevékenységükben. A hatalom forrása Isten, ezért a hatalom betöltése az erények gyakorlása által szükséges: kegyességben, bölcsességben, igazságosságban jeleskedve. Van olyan hatalom is azonban, amely nem Istentől való. Ennek több formája van, ezek között olyan is, ami bitorlás, ezért türhetetlen. Aki így gyakorolja a hatalmat, az „*tolvaj és rabló, és szüntelenül bűnben leledzik... az ilyen úrnak nem kötelesek az alattvalók engedelmeskedni és adót fizetni*.” Az ilyen hatalommal szemben bárki megvédheti magát, ha jogtalanságot tapasztal részéről. Sőt! Ha a jogtalanság olyan természetű, hogy egyenesen Isten ellen irányul, meg kell bosszulni. Ha pedig ember ellen irányul, akkor is megbosszulandó „*valamely rossz megjavítása, vagy a közösség békéje, vagy az igazság megőrzése végett*”. Személyes bosszúnak viszont nincs helye. Mert a harag olykor bűnös, olykor bocsánatos, dicséretes viszont akkor, ha valaki felháborodik valamely jogtalanság láttán. Ha valaki ilyenkor nem gyúl haragra, egyenesen feddésre méltó.

Mondhatnánk azonban, hogy ez csupán teoretikus fejtegetés, ha nem töltenék ki ezeket a prédikációkat konkrét szociális feszültségekre való utalások, súlyos vádak, elmarasztalások, profetikus szárnyalású ostromozások. „*Az előkelők inkább törődnek kutyáik bajával, semmint az emberekkel, és saját alattvalóikat gyöttrik különféle munkákkal és jogtalan kivetésekkel nyomorgatják őket... Jaj annak az országnak, ahol az erőszak az igazság, ahol az akarat az ítélet... Jaj annak a fejedelemnek, aki alattvalóit jogtalan adókkal nyomorítja... Az elnyomított szegények az Úrhoz kiáltanak bosszúért könyörögve, és kiáltásuk el is jut az Úr füleihez*”.

Különösen is elgondolkodtató az a fejtegetés, hogy a megbomlott isteni rend az utolsó idők jele, hamarosan eljön az Antikrisztus, aki sokakat el fog csábítani magához, elsőként a hatalmasokat.(!)

Világos, hogy Laskai Osvát vagy *Temesvári Pelbárt* – akinél szintén felbukkannak a szociális problémák – nem rebellióra, lázadásra buzdított. Számos ferences azonban, aki olvasta a latin nyelvű prédikációkat, majd pedig anyanyelven tolmácsolta a nép között, a szociális radikalizmus irányába fordult. A renden belüli feszültségek a XV. század második felében már kitapinthatóan léteztek.⁹⁴ Jelen volt ebben a rendi fegyelem válsága, és a spirituális ellenzékiesség egyaránt.

⁹³ Az alábbiakban Laskai Osváttól vett idézetek. SZÜCS JENŐ: i.m. passim.

⁹⁴ SZÜCS JENŐ: i.m. 417-424. p.

Az engedetlen fráterek bíralták az egyházi előjárókat, az egyház gazdagságát egészen a szentszékiig, újfajta írásmagyarázást gyakoroltak, amellyel sokakat megzavartak. Ezek a „hamis barátok” nem átalították azt hirdetni, hogy az isteni kegyelemmel megáldottak már e földön a kiválasztottak közösségébe tartoznak. Mindez egyenes irányban mutat Dózsa keresztesei felé. A mozgalom hihetetlen gyorsasággal és határozott karakterű ideológiával épült fel két-három hét alatt. A ferences obszervancia háttere nélkül ez elképzelhetetlen lett volna. A keresztések áldott népe nem éhséglázadók tömege volt, hanem Krisztus serege, amely az Antikrisztus uralma ellen felkelt. Soraikban az első „rebellió” a Pest melletti táborban Cantate vasárnapján támadt, amikor az evangélium arról szólt, hogy *e világ fejedelme már megítéltetett*.

A ferences prédikációról mondtak fényében nem nehéz elképzelni, hogy Dózsa népe miért azonosította a kegyetlen urakat az Antikrisztus seregével. Arról is meg voltak győződve – ugyancsak szentbeszédek hallatán alakult ki ez a nézet –, hogy a pogány török egyszerre veszélyezteti a hazát, a keresztyén vallást és a nép életét. A török pedig Isten büntetése, amit az ország hatalmasai idéztek elő bűnös életükkel.

A tatárjárást elbeszélő énekekről szólva említettük az ószövetségi szemléletű bűn – büntetés összefüggés megjelenését a XIII. századi irodalomban. Ez a gondolat nem aludt el, hanem egyre inkább kiteljesedett az eltelt századok során. *Andreas Pannonius* Itáliában élő karthauzi szerzetes 1467-ben Mátyás királyhoz intézett iratában tetten érhető a zsidó-magyar párhuzam gondolata.⁹⁵ A török kérdés bűn és büntetés összefüggésében való tárgyalása a ferences ígihirdetésben szintén felbukkan. *Laskai Osvát* 1498-ban megjelent prédikációiban világosan kimondja, hogy Mohamed népének csapásait Isten a keresztyének bűnei miatt méri saját népére.⁹⁶ Bizonyára nem túlzó az álláspontunk, ha felvetjük, hogy erre a gondolatra nem a táborban döbrent rá Dózsa népe. A tábori prédikáció azért lehetett gyújtó erejű, mert közismert, a korábbi ígihirdetések során általánossá vált nézetnek adott szikrát.

A bűnösök eltörlésével eltűnik a büntetést előidéző bűn is, és megszabadul a nép, a haza, a keresztyénség. Ennek fényes bizonyysága, hogy Dózsa ceglédi beszédét három külföldi egyházi férfiú – egymástól függetlenül – lényegi egybehangzósággal lejegyezte. Ilyeneket írtak: „*Ezt a szent összefogást Isten sugallta nektek... Mi sem utálatosabb Isten előtt, ki mindenek legjobb atyja és ura, mintha a semmire való ember hatalmaskodik embertársai felett... Dózsa György tudja ugyan, milyen kegyetlen, vad a török, mennyire gyűlöli a keresztyén ellenséget, most mégis megértette, hogy a magyarok otthon övéiktől, békés nyugalmas időben sokkal gonoszabbat tűrnek el... Nem a törökkel kell most háborút vívni... hanem ezekkel az emberekkel, kik ugyancsak ellenségei a Krisztusnak, sőt hazájuknak is, melyet bűnükkel beszennyeztek*”.⁹⁷

A megtorlás során kivégzettek mártírnak tekintették, Dózsa szörnyű kínhalála közben a jelenlévő egyházaik a Te Deum-ot énekelték, egyesek a Boldogasz-

⁹⁵ Magyarország története 1526-1686. i.m. 486-487. p.

⁹⁶ SZÜCS JENŐ: Nemzet és történelem. Bp. 1974. 570-571. p.

⁹⁷ NEMESKÜRTY ISTVÁN: In signo crucis. Vigilia 1972/9. 598. p.

szonyt vélték megjeleníteni.⁹⁸ 1515. májusában pedig, a parasztháború vérbefojtását legalizáló országgyűlés után hat hónappal, az obszerváns ferencesek rendi gyűlésén a rendfőnök kénytelen volt szigorú intézkedéseket hozni, hogy szerzetestársai lefejtsek öltözetükről a keresztes-háború jelét – a keresztet.⁹⁹ Ennek a rendnek legkiválóbbjai lettek Magyarországon az első reformátorok.

Dózsa seregének szervezői és szellemi hátterének megalkotói között jelentős szerepet töltött be az alsópapság is. A XV. század végére a koldulórendek és a papság között tapasztalt feszültség feloldódott. A plébánosok elismerték a ferencesek és a domonkosok lelkipásztori munkájának jelentőségét. Mindez megmutatkozott abban is, hogy az alsópapság egyes tagjainak végrendeleteiben sorra bukkannak fel a koldulók, mint megadóományozottak. A plébánosok közül számosan a kolduló rendek öltözetében temettetik el magukat.¹⁰⁰ Ugyanilyen kapcsolat mutatható ki az alsópapság és a pálosok között. Ez pedig arra az eredményre vezetett, hogy az alsópapság jelentős részben átvette az említett rendek által képviselt eszményeket és igyekezett terjeszteni is azokat. Az általános cél pedig az volt, hogy a társadalom vallásos életének aktivitása növekedjék.

Keresztes-hadjáratok és lovagrendek

A SZENTFÖLD VISSZAFoglalására 1096 tavaszán útnak indult keresztes seregek megérkeztek Magyarország határára.¹⁰¹ Könyves Kálmán megengedte átvonulásukat és biztosította azt is, hogy mindenféle árucikket vásárolhatnak a piacokon, amiket kifejezetten a számukra létesítettek a lakosok. A keresztesek azonban rabolni, fosztogatni kezdtek az ország belsejében. Egy francia apát így emlékezett meg erről: *„Teljességgel elfelejtkeztek a magyarok vendégszeretetéről és kedvességéről, s ok nélkül fegyverrel támadtak rájuk... Örült dühükben felgyújtották a gabonacsűrőket, erőszakoskodtak a hajadonokkal, meggyalázták ártatlanságukat, és a férjes asszonyokat elragadva, megbecstelenítették a hitvesi ágyat. Kitépdesték vagy kiégették a férfiak szakállát, és már szó sem volt arról, hogy megvásárolják a megélhetésükhöz szükséges dolgokat, hanem azokra mindenki, mihelyt csak alkalom kínálkozott, rablás és gyilkosság útján igyekezett szert tenni”.* A keresztes vezérek a magyarokat barbároknak bélyegezték és kijelentették, hogy a pogányok és a magyarok legyilkolása között nincs különbség. Zimony várát elfoglalták a déli határon, egy másik sereg pedig Mosont vette ostrom alá. Kálmánt rendkívül felháborította a „szent sereg” hitszegő viselkedése és hadseregével keményen lecsapott rájuk. Könyörtelenül szétverte őket, maradékaik véres fejjel menekültek ki az országból. Az ezután érkező keresztes sereget csak határozott óvintézkedések mellett volt hajlandó átengedni az országon. Bouillon

⁹⁸ Uo. 599. p. SZÜCS JENŐ: i.m. 425. p.

⁹⁹ KARÁCSONYI JÁNOS: Szent Ferenc rendjének története... i.m. 373. p.

¹⁰⁰ PÁSZTOR LAJOS: i.m. 8. p.

¹⁰¹ HÓMAN BÁLINT ÉS SZEKFŰ GYULA: i.m. 346-347.,414-416., 439-443. pp. KRISTÓ GYULA – MAKK FERENC: i.m. 134-136., 237-238. pp.

Gottfrid és Balduin lotharingiai hercegek vezette keresztes sereget Kálmán hadserege szemmel tartotta, Balduin a feleségével együtt túszként a magyar király táborában tartózkodott.

A keresztyenség felvételével kapcsolatosan utaltunk rá, hogy a magyar középkor idején Kelet, azaz Bizánc számított fejlett kultúrájú világnak és nem a Nyugat. A keresztesek magatartása szolgáltatja ehhez a legjobb példákat. Bouillon Gottfried lovaghadáról a következőket tudhatjuk meg: A katonák odarondítottak egyik konstantinápolyi főutca kellős közepére, mint ahogy ezt otthon Franciaországban megszokták. A bizánci rendőrség a közbotrányozó katonákat lecsukta, amiből diplomáciai bonyodalom keletkezett, mert a keresztes vezérek ellenséges érzületet olvastak ki az intézkedésből. Egyszerűen nem hitték el, hogy az utcára piszkítás Bizáncban nem szokás. Amikor pedig a frank lovagokat fényesen berendezett termeken vezették át, azok kisebb arany-, alabástrom- és porcellán tárgyakat elcsentek.¹⁰²

Barbarossa Frigyes császár vezetésével 1188-ban vonult át keresztes sereg Magyarországon. III. Béla király személyesen kísérte el a császárt a déli határig és maga is biztatta alattvalóit, hogy álljanak a keresztesek közé. A hadjárat sikertelensége után Béla is felvette a keresztet, Jób esztergomi érsek hadba hívta az egész magyar népet. A király 1196-ban bekövetkezett halála szárnyát szegte a vállalkozásnak.

A keresztes mozgalom eltorzulásának világos jele volt, hogy Velence biztatására 1202-ben a keresztesek Magyarország ellen fordultak és elfoglalták Zárát. A pápa tiltakozására ugyan elhagyták a várost, de a velenceiek, a magyar király elleni dühükben, bosszúból lerombolták azt.

1217-ben II. András vezetett kereszteshadjáratot. Az előző évben elhunyt Henrik, a bizánci latin császárság uralkodója, s utódként András is szóba került. Ennek a lehetőségnek szándékozott a magyar király nagyobb súlyt adni a kereszteshadjárat szervezésével. Célt azonban nem ért. Maga a hadjárat is inkább ereklyegyűjtő út volt, mint katonai akció. Diplomáciai körútnak is tekinthetjük, mert a nikaiai császár leányát nőül nyerte Béla herceg számára, legidősebb leányának, Máriának pedig férjéül megnyerte a bolgár cárt.

A keresztes-hadjáratok talán legmaradandóbb eredménye a lovagrendek megalakulása volt.¹⁰³ A szociális eszmények összekötése a harci bátorsággal adta ezek tartalmát. A zarándokok védelmét, gondozását, ápolását vállalták. A *Jánoslovagok* (Johanniták, Máltaiak) a hadjáratok után is megtartották eredeti hivatásukat: védeni a hitet, gyámolítani a szegényt. Rendházaik mellett kórházak, gyógyszerházak, fürdők emelkedtek. A tatárjárás után harminc rendházuk volt hazánkban, de Esztergomban már II. Géza (1141-62) idejében megtelepedtek. Sokan elesetek közülük a muhi csatában. Kórházaikról *ispotályosoknak* is nevezték őket. Az 1250-ben elkészült budai királyi palota őrségét ők adták, orvosuk és patikájuk is volt itt. Szintén megtelepültek nálunk a fehér köpenyűkön vörös

¹⁰² Frischler, K. könyvéből idézi Götz László: Keleten kél a nap. Bp. 1994. 216-217. p.

¹⁰³ HERMANN EGYED : i.m. 80-81. p. GÖMBÖS TAMÁS: A szerzetes és lovagrendek címerei és viseletei. H.n. 1993. 125-136. p. KARÁCSONYI JÁNOS: Magyarország egyháztörténete főbb vonásaiban. Veszprém 1929. 65-75. p.

keresztet hordozó *templomosok*. A rend sorsa tragikus lett, mert Franciaországban Szép Fülöp király, hogy vagyonukat megkaparintsa, koholt vádak alapján feloszlatta, vezetőiket kivégeztette 1314-ben. Nálunk esküjükhöz híven, a vérüket ontották a keresztyénség védelmében, amikor a tatárok elleni harcban mind egy szálíg elesetek. A fekete kereszttel díszített fehér köpenyt viselő *német lovagrendet* II. András királyunk telepítette az erdélyi Barcaságba 1211-ben. Amikor azonban önálló, a magyar királyságtól független tartomány megszervezésén fáradoztak, ugyanő ki is üzte őket 1225-ben.

Miután a pápa feloszlatta a templomosok lovagrendjét, ezek konventjei a Johanniták tulajdonába mentek át. A Johanniták erőteljesen támogatták I. Károly küzdelmét az oligarchákkal szemben, a rozgonyi csatában (1312) hősiezen küzdöttek. Zsigmond uralkodása idején erős hanyatlásnak indultak, mert a király akadályozta működésüket. Zsigmond 1430-ban visszahívta a német lovagrendet és rájuk bízta a Szörényi bánóság védelmét a törökkel szemben. A lovagrend azonban csak öt évig tudta azt tartani.

EGYHÁZI ÉLET, PAPSÁG, A HITÉLET JELLEMZŐ VONÁSAI

Egyházi élet

NEMPLOMOZÁS szigorú számonkérése kitűnik a szabolcsi zsinat végzéseiből. A távol maradónak botozást ígért a törvény, aki vásárolás miatt hanyagolta el az istentiszteletet, annak lovát vették el. Tilalmazták a vasár- és ünnepnapokon a vadászatot is, aki mégis erre vetemedett, az a kutyája és lova elvesztésével fizetett, ez utóbbit azonban egy ökörrrel megválthatta. Előfordult, hogy a falu nagyon távol esett a templomtól, ebben az esetben a lakosok képviselőiben egy társuknak kellett megjelenni az istentiszteleten, kezében bottal, három kenyert és egy gyertyát víve ajándék gyanánt. Aki halottját nem a templom mellé temettette, tizenkét napig vezekelnie kellett kenyéren és vízen. Ezek a törvények nem annyira a vallásgyakorlás elmélyülését, mint inkább a *feudális rend* megszilárdítását szolgálták. Ebbe a sorba tartozik az 1112. évi zsinatnak azon rendelkezése, hogy érvényes házasságot csakis az egyházban, pap előtt lehet kötni.

Az első esztergomi zsinat 1104-ben – amit már nem a király, hanem az érsek hívott össze, s amelyen kizárólag papok vettek részt – a templomból elmaradó nemest tizenegy, a jobbágyot hétnapi *vezekléssel* sújtotta.¹⁰⁴ Nem számított ritkaságnak a kenyéren és vízen való hosszú böjtölés. Az egyházmegyék székhelyein a püspököknek vezeklőházakat kellett berendezniük. A nyilvános bűnösöket a nagyböjt kezdetén a székesegyházból kikergették, példázva ezzel a paradicsomból való kiűzetést. A középkori közfelfogásban ugyanis a bűnös nem csak az isteni törvényt, de a közösséget, az anyaszentegyházat is megsértette. A feloldozást nagycsütörtökön kapták meg, amikor visszatérhettek az egyházba. A *keresztséget* háromszori vízbemerítéssel gyakorolták, a keresztelendő betegsége esetén megelégedtek a háromszori leöntéssel. Az újszülötteket nyolc napon belül meg kellett keresztelni. Közeli rokon keresztszülő nem lehetett. A keresztszülők feladata volt a legfontosabb imák és a hit elemeinek megtanítása. A *szentáldozást* évente háromszor írták elő, úgy látszik azonban, hogy egyszeri gyakorlásával is megelégedtek, melyhez kötődött a gyónás is: „*bűneidet minden esztendőben meggyónjad és legalább Húsvét táján az Oltáriszentséget is magadhoz vegyed*”. A vasárnapokon kívül meg kellett tartani a templom védőszentjének (patrocinium) és felszentelésének (dedicatio) ünnepét, valamint még mintegy negyven ünnepet. A húsvét és a pünkösd négynapos ünnepek voltak. A betegek *kenetét* is komolyan vették. Temetést nem kaphatott az, aki saját hibájából *szentségek* nélkül halt meg. Ha rokonai mulasztottak, negyven napig vezekelniük kellett. Ellenben, ha rokonai nem voltak, mulasztás esetén a község vezetői (bíró, esküdtek) voltak kénytelenek bűnbánatot tartani.

¹⁰⁴ SZILAS LÁSZLÓ: i.m. 35-39. p.

A *böjti nap* minden bizonnyal szerda és péntek volt, valamint bizonyos ünnepekörökben háromnapos böjtöt gyakoroltak. Ilyenkor nem csak húst, hanem tojást és tejes ételeket sem volt szabad enni.

A legsúlyosabb egyházi fenyíték a *kiközösítés* (excommunicatio) és az *egyházi tilalom* (interdictum) volt. A püspök mise közben, evangélium után olvasta fel a kiközösítés okait. Amikor a büntetést kimondó formulához ért, az oltár összes gyertyáját eloltották és megszólaltatták a harangokat. Majd magyarul is elmagyarázták a történeteket a népnek. A kiközösített személlyel tilos volt mindennemű kapcsolattartás.

Istenítéletek

MAGYARORSZÁGON SOKÁIG GYAKOROLTÁK az ún. istenítéletet. A káptalanoknál tartott istenítéleteket írásban rögzítették és más jogeseteket is leírtak. Ennek emléke a *Várad Regestrum*, amely 1208-1235 között 389 jogeset leírását tartalmazza. Kálmán király elrendelte, hogy a bűnösség illetve ártatlanság vizsgálatának ezt a módját csak püspöki székhelyeken, nagyobb káptalanok előtt, továbbá Pozsonyban és Nyitrán szabad gyakorolni. Három tanúnak kellett igazolni a bűnösséget vagy az ártatlanságot. A tüzes vas próba előtt a vádlottnak három napig böjtölnie kellett. Majd a szentelt vízzel meghintett vasdarabot a tűzbe helyezték. Ezt követte a mise, mely alatt a vádlott megáldozott. Mise után körmenetben vonultak a próba helyére, ahol a pap megkérdezte a vádlottat ártatlanságáról. Ha igennel felelt, a tüzes vasat kezébe adták s kilenc-tizenkét lépésre kellett elvinnie. Azután kezét kendővel bekötötték és lepecsételték. A kötést három nap múlva felbontották s ha a vádlott keze gyógyult, ártatlannak nyilvánították, amiről írást kapott. A vízpróbának két formája volt. Forró vízből a vádlottnak valamilyen tárgyat kellett kiemelnie. Hidegvíz-próbánál megkötözték és a vízbe dobták. Ha elmerült ártatlannak bizonyult, ha fennmaradt bűnösnek nyilvánították. Betegek, öregek, papok helyettesíthették magukat próbák esetén. Érdekes, hogy az egyház kárhóztatta az istenítéletek ezen módjait, de mint jogbiztosító hatóság részt vett azokban.¹⁰⁵

Kegyesség

AZ ÜNNEPKÖRÖKHÖZ KÖTŐDŐ evangéliumi üzenet megismerését és elmélyítését szolgálták a templomi játékok.¹⁰⁶ XI. századi szertartáskönyvek karácsonyi és nagyheti, a liturgikus cselekményhez kötött misztériumjátékokat őriztek meg. A csillagot követő „háromkirályok” színes játéka, a nagypénteki sírbatétel színjátékszerű ceremóniája és a feltámadási szertartás mozgalmasan jelenítette meg az ünnep bibliai eseményét. A falusi templomokban is lehettek népies játékok, amelyek azonban profán, esetleg pogányos elemeket is tartalmazhattak. Talán erre is céloz az 1279. évi budai zsinat, amikor bizonyos templomi színjátékok tilalmáról szól.

¹⁰⁵ HERMANN EGYED : i. m. 98-99. p.

¹⁰⁶ HERMANN EGYED : i. m. 93-94. p.

A hitélet, a vallásgyakorlás nem csak a templomhoz illetve az ünnepek megtartásához, a szentségekkel való éléshez kötődött. Magyarországon Európa viszonylatában az elsők között mutatható ki a *kalandos* szövetkezések létrehozása.¹⁰⁷ Nevüket a hónap első napjának latin *calendae* nevéől kapták. A kalandosok a helyi plébános vezetésével a hónap első napján összegyülekeztek, imádkoztak és szeretetvendégséget tartottak. Diakoniai szolgálatot is vállaltak, mert ha valaki a helység határán belül meghalt, s ha hozzátartozói nem voltak, azt közös erővel eltemették. A szeretetvendégség felajánlásokból létesült, a tagok bort, kenyert, aprójószágot adtak össze. Az imádkozás idején szerzetesek is jelen lehettek, a szeretetvendégség rájuk eső részével viszont a kolostorba kellett távozniuk. A kalandos szövetkezés önkéntes alapon működött, „minőségét” szigorú szabályok őrizték. Aki elfogadható mentség nélkül elmaradt az összejövetelről, azt komoly pénzbírsággal büntették. Plébános, szerzetesek és laikusok közös imádkozásának gyakorlata elterjedt Magyarországon, nem elhanyagolható jeleként annak, hogy a keresztyénség áthatotta a társadalom különböző rétegeit.

Ami az általános kegyességet, a tömegek vallásgyakorlatát illeti, arra nézve a zsinatok azon végzéseiből következtethetünk, amelyek a szentbeszéd tartalmát írták elő.¹⁰⁸ Bizonyos elméleti ismeretekre kellett tanítani a híveket a Szentháromság személyeiről, Jézus Krisztus földi életének legfontosabb eseményeiről, melyben kiemelték a szenvedéstörténetet. Külön hangsúlyt kapott a feltámadás kérdése is. Elméleti és gyakorlati ismereteket kellett átadni a szentségekről és a velük való élésről. A keresztség felvétele minden véteknek váltsága, ennek hiányában nincs üdvösség. Ez a szentség csak akkor érvényes, ha a keresztelési formulát tiszta érthetőséggel mondják el. Olyan fontos a keresztség, hogy a legnagyobb szükségben még gyermekek is kereszthetnek, ilyenkor azonban a keresztelendőnek nevet ne adjanak. A későbbiek során a pap pontosan járjon utána, hogy a szükségkeresztesés helyesen történt-e, s ha megfelelőnek találta, akkor tegyen a gyermek szájába sót, füleit kenje meg nyállal és folytassa le a szokásos szertartást, kivéve a vízbemártást. Ha azonban az derülne ki, hogy a szükségkeresztesés nem volt szabályszerű, akkor a kiseddet újra meg kell keresztesíteni ezzel a formulával: „*Ha nem vagy megkeresztelve, én téged megkeresztellek az Atya, Fiú és Szentlélek nevében, ámen*”. A bérmlásra éhgyomorral kell járulni, a szülők el ne felejtsék a szalagot, amit a megbérmláltak homlokára kötnek, harmadnapra leoldják, elégetik és hamuját a földbe elássák. Tartsák kötelességüknek a hívek az évenkénti egyszeri gyónást, ami olyan a felnőtteknek, mint a keresztség a gyermeknek: megszabadít az ördögtől, meggátol a vétekben és kiegészztel Istennel. Az oltáriszentség tisztelete a legfontosabb dolgok közé tartozott, mert az Krisztus valóságos teste és vére (együtt az ostyában, hiszen a testhez hozzátartozik a vér) a pap által kiejtett azon szavak erejénél fogva, amit az Üdvözítő az utolsó vacsorán mondott, valamint az egyházi rendből kifolyólag. Amikor a hívek azt meglátják, hajdonfővel hajtsanak térdet és összetett kézzel imádkozzanak. Az utolsó kenetet sem szabad elhanyagolni, mert általa a bocsánatos bűnök eltörlődnek. A házasságkötés formája sem volt mindegy. A helyes kifejezé-

¹⁰⁷ Magyarország története. i.m. 921. p.

¹⁰⁸ BÉKEFI REMIG: A népoktatás története... i.m. 13-20. p.

sek ezek voltak: „*feleségül veszlek; férjül fogadlak*”. Ha másként hangzott, a házasság nem volt érvényes.

Mindezeket a zsinatok rendszeresen hangsúlyozták, amiből arra következtethetünk, hogy a szentbeszédek visszatérő témái voltak. A középkori egyház jelentős részben megrekedt a sakramentális vallásosság formulái között.

A vallásos aktivitást pedig felmérhetjük a különböző hitéleti társulatok működésén.¹⁰⁹ Kezdetben a világiak a papi társulatokba kérték felvételüket vagy valamely rend köré csoportosultak. A XV. század során pedig egyre inkább általánossá vált, hogy maguk is alakítottak ilyeneket. Ezek a társulatok főként a városi, mezővárosi polgárság között szerveződtek. Legelterjedtebb a *Krisztus Teste* társulat, dunántúli, felvidéki és erdélyi városokban egyaránt működtek tagjai. A lőcsei szabályzatból megtudhatjuk, hogy a közösség célja Isten dicsérete, az Üdvözítő szentséges testének tisztelete. Ezt úgy gyakorolták, hogy csütörtökönként együtt énekes misén vettek részt, közösen énekelték a mise bevezető szavait, a *kyrie-t*. Valamely tag halála esetén a ravatalnál közösen imádkoztak elhunyt társuk lelki üdvéért. A későbbiek során pedig minden hétfőn két gyertyát égettek a tisztítótűzben szenvedő egykori tagtársukért. Misét rendszeresen mondattak az elhunytakért és különféle felajánlásokat is tettek. A *Szűz Mária* társulat neve elárulja, hogy középpontjában Mária tiszteletének ébrentartása állt. A bártfai közösség szabályzata szerint Mária tiszteletére minden szombaton ünnepélyes misét mutattak be a tagok részvételével. Az elhunyt tag lelki üdvéért gyászmisét mondattak, s elimádkozták a halotti zsolozsmát is a halált követő harminc nap mindegyikén. Azután is rendszeresen mondattak érte misét és minden héten hét Miatyánkot, ugyanannyi Üdvözlégyet és három Hiszekegyet imádkoztak el. Vallásos társulatok alakultak még különböző szentek tiszteletére. Jellemző, hogy az érdekvédelmi szempontok szerint szerveződött *céhek* egy-egy vallásos társulat szerepét is betöltötték. Ekkor terjed el Magyarországon a *rózsafüzér ájtatosság* gyakorlása is. Olyan imagyakorlat volt ez, amely bizonyos számú *Miatyánk* és *Üdvözlégy* egymást felváltó elmondásából állt. A vallásos társulatok jelentős támogatást kaptak az alsópapságtól és a domonkos szerzetesektől. Ez utóbbiak voltak a legaktívabb terjesztők.

A vallásosság buzgóságának kifejezője továbbra is a zarándoklat. A Szentföld, Róma, európai és hazai kegyhelyek egyaránt szerepelnek a célállomások között. Szerzetesek, papok és világiak keresik fel ezeket.

Míndez jelzi, hogy a társadalomban milyen fontos helyet foglalt még el a sakramentális, hagyományos vallásosság. Természetes ez, hiszen a szerzetesrendi reformtörekvések is a liturgikus vallásosság elmélyítésére, régi tisztaságába való visszahelyezésére irányultak. Ebben a liturgikus vallásosságban azonban már egyre erőteljesebben jelentkezett a személyes elem, az egyes ember lelki életében mutatkozó egyéni aktivitás. A *devotio moderna* elsősorban a szerzeteseket érte el, rajtuk keresztül a társadalom jelentős részét csak annyiban hatotta át, amennyiben a hagyományos vallásosság őszinte megélésére buzdultak fel az emberek. Ez azonban nem lebecsülendő, hiszen a reformáció nem egy vallástalan társadalmat rázott fel és újított meg, hanem elsősorban azokat a polgári közösségeket, ame-

¹⁰⁹ BÉKEFI REMIG: A népoktatás története... i.m. 22-50. p.

lyeknek tagjai a hagyományos vallásosságban az önállóan gondolkodó, eszmélő keresztyénné válás útján elindultak. Éppen ennek kibontakozására adott új, vagyis inkább megújított alapot.

Az egyházi élet tartozéka volt a betegápolás és szegénygondozás ügye is.¹¹⁰ A középkori *isptályok* nem egyszerűen kórházak voltak, inkább nevezhetnénk őket szeretetházaknak. A betegek mellett helyet adtak a szegényeknek, árváknak, aggoknak, sőt a zarándokok is itt találtak szálláshelyet. A XV. század második felében ezek a szeretetházak mindjobban a városi polgárság kezébe kerültek, s az alapító szerzetesrendek szerepe egyre jelképesebbé vált. A városi önkormányzat által kinevezett rektor beiktatásának ünnepélyes feladatává korlátozódott. Hazánkban a *Szent Antal* és a *Szent Lélek* rend foglalkozott betegápolással, ők alapították az első kórházakat. A polgári igazgatás túlsúlyba jutása nem jelentette, hogy a szeretetházak profanizálódtak. A kórházakban általában minden nap mondtak misét és rendszeres volt lakóik között a lelkipásztori munka. A kórházak számára tett adományokat is a kegyes buzgóság motiválta.

Szentelek és keresztyén eszmények

IGEN FONTOS KÉRDÉS az, hogy a külső történeten túl az egyház tanítása, a keresztyén igazságok mennyire érték el és hatották át a társadalmat. Ebben a tekintetben a közvetlen források rendkívül szűkszavúak. Láttuk azonban a *kalandosok* esetében, hogy némi betekintést mégis nyerhetünk ebbe a kérdéskörbe is. Sőt, tovább is léphetünk, ha megvizsgáljuk azokat az eszményeket, amelyek áthatották a korabeli keresztyén Európát, és megkeressük azok jelenlétét Magyarországon.

El kell fogadnunk, hogy a középkor embere vallásos volt, függetlenül attól, hogy azt milyen fokon élte meg. Az Isten előtti egyenlőség mély hitbeli öntudatot adhatott a legegyszerűbb, alávetett embernek is. Ennek az öntudatnak kifejeződései voltak a hitüket nagy hőfokon megélő emberek, a szentelek élettörténeteibe beleszótt elképzelések. Az Isten emberei életükkel azt példázták, hogy miként is kell élnie a keresztyén embernek. Az erről szóló legendák pedig mutatják, hogy szerzőik fontosnak, jónak, helyesnek értékelték a példamutató szent élet megnyilvánulásait, hiszen azért is költötték azokat. Tehát nem az a fontos, hogy egy-egy legendás elem valóságosan megtörtént-e vagy sem, hanem az, hogy akik elmondták és hallgatták ezeket, ilyen életre vágytak. Ezek valóságát óhajtották, ezek voltak az *eszményeik*.

A szentelek élettörténeteit, a legendákat széles körben ismerték az emberek. Papok, szerzetesek olvasták ezeket, s a prédikációkban a nép nyelvén rendszeresen továbbították hallgatóságuk felé. A legendákban megjelenő eszmények így váltak általánossá a társadalom minden rétege számára.

A középkor elsősorban azokra alkalmazta a *szent* kifejezést, akik haláluk után vallásos tiszteletben részesültek. Kezdetben a püspök joga volt a tiszteletben részesítendőkhöz való besorolás, de ez többnyire csak az egyházmegye területén belül volt érvényes. Az első pápai szentté avatás 993-ban volt, a XIII. század-

¹¹⁰ PÁSZTOR LAJOS: i.m. 50-66. p.

ra pedig kialakult a kanonizálás módja a pörrel és a csodák igazolásával. Ezt azonban megelőzte a közvélemény, mely a kanonizálás tényétől függetlenül valóságos tiszteletben részesített kiemelkedő keresztyén személyiségeket.

Bizonyos, hogy a magyarországi közvélemény *Istvánt, Gellértet, Imrét, Zoerard (Szórád)-Andrást és Benedeket* szentként tisztelte a hivatalos avatás előtt is.¹¹¹ István törvényeit *Leges beati Stephani* megjelöléssel említik, s a *beatus* ekkor még azonos értelmű a *sanctus* kifejezéssel. Nem tagadjuk, hogy a szentté avatásnak politikai indítékai is voltak, amennyiben a nagy király által kialakított rendet stabilizálta. Mégis, fontosabbnak véljük szempontunk szerint a vallásos indíték vizsgálatát. A kanonizálás 1083-ban történt. VII. Gergely pápa erről szóló levele nem személyre szólt, hanem általánosságban a magyarországi térítés mártírjairól és hitvallóiról: „*emeljék fel azokat, akik Pannóniában a hit magvát elvetették és az országot prédikálással vagy intézkedéssel Istenhez térítették*”.¹¹² Ez egyszerre több lehetőséget is adott, így a fentebb nevezettek egyszerre lettek Magyarország szentjei. Gyakorlatilag ez azt is jelentette, hogy a templomépítések megsokasodtak, mert az említett szentek ereklyéi lehetővé tették új templomok felszentelését. De még messzebb ható kisugárzása is volt kanonizálásuknak. Ezáltal ugyanis *a magyar királyság végérvényesen felvétellett a keresztyén nemzetek közösségébe*. A magyar szentek ünnepei bekerültek a különböző szertartások rendjébe, életüket Európa szerte megismerték.

Már 1065 táján napvilágot látott Zoerard-András Lengyelországból Nyitra környékére érkezett hittérítő szerzetes és tanítványa Benedek legendája. Andrásról ezt olvashatjuk többek között:¹¹³

„Az egész napos munka után azonban csak olyan éjszakai nyugalmat engedett testének, hogy azt inkább lehetett kínzásnak és gyötremnek, mint nyugalomnak nevezni. Egy tölgyfa tönköt, amit lesimított ugyan, kis kerítéssel vett körül, és ebbe a kerítésbe éles nádszálakat rögzített minden oldalról. Aztán a tönkön ülve olyan helyzetet foglalt el tagjai felüdítésére, hogy ha teste álmotól elnehezdedve, véletlenül valamerre eldőlné, a nádszálak hegyétől súlyosan megsérve felébredjen. Ezenkívül még fából készített abroncsot is tett a feje fölé, amire négyfelől négy követ is függesztett, hogyha álmos fejét bármerre lehajtja, a kő megüsse. Ó, milyen egyszerű a boldog férfinak, Andrásnak jutalma! Milyen boldog és örök élet az, amely koszorúval százszorosan feldíszítve az égben fizeti vissza azt, amit a földön kemény munkával szerzett!”

A huszadik század embere talán elhiszi, hogy nagyon sokan vigasztalást, megnyugvást találtak a középkori Magyarországon, amikor hallgatták András életét. Számukra ugyanis az itt előadott részlet azt jelentette, hogy a töredelmekkel, kemény munkával, gyötrelmekkel teli (keresztyén) életnek jutalma van.

¹¹¹ Magyarország története. i.m. 907-915. p.

¹¹² Magyarország története. i.m. 911. p.

¹¹³ A legendák szövegeit itt és alább a Magyar krónikák és legendák, Kolozsvár 1996, című, már idézett kiadványból vesszük, ha másként nem jelöljük.

András tanítványa Benedek, akit rablók öltek meg s a Vág folyóba dobott testét csak egy esztendő múltán találták meg, méghozzá bomlás nélkül. Amikor a temetésre készítették, megtalálták vezeklő övét, amely belenőtt a húsába:

„Ez az atya akkor érkezett meg, amikor a tiszteletre méltó test már holtan feküdt, hogy megmossák. Ő megtalálta a vasövet, amely már belső részeit érintette. Ó, csodálatos és hallatlan dolog! A húsát belülről bomlasztó övet bőre kívülről elrejtette. Ámde a vértanúságnak ezt a fajtáját meg sem tudhattuk volna, ha a köldökénél a megkötött fém csomója elő nem tűnik... Ennek az övnek a felét elkönyörögtem ugyanettől az apától és mostanáig megőriztem, de az igen keresztyén Géza herceg kérését meg nem tagadhattam, hisz állandó vágyakozással könyörgött nekem érte.”

Géza, Árpád-házi herceg, 1074-1077-ig magyar király, mélyen hívő keresztyén volt. Láttuk, hogy nem az első s látni fogjuk, hogy nem is az utolsó a dinasztiában. Benedek remete vezeklő övét, mint kincset könyörgi el, ő a herceg! A keveset emlegetett II. István, Géza unokája, felépíttette a távoli Salzburg leégett templomát, végakarata szerint pedig Váradra Szent László mellé temetkezett szerzetesi csuhában. A magyar uralkodói körökben tehát a hívő keresztyén élet eszménye mélyen ott élt és gyakoroltatott. Szent Gellértről a következőt olvashatjuk:

„Mikor pedig hajlékába tért, a szarvasborjú követte, ő meg kenyérrel etette, úgy, hogy az többé el nem szakadt tőle. Máskor pedig Szent Gellért egy tarisznyát vitt a házába, s azt látta, hogy ajtaja előtt egy farkas hever. Észrevette, hogy sebesült, kinyitotta hát az ajtót és a farkas vele együtt bement. Letette a tarisznyát, a farkas pedig lába előtt a földre terült, föl sem kelt addig, míg meg nem gyógyult. Attól a naptól fogva aztán a szarvas fia is meg a farkas is ott maradt. Kijártak az ajtón a rétre, legeltek és egymást nem bántották”.

Ugyanezek a motívumok később más szentek legendáiban is felbukkannak Európa szerte, a megszelídült farkas például Assisi Szent Ferenc élettörténetében. Általános keresztyén eszmény ugyanis, hogy a jóság legyőzi a gonosztságot.

Ötven év távlatából Szent István királyt ilyennek látta a legenda szerzője:

„Némi éjjelen, lelki intéstől illetve, vevén Istennek ajándékával telített zsá-kocskáját, titokban egyedül útnak eredt, hogy miképpen azt cselekedni szokta, látogatná Krisztusnak kisedet nyáját, és legottan a szegények az égi kincsnek elosztott pénzét széjjel hurcolták, az Isten emberének érdemeiről szakállát kiszagatván tettek bizonyosságot. Ezért Krisztus vitéze örömtől eltelve menekedék mindenek Teremtőjének boldogságos Anyjához s földre borulva, hálát adóan, nagy felszóval kiáltá: én égi Asszonyom, engem, kit te királynak tettél, a te vitézeid ezenképpen tiszteltek”.¹¹⁴

¹¹⁴ TORMAY CECÍLIA (ford.): Kis magyar legendárium és Szent István királynak intelmei. Bp. 1930. 31. p.

Nyilvánvaló, hogy az államalapító király nem tűrte volna, hogy szakállát ki-tépjék, de a legenda nem is politikai és uralkodói érdemeit tárgyalja, hanem be-mutatja az eszményített uralkodót. Az Isten által felkent király kegyes, adakozó, alamizsnálkodó, és szelíd. A magyar társadalomban élő eszmények európai egy-idejűségét mutatja, hogy amikor a lovagkor felvirágzó eszméi és eszményei bon-takoznak, nálunk szentté avatják László királyt (1192), akinek legendája a lova-gias, bátor, vitéz és önzetlen uralkodót állítja elének. *„Szeretetlenben gazdag, a türe-lemben nagylelkű, a kegyességben felséges, a kegyelem ajándékaival teljes, az igazság követője, a szemérem oltalmazója, a szerencsétlenek vigasztalója, az elnyomottak fölemelője, az árvák megszánója és kegyes atyja”*.¹¹⁵

Szent Imre szüzességének hangsúlyozása az 1110 körül keletkezett legendá-jában az 1104. és 1112. évi esztergomi zsinatoknak a papi nőtlenségről hozott határozatait igyekezett megerősíteni. A herceg isteni sugallatra választotta a szü-zesség erényét:

„Megtörtént, hogy mikor egyik éjjel titokban, csupán egyetlen szolgát magá-hoz véve imádkozni ment abba az igen ősi és ódon templomba, amit Veszprém városában Krisztus drága vértanújának, Györgynek a tiszteletére építettek, hogy ott imádságba merülve magában azt fontolgassa, milyen még kedvesebb dolgot ajánlhat fel Istennek, hirtelen nagy ragyogással világosság árasztotta el az egész templomot. Isteni hang fent a magasban így szólt: – A legkiválóbb dolog a szü-zesség. Lelked és tested szüzességét kívánom tőled. Ezt ajánld fel, ebben a szán-dékodban tarts ki!”

Szent Erzsébet (IV. Béla nővére) életét kockára tevő beteggondozása, ami az ő helyzetében az aszkézis egy sajátos formája volt, Szent Margit önfeláldozó élete a legendában a valóságos történet és a kor keresztyén eszményeinek ötvö-ződése. Szent Erzsébetről lírai szépséggel adja elő a régi történetet az Érdy-kódex névtelen szerzője:

„Történék egy napon, mikoron nagy hideg volna, hogy úgy mint senki ne lát-ná, vinne apró maradékokat a vár kapuja elében az szegényeknek. És íme, elől találá az ő atyja, csodálkozván rajta ennenmaga, mit járna és hová sietne. Megszólójta őtet: – Fiam, Erzsébet, hova mégy, mit vissz? Az nemes királ leá-nya, miért felette szemérmes vala, nagyon megszegyenlé magát és megijede, és nem tudá félelmében egyebet mit felelni: – Ím rózsát viszök. Az ő atyja kedég mint eszös ember meggondolá, hogy nem volna rózsavirágnak ideje, hozzá hívá és meglátá kebelét, hát mind szép rózsavirág az aszju apró portéka. [...] Annak felette ez Szent Erzsébet asszon nagy irgalmas vala minden rendbeli szegének-hez. Kiről úgy olvastatik, hogy minden jüvedelmöket az szegényeknek osztogat-ta, és néha sem magának, sem udvarbeli családinak nem volt mit enni. Ha mikoron pénze nem volna, ennen ruháját eladta, és az szegényeknek szükségöket megszörzötte. Néha kedég elbement az szegények hispotályában és az rütságos poklosokat tapogatta, fejököt mosta és feresztötte”.

¹¹⁵ KARDOS TIBOR (szerk.): Legendák könyve. Bp.1942. 168. p.

Ugyanakkor pedig, akik körül ezek az eszmények szövődtek, valóban szent áldozatkészséggel, mély keresztyén öntudattal élték mindennapjaikat. Margit, akit atyja IV. Béla király, országos érdekből a cseh királyhoz akart adni, kitartott amellett, hogy az ő kolostori élete szüleinek korábbi fogadalma következtében visszavonhatatlan áldozat. Őszinte átéléssel hitte, hogy az ő szenvedése nagyobb szenvedésektől mentheti meg az országot. Hangsúlyoznunk kell, hogy ez nem vakbuzgóság. Margit „*gondolkodott Imre szent szüzességéről, Szent László király életéről... Szent Erzsébetről is, nagynénjéről, akinek dicső érdemeit ünnepli az anyaszentegyház.*” Vagyis tudatos történelemszemlélet birtokában élte át hazája és családja történetét.¹¹⁶ Úgy érezte, hogy Isten előtt az önsanyargatás a feladata, hogy megmentse családját és hazáját. Ebben annyira elmerült, hogy mások szemében ez szinte már önpusztításnak minősült:

„Mit miélsz te? Akarod-e tennen magadat megölni? Állasz minden napon az te imádságodba, tartván az te orcadat és orrodát a földön, miképpen az disznó. Talán a földben keresed az Úristent? Szent Margit asszony ez bosszúságos beszédöket nagy békességgel és alázatossággal szenvedé el, meg sem háborodék”.

Margit térdei a sok térdeplő imádkozástól megdagadtak, bőre szinte cipőtalpnyira keményedett. Olyan mértékig volt önfeláldozó, hogy apácátársai is elidegenedtek tőle. Bántották, gúnyolták, megalázták. A királylány azonban ezt kitüntetésként élte át, „mert aki gyűlöli a maga életét e világon, örök életre tartja meg azt.” (Jn.12,25.) Ennek a tudatos, szívből fakadó önfeláldozásnak a következménye, hogy a magyar nép őt halála pillanatától szentként tisztelte. (Nagy Lajos király később gyakorta imádkozott sírjánál, miként Mátyás anyja, Szilágyi Erzsébet is rendszeresen látogatta a szent helyet.). Sőt, olasz és német kódexek tanúsága szerint Európa-szerte terjedt a tisztelete, noha hivatalosan csak 1943-ban avatták szentté. A kor emberének eszményeit hordozta az élete. A bünbánatnak, a vezeklésnek hasonló módját sokan választották a kolostorokon kívül is. Az Itáliából az 1260-as években kiindult flagelláns (önostorozó) mozgalom Magyarországra is áterjedt. „*Nyilvános bünbánat történt sok országban, mely csoda számba ment. Sok ember, gazdag és szegény, lovag és paraszt, öreg és ifjú, övön felül meztelen járt, fejét bekötötte egy kendővel, kezében zászlót, égő gyertyát és korbácsot tartott, mellyel végigkorbácsolták magukat.*”¹¹⁷ A Képes Krónika mintegy száz esztendő távlatából emlékezik meg erről: „...*az Úr ezerkétszázhatvanharmadik évében a köznép ostorral csapkodva magát, futkosott mindenfelé.*”¹¹⁸ A rajongásig szélsőséges mozgalommal, hogy túlzásait kiküszöbölje, a papság nálunk is szembehelyezkedett.

Amiről tehát szölvünk, korjelenség. Ezek az eszmények megjelentek Magyarországon is már az Árpád-korban és a későbbi századokban is. Nem csak az európai keresztyénség volt hatással a magyar társadalomra, hanem ez a hatás

¹¹⁶ NEMESKÜRTY ISTVÁN: Mi magyarok, i.m. 119. p.

¹¹⁷ MARCZALI HENRIK: Magyarország története az Árpádok korában, i. m. 617. p.

¹¹⁸ Képes Krónika. Bp.1986.,225. p.

kölcsönösen érvényesült. Ily módon a keresztyénség nem csupán intézményes jelleggel volt jelen a magyar társadalomban. A szentek által megjelenített keresztyén eszményekben Európa és Magyarország egymás mellett és egymásba kapcsolódva haladt. Sőt: „Egyetlen európai uralkodóház sem büszkélkedhetett ennyi szenttel, (mint az Árpád-ház); és mindezt egy messziről idevándorolt, a Kárpát-medencében ezerszáz évvel ezelőtt megtelepült, jövevénynek csúfolt nemzet adta Európának és a nagyvilágnak”.¹¹⁹

Papság

A KÖZÉPKOR MÁSODIK FELÉRE a plébániák száma jelentősen megszorodott.¹²⁰ A kezdeti tíz falu egy templom arány a XIV. századra átlagosan 3:1-re módosult. Voltak olyan területek, ahol a helyzet ennél is kedvezőbb volt. A pápai tizedjegyzékek alapján számítva 1332-1335 között Abaújban 250 helysége 125 plébánia jutott, Biharban 500 település volt, ebből 210 egyházas hely. Az erdélyi Fehér megyében 187 helység volt, ebből 80-nak volt egyháza. Arad vármegyében 90 faluból 43 egyházas hely volt. Hevesben 294:100, Gömörben 220:62, Borsodban 240:91 a települések és a plébániák aránya. A Dunántúlon még sűrűbb volt a plébánia hálózat, Veszprémben 487 egyházas hely volt.

A plébániák száma egyben a papok számát is mutatja, figyelembe kell azonban vennünk, hogy a nagyobb településeken általában egynél több pap szolgált.¹²¹ A nagybányai plébános 1387-ben szerződésben kötelezte el magát városa felé, hogy egy hitszónokot és tizenegy tisztességes káplánt tart, akik a misét, matutinumot és vesperast naponként éneklik. A falusi plébániák esetében is előfordult, hogy a plébános mellett *prebendások* (segédpapok) is működtek. A káptalanok pedig éppen ebben az időben erősödtek meg. A kanonokok száma 1332-ben Esztergomban 38-40, Pécsen 40, Veszprémben 1417-ben 22, Egerben 1446-ban 34. A váradi káptalannak 1336-ban 24 karbeli papja volt. Ennek jelentőségét azon is lemérhetjük, hogy Kalocsán 1356-ban, a káptalan szegénysége miatt a kanonokok számát 14-ről a felére szállították le, ez azonban kivételes esetnek számított. A papok száma a XV. században 30 ezer lehetett.

A számok értékének helyes megközelítését segíti, ha tudjuk, hogy az Árpád-korban Magyarországon egy-egy faluhoz 20-60 család tartozott, ami becslések szerint 100-300 léleknek felel meg. Az ilyen települések zömének lakossága azonban inkább az előbbi érték körül mozgott. A mezővárosok későbbi fejlődés során alakultak, lélekszámuk egyenként a XV. században sem érte el az ezer főt, a szabad királyi városok pedig 1-4 ezres lakossággal bírtak. Ezt csak Szeged, Székesfehérvár és Brassó haladta meg, a 10 ezer főt pedig egyedül Buda. Az ország la-

¹¹⁹ NEMESKÜRTY ISTVÁN: A vezeklés, mint a haza szolgálata. In Múltunk a jelenben. Bp.-Ungvár 1994. 37. p.

¹²⁰ GYÖRFFY GYÖRGY: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I. Bp.1963. II-III. Bp.1987. passim. ORTVAY TIVÁDAR: Magyarország egyházi földleírása a XIV. század elején. A pápai tizedjegyzékek alapján feltüntetve. Bp. 1892.

¹²¹ HERMANN EGYED: i.m. 142-147, 151-153. p.

kossága a XII. században 1,2 millió, a XV. század végén 25 ezer településen 3,4 millió volt (Horvátország nélkül).

Káptalan

A KÖZÉPKORBAN, AZ EGYHÁZI KÖZPONTOKBAN több pap teljesített szolgálatot. Ezek a papok közösségi életükre nézve szabályzatot, latinul *canont* alkottak. Innen kapták a *kanonok* elnevezést. Ez a szabályzat hasonló volt a szerzetesi közösségek reguláihoz. Ehhez tartozott, hogy napi rendszerességgel közös imára gyűltek össze, ilyenkor szabályzatukból is felolvastak emlékeztetőül egy-egy fejezetet, latinul *capitulumot*. Ezért a kanonokok közösségét, testületét *káptalannak* nevezték. A püspöki székesegyházak papi testületét székes-káptalannak hívták. A káptalan előjárója a prépost (*praepositus*). A pecsét, a levéltár és a templom értékei fölött vigyázó káptalani tag az örkanonok (*custos*), a testület jegyzője az olvasó-kanonok (*lector*), a kórus vezetője az éneklő-kanonok (*cantor*), a fiatalok tanítója a mesterkanonok (*magister*).

A káptalan tagjai csak felszentelt papok lehettek (ezt azonban gyakran megszegték), akik a közös birtok jövedelméből éltek, amit arányosan osztottak szét. Minden kanonoknak, aki a konventi misén Glóriától az utolsó áldásig részt vett, minden napra elegendő kenyér és három dénár járt. A residentiát elhagyniuk csak kivételesen lehetett, ilyen volt a három éves tanulmányi szabadság. A káptalan naponta hat énekesmisét volt köteles mondani az alapítványi miséken kívül. Az alapítványi mise a hívek kápolna- vagy oltárjavadalom alapításához kötődött.

A papság műveltsége

A PAPSÁG KÉPZÉSE nem volt egységes, így a papok képzettsége is változatos eltéréseket mutat.¹²² A városi és falusi papság műveltsége között jelentős eltérés mutatkozott, még akkor is, ha az utóbbiak között is előfordult egyetemet járt ember. A plébánosok tanulókat (*scholares seu clericos*) vettek maguk mellé, akik segédkeztek a liturgiában. A középkor második felének zsinatai szigorúan elrendelték ugyanis, hogy egyetlen pap se misézzon egyedül, hanem mindegyiknek legyen tanulója, aki neki a misénél válaszol és akivel a zsolnárokat elmondhatja. Természetesen az ilyen „ministráns” tanuló képzése az őt tanító pap képzettségétől függött. Előfordulhatott, hogy a tanuló értelmetlenül recitálta a latin szöveget, ennek ellenére így is eljuthatott a fõlszentelésig. A vélemények megoszlanak aziránt, hogy mennyire volt ez a helyzet általános.

¹²² BÉKEFI REMIG: A káptalani iskolák... i.m. 55-56, 290-322. MÁLYUSZ ELEMÉR: Egyházi társadalom a középkori Magyarországon. Bp.1971. 130-140. MÉSZÁROS ISTVÁN: Az iskolaügy története Magyarországon 996-1777 között. Bp.1981. 78-82.

A plébániai iskolában az alapfokú képzés mellett a gyakorlat során jutott el egy-egy tanuló a vizsgáig, ami a püspöki bizottság előtt folyt le. Ez a bizottság megvizsgálta a felszentelendő kora, tudománya és erkölce szempontjából. Alszerpappá tizennyolcadik, szerpappá a húszadik, miséspappá a huszonötödik év megkezdésekor szentelhető fel a jelölt. A vizsgaanyag minimuma az 1382. évi esztergomi zsinat szerint a jó olvasás és éneklés. Láttuk azonban a fentebbi fejezetekben, hogy az olvasás és éneklés nem a mai alapfokú ismereteket jelentette, hanem lényegesen többet. Alapfokon megkövetelték minden paptól, hogy kívülről ismerjék a mise orációt, a prefációkat (az 1279. évi budai zsinat 10-et írt elő), a mise-kánont, Szent Athanáz hitvallását, a hét bűnbánati zsoltárt, a só és a víz exorcizmusát, a feloldozás formáját, az utolsó kenet kiszolgáltatását és a temetési szertartást. Értenie kellett ezen felül a vasárnapi lecke és evangélium szó szerinti magyarázatát, vagyis a nép anyanyelvére lefordítva tolmácsolni. Jártasságot kellett bizonyítani a zsoltárokban és a szokásos canticumokban. Az írás tudását nem követelték meg feltétlenül (ez nem csak Magyarországon volt így), a kiváltságos helyeken azonban csak írástudó papok szolgálhattak, mert rendszeres írásbeli feladatok teljesítése is kötelességük volt. Ilyen volt a legtöbb városi plébánia. Általában azt mondhatjuk, hogy az ismeretek minimuma a legszükségesebb liturgikus cselekmények ellátását jelentette. Itt egyéni tudás nem érvényesülhetett, hiszen minden szó és mozdulat pontosan elő volt írva. Bonyolultabb teológiai kérdésekkel az alsópapság jelentős része nem foglalkozott, az elméleti tudás alapszintjén az átlényegülés (transubstantiatio) dogmájának értését követelték meg.

A transubstantiatio dogmája a miséző paptól – mai szemmel nézve – meglepő dolgokat követelt.¹²³ Ügyeljen arra – mondja a budai zsinat határozata –, hogy az ostya ép-e, a kerülete nincs-e megsérülve. A szent test és vér vétele után a pap ne köpjön, ha mégsem tudja elkerülni, tiszta helyre köpjön, ahol nem járnak. Ha a szent vér (azaz a misebor a consecratio után) a misekendőre cseppen, azt a pap szopja ki, a misekendőt pedig göngyölje tiszta szövetbe és őrizze ereklyeként. Ha valamely más ruhára cseppen a szent vér, a pap azt is szopja ki, a foltot azután vágja ki, varrja be tiszta szövetbe, erősítsen rá cédulát ezzel a felírással: E szövetre az oltári szentség cseppje hullott. Ha a szent vér valamilyen közönséges ruhára cseppen, onnét is ki kell szopni, a ruhát meg el kell égetni és hamuját a sekrestyében elhelyezni. Ha köre, fára vagy földre cseppen a szent vér, onnan föl kell nyalni, majd a helyet dörzsölni és vakarni szükséges s az így keletkezett port a sekrestyében kell elhelyezni. Ha a kehelybe – úrfelmutatás után – légy, pók vagy más efféle esik, amit hányás vagy más testi veszedelem nélkül nem lehet lenyelni, akkor azt ki kell venni és a víztartóban elégetni. Ha pedig valakinek olyan erős a hite, hogy a kehelybe hullott tárgyat is le tudja nyelni, az adjon hálát Istennek. A használatra alkalmatlanná vált szent tárgyakat – terítők, szertartáskönyvek – a sekrestyében el kell égetni.

A papság műveltségének fokát mutatja a *plébániák könyvvállománya*. Lásunk néhány példát! A nagyszebeni plébániai könyvtár állománya a XIV. század végén 40 darab könyv. Ezek között szerkönyv (misekönyv, breviárium, zsoltár

¹²³ BÉKEFI REMIG: A káptalani iskolák... i.m. 309-311.

stb.) 26, hittudományi mű 11, jogtudományi 3. Az egyik plébános hagyatékából 1424-ben 54-re szaporodott a könyvek száma. 1442-ben a könyvtár állománya már 149 mű, közöttük Vergilius és Gesta Romanorum. A soproni plébános 1400-ban végrendeletében 18 könyvről intézkedik. A császlói (Ung megye) egyháznak a birtokában 1444-ben 11 szertartáskönyv van. A körmői plébánián a XIV-XV. században megvan Augustinus, Anselmus, Jeromos egy-egy műve több más könyv között. A csukárdi templom fölszerelése között 1437-ben 3 könyvet tartottak számon, kettőt pedig áruba bocsátottak. Az egyiket 7 aranyért adták el, ami rendkívül jelentős összeg volt. Szebenben és Körmőcön a teljes Szentírás is megvolt.

A főpapság

A PÜSPÖKI KAR ÖSSZETÉTELE a királyi egyházipolitika függvénye volt. Tagjai egyaránt kikerültek a király rokonai, nagybirtokos családok és a szerzetesek közül. Legjellemzőbb azonban az arisztokrácia jelenléte a hierarchia legmagasabb fokán.

Az egyházi élet a XV. századra megváltozott. Ez azon is lemérhető, hogy a *főpapság* már nem volt a magyarországi egyházi élet irányítója, még kevésbé példamutató keresztyén előjárók közössége. A 16 magyar és horvát megyés főpásztor és a székesfehérvári prépost a *prelátusok* közé tartozott, a bárókkal együtt ők alkották a tágabb királyi tanácsot.¹²⁴ A főpapság működési területe az országos nagypolitika, Mátyás halála után pedig inkább a vagyongyűjtő birtokpolitika. *Bakócz Tamás* esztergomi érsek, bíboros, Ulászló király legfőbb bizalmasa, főkancellár. Hatalma és pénzzel puhítható jelleme egyaránt kikövetkeztethető a velencei követ azon tanácsából, hogy a köztársaság és Magyarország közötti ellentéteket Bakócznál kell pénzzel kiegyenlíteni, mert ő az ország királya és pápája egy személyben.¹²⁵ Velence meg is fogadta a tanácsot. Kieszközölte a pápánál Bakócz számára 1500-ban a bíborosi méltóságot, 1507-ben a konstantinápolyi pátriárka címet. Megbízhatatlansága nyílt titok volt, nagyravágyása nem ismert határokat, egészen a pápai trónig. Erkölctelenségét pedig híven mutatja, hogy egyik rokona számára fegyveres erővel akarta megszerezni a veszprémi püspökséget. Nagyjából hasonlóan jellemezhetjük társait is, akik legfőbb politikai ellenfelei voltak. *Szathmáry György* pécsi püspök – Bakócz halála után esztergomi érsek – és *Szalkay László* váci majd egri püspök, Szathmáry után érsek, éppúgy megvesztegethető volt. A francia követ élt is ezzel a lehetőséggel. Szathmáry György hosszas sürgetés után vette fel az egyházi rendeket, azaz lett formálisan a hierarchia tagja, első miséjét 49 évesen mondta. Szalkay csak már mint esztergomi érsek szenteltette fel magát. Ez utóbbi az udvarban Brandenburgi György örgróffal összeütközésbe került egy cseh származású udvarhölgy kegyeiért folytatott versengés során. A hatvani országgyűlésen pedig verekedést provo-

¹²⁴ ENGEL PÁL – KRISTÓ GYULA – KUBINYI ANDRÁS: Magyarország története 1301-1526. Bp. 1998. 299.

¹²⁵ BRUCKNER GYÖZÖ: Magyarország belső állapota a mohácsi ütközet előtt. In Mohácsi emlékkönyv. Szerk. LUKINICH IMRE. Bp. 1926. 26-31.

kált. Ritka kivételként említik *Tomori Pál* kalocsai érseket, aki hazájáért önzetlenül buzgólkodott.

Nem menti a helyzetet, hogy ez a főpapság humanista műveltséggel rendelkezett, pártolta a művészetet és a tudományokat, valamint, hogy katonaállítási kötelezettség terhelte őket és vagyonuk haláluk után többnyire a kincstárt gazdagította. Az sem enyhítő körülmény, hogy diplomataként, politikusként jelentős tehetséget mutattak, különösen Szathmáry György. Csak külsőségeikben voltak klerikusok, a javadalom kedvéért.

A magyar főpapi testület méltó volt az egyház felsőbb régióiban uralkodó állapotokhoz, amennyiben VI. Sándor (1492-1503) Rómában minden idők legcincinussabb és legerkölcstelenebb pápájaként uralkodott.

A főpapi hatalom lemérhető azon is, hogy a XV. század végén az esztergomi érsek két bandériumot volt köteles kiállítani, a kalocsai érsek, az egri, váradi, pécsi, erdélyi és zágrábi püspök pedig egyet-egyet, mint az erdélyi vajda vagy a horvát bán. Ennek a főpapságnak tehát semmi köze a valóságos egyházi élethez. Az egyházhoz csupán a javadalmak kötik. Legföljebb bomlasztó példaként hatnak lefelé. Az egyházi élet alakulásába az alsópapság és a szerzetesség, illetve az általuk pásztortoltak életén keresztül nyerhetünk betekintést.

Alsópapság

A KIRÁLYI POLITIKA nem csak a főpapi javadalmakat sajátította ki és állította a politika szolgálatába, hanem a jövedelmező plébániákat is.¹²⁶ Az Árpád-korban a plébános maga végezte a hívek lelki-gondozását és szolgáltatta ki a szentségeket. A XIV. században kezdődött az a folyamat, amely odáig vezetett, hogy a lelkipásztori teendőket a plébános káplánjaira bízta, parókiáját pedig pusztán javadalomnak tekintette és élvezte anyagi előnyeit. Sokszor fel sem volt szentelve, parókiáját a legtöbbször nem is látta. Kialakult a plébániához kötődő klerikusoknak két csoportja: az eredeti hivatásuktól visszavonuló vagyonosok tartoztak az egyikbe, és a szerény körülmények között élő helyettesek a másikba. Hasonló volt a helyzet a magánegyházak plébániáit illetően is, amit nem a király, hanem a földesúr osztogatott híveinek.

Kedvezőbb volt a helyzet azokban a városokban, amelyek plébániájuk betöltése tekintetében kiváltságot élveztek.¹²⁷ Egy 1464-ben kiadott pápai bulla 33 ilyen sorol fel és általánosságban említi a brassói és szebeni dékánóság (az önként tömörülő plébánosok testülete) plébániáit. A későbbi évtizedekben a kedvező helyzetben lévő plébániák száma csaknem elérte a 150-et. Itt a kegyúri jog nem érvényesült, illetve maga a város gyakorolta azt. Egyes helyeken a városi tanács, másutt a polgárok választással töltötték be a papi hivatalt. Itt a plébánosok ki voltak véve a főesperes vagy a püspök joghatósága alól, közvetlenül az esztergomi érsek alá tartoztak. Önállóságuk nagy tekintélyt biztosított nekik, ugyanak-

¹²⁶ MÁLYUSZ ELEMÉR: Egyházi társadalom... i.m. 120-137.

¹²⁷ MÁLYUSZ ELEMÉR idézett munkája mellett: Gárdonyi Albert: Városi plébániák kiváltságos állása a középkorban. In Károlyi Árpád emlékkönyv. Bp. 1933. 163-183. p.

kor a város arra törekedett, hogy jól képzett, hivatásának élő pap töltsse be a kedvezményezett hivatalát. Az ilyen plébánosok jelentős részben egyetemi tanulmányokat folytattak, igen sokszor már mint klerikusok, hogy hivataluk betöltéséhez megszerezzék a kellő jogi és teológiai ismereteket. Ezek a kiváltságos plébániák tehát nem jelentéktelen szerepet játszottak a művelt magyarországi egyházi réteg életében. S a polgári művelődés serkentésében is fontos helyük volt. Általában azt is elmondhatjuk a kiváltságos plébániákról, hogy meglehetősen tisztességes jövedelmet biztosítottak plébánosuknak. Végrendeleteikből kiderül, hogy tudtak áldozni a tudományok művelésére, mások taníttatására. Birtokukban még luxustárgyak is voltak. Könyveik felsorolásából az derül ki, hogy a skolasztikus egyházi műveltség körében mozogtak.

Az alsópapság másik rétege meglehetősen kiszolgáltatott helyzetben élt. A földesúr és egyházi előljárója is szolgájának tekintette. A felügyeletet gyakorló főesperes az évi canonica visitatitot jövedelemszerző körútnak tekintette az alávetett plébánosok kárára. Ilyenkor ugyanis nekik kellett ellátásáról gondoskodni és külön díjjal is tartoztak. Az 1450. évi esztergomi zsinat mint általános jelenséget írja le, hogy a főesperesek óriási, húsz vagy még több lovasból álló kísérettel folytatják az egyházlátogatást. Lelkipásztori segítőiken kívül lovászok, vadászok, inasok és vadászkutyák, sólymok kísérik. Elképzelhető, hogy a plébános számára milyen anyagi terhet jelentett mindezek ellátása több napon keresztül s mindebből kiszolgáltatottságának fokára is következtethetünk. Mindezek ellenére a falusi plébános jövedelme is megengedte, hogy néhány könyvet vásároljon. Ezek a munkák azonban szinte kizárólag gyakorlati jelegűek: breviárium, szentbeszédek, legendagyűjtemények. Minden bizonnyal a gyakorlati lelkipásztori munka hasznos segítői voltak.

A plébánián élő, lelkipásztori hivatását folytató alsópapság is rétegződött oly módon, hogy a plébános segédpapokat vett maga mellé.¹²⁸ Ott ahol nagyobb létszámú volt a helység a plébános mellett szolgáló *káplánok* száma több is lehetett. A felvidéki és erdélyi német ajkú városokra leginkább jellemző, hogy a plébános mellett 4-8 káplán is szolgált. Ők voltak az egyházi társadalom alsó rétegének tagjai. Felszentelt papok voltak, akik gyóntattak, miséztek és kiszolgáltatták a szentségeket. A plébános fogadta fel őket, tőle függött, hogy az adott helyen meddig tart szolgálatuk. Jövedelmük csak a mindennapi élet szükségleteinek kielégítésére volt elegendő.

A káplánokon kívül a plébánosok mellett szolgáltak az *oltár-* vagy *kápolnaigazgatók* (oltárosok). A XV. század végén megszorodtak az oltáralapítások, amelyeket az elhunytak lelki üdvéért mondott misék biztosítására hoztak létre. Egyes helyeken a plébános, aki a megsokasodott szolgálatot már káplánjai segítségével sem tudta ellátni, oltárost alkalmazott, aki az alapítványból élt. Feladata zsolozsmák és misék mondása volt az alapítók s rokonaik lelki üdvéért. Az oltáralapítások elsősorban a városi polgárság körében terjedtek, de fálvakban is előfordult, hogy a plébános mellett több oltáros élt.

Az alsópapság csoportjába tartoztak a *prebendáriusok* is. Tevékenységük színtere a székesegyházak kórusa. Tulajdonképpen az előkelő kanonokok mun-

¹²⁸ MÁLYUSZ ELEMÉR: Egyházi társadalom... i.m. 140-171. p.

kakörét végezték, a káptalan alkalmazta őket. Együttesen testületet, confraternitást alkottak, annak szabályai szerint éltek, valamelyik szent kultuszának ápolását tűzték ki célul maguk elé. Szervezetük olyan volt, mint a káptalané. Lényeges volt azonban, hogy laikusok – férfiak és nők is – felvételt nyerhettek a confraternitásba. Azon hívekhez, akik a kanonokok szolgálatait nem tudták megfizetni, kötődtek a prebendáriusok. Ők ugyanis szerényebb fizetésért énekeltek emlékmiséken, temetéseken. A XV. század végére már kialakult az a szokás, hogy a prebendáriusok testületére rendszeresen hagyatékoznak a polgárok és nemesek egyaránt.

Az alsópapság tanultságáról, képzettségéről elmondhatjuk, hogy a XV. század végén színvonalasabb volt – átlagos tekintetben –, mint a korábbi időkben. Erre nem csak abból következtethetünk, hogy a falusi plébánosok között is számosan rendelkeztek egy-két könyvvel, hanem abból is, hogy az egyházi törvénykezés előkészítő szakaszában is szerepet kaptak. A bíróság elnöke a plébánosokon keresztül, írásos utasítások és idézések formájában érintkezett a peres felekkel. A plébánosok szintén írásban referáltak. Mindez megkívánta tőlük, hogy a latin utasításokat értsék, s ugyancsak latin nyelvű jelentéseket készítsenek. Az igazságszolgáltatás menetébe való bekapcsolódás – s erre korszakunk vége felé tömeges példa van – a plébánosi műveltség színvonalának emelkedését bizonyítja.

ÍRÁSBELISÉG, ISKOLÁZÁS

Írásbeliség és hiteles helyek

AJOGI ÍRÁSBELISÉG ALAKULÁSÁBAN jelentős szerepet kapott az egyház.¹²⁹ A magánoklevelek a XII. században a kolostorok és káptalanok scriptoriumaiban (íróműhelyeiben) készültek, Pannonhalmán, Győrött és Veszprémben. Az oklevelek kiállításához szükséges gyakorlatot akkor szerezték ezek a testületek, amikor a részükre tett adományokat írásba foglalták és hitelesítették. Az oklevélszerzés ismereteit pedig az egyetemen ismerhették meg a szerzetesek és a papok. A világiak is az egyházi testületek felé fordultak, amikor az írásos jogbiztosítás valamilyen ügyben fontossá vált számukra. Ez vezetett a szerzetesi és keresztes lovagrendi konventek, illetve káptalanok közhitelű okleveleket kiállító gyakorlatához. Azokat az egyházi testületeket (káptalanok, szerzetesi konventek), ahol ilyen gyakorlat folyt, *hiteles helyeknek* (loca credibilia) nevezték. Nyugaton az egyház örökölte át a római oklevelet a germánokra, s az írásbeliség alakításában egyedülálló szerepe volt. Így történt ez hazánkban is. Különösen fontos, hogy az egyházi testületek jelentős részt kaptak a különféle peres ügyek bizonyítási eljárásában. Előttük hajtották végre az istenítéleteket, jelenlétükben tettek esküt. A per lefolyását és eredményét ezek az egyházi testületek írásban rögzítették, s az iratot pecsétjükkel hitelesítették. Az 1231. évi Aranybulla az élő gyakorlatot tükrözve rendeli el, hogy a peres ügyek során, a visszaélések meggátolására (a „hamis” poroszlók helyett) a konventekhez kell fordulni a tanúbizonyítás lefolytatására. Tulajdonképpen ekkortól beszélhetünk hiteles helyekről, azaz olyan egyházi testületekről, amelyek bizonyítási jogot nyertek, jogcselekmények tanúsítására hozzájuk fordultak. A XIV. században a hiteles helyi oklevelek olyan nagy tekintélyre emelkedtek, hogy a jogügyletekben nagyobb becsben álltak, mint a királyi oklevelek. Köszönhető volt ez annak is, hogy Nagy Lajos királyi ellenőrzés alá vonta a hiteles helyeket és szabályozta a hitelességi jogot, összetöretvén azon egyházi testületek pecsétjeit, amelyek nem kaptak engedélyt oklevelek hitelesítésére. A hiteles helyek feladata tehát a bizonyítás. Előttük tiltakoznak a hatalmaskodók ellen, ők járják be a királyi emberekkel együtt valamely birtok kétségbevont határait, foglalják vissza a jogtalanul eltulajdonított birtokot. Jogügyletekben mindenki hozzájuk fordul, ők pedig írásban rögzítik és megőrzik ezeket az ügyeket. Mondhatjuk, hogy a közjegyzői intézmény szerepét töltötték be. Adományok, peres ügyek, szerződések egyaránt az általuk rögzített írásos bizonyosság alapján nyertek hitelt. Amikor a közjegyzőség nálunk meghonosodott, a hiteles helyek már olyan tekintéllyel bírtak, hogy az nem tudta átvenni szerepüket, mögöttük másodrendű intézmény

¹²⁹ SZENTPÉTERY IMRE: Magyar oklevéltan. 74-76. 121-127. p. ECKHART FERENC: Hiteles helyeink eredete és jelentősége. Századok 1913. 640-655. p. Legújabbán KÖFALVI TAMÁS: A hiteleshelyi oklevelek egyháztörténeti tanulságai. Egyháztörténeti Szemle 2000/1. 49-64 p.

maradt. A hiteles helyek egészen 1874-ig a magyarországi közhitelességi szervezet sajátos testületei voltak.

A korszak diplomáciai levelezésében is egyházi személyek tevékenykedtek. A király udvari papsága kancelláriai feladatokat is ellátott. Miután III. Béla királyunk szétválasztotta a királyi kápolnát és a királyi kancelláriát (1081), ez utóbbiban továbbra is papok működtek.

Iskolák, főiskolák, egyetemek

AZ ÁRPÁD-KORI ISKOLÁZÁS elsősorban a *kolostorokhoz* kötődött.¹³⁰ A legelső hittérítők bencés szerzetesek voltak, java részben olaszok. Koruk műveltségének birtokában érkeztek hozzánk. A Gellért legenda arról értesít, hogy a már létező apátságokból Oroszlánosba Gellérthez gyülekezett tíz szerzetes, akik „*literátus férfiak voltak*”, azaz tanultak, műveltek. Közöttük pedig „*volt hét literátus és a magyar nyelvben járatos tolmács*”. Az is elgondolható, hogy nem csak a magyar nyelvet ismerték, hanem származásra nézve is magyarok voltak. Föltétlenül törekedniük kellett a kolostoroknak a magyarok iskolázására és a rendbe való felvételükre, hiszen az anyanyelvű ígehirdetésen nem kis mértékben múlott a misszió sikere. *Mór*, 1036-tól pécsi püspök, már bizonyosan magyar születésű pap volt, s maga jegyezte fel, hogy iskolás gyermek (*puer scholasticus*) a pannonhalmi kolostorban volt. A Szent László által 1091-ben alapított somogyvári apátság mellett is működött iskola, hiszen a konvent tagjai között ott találjuk Petrus Pictaviensis *Grammaticust*. A XIII. század végén bizonyosan volt iskolájuk az *esztergomi* Ágoston-rendűeknek. A domonkosoknak egy 1279. évi forrás szerint voltak *lectorjaik*. Szabályzatuk szerint, ahol 10 szerzetes élt együtt, egyiküknek *lectornak*, azaz *oktatónak* kellett lenni. A Margit legenda győri iskolájukról ad hírt: „*Néminemű fráter Péter, ki vala Győrött lector, annak utána lőn Magyarországbán Provincialis*”. Minden bizonnyal Budán is volt iskolájuk, már 1244-ben. A ciszterciek iskolájáról közvetlen adatunk nincs, mivel azonban megkövetelték tőlük a színvonalas képzettséget, valószínűleg iskolát is működtettek. A pápa 1221-ben az esztergomi érseket arra kérte, hogy küldjön hozzá néhány *derék és tudományos szerzetest*, ha lehet, *cisztercieket*.

A székesegyházi és káptalani iskolák magyarországi létezését is bizonyítják a források. A marosvári (csanádi) és székesfehérvári iskoláról a már idézett Gellért legenda tudósít:

„Egy napon harminc újonnan megkeresztelt férfi a püspök elé járult azzal a kéréssel, hogy vegye maga mellé a fiaikat, vezesse be őket a betűvetésbe, és szentelje klerikusokká. Magához is fogadta és Valter magiszter keze alá adta őket. Egy arra alkalmas házat adott nekik, hogy a grammatika és a zene tudomá-

¹³⁰ BÉKEFI REMIG: Árpádkori közoktatásügyünk és a veszprémi egyetem létkérdése. Századok 1896. 207-222. és 310-337. p. Uő: A népoktatás története Magyarországon 1540-ig. Bp. 1906. MÉSZÁROS ISTVÁN: i. m. 27-55. p.

nyába beavatást nyerjenek. Rövid időn belül nagy haladást tettek ezekben a művészetekben. Mikor ezt látták a nemesek és a mágnások, fiaikat az említett Valter kezére bízta, hogy tanítsa őket, és a szabad művészetek közé tartozó tudományokban valami gyümölcsöt teremjenek... A püspök nagy gondviselője volt a szegény diákoknak, a szerzeteseknek és a jövevényeknek. Házába vitte a gyermekeket, iskolába adták őket s ott olyan jó tanításban volt részük, hogy az éjt nappallá tették. Az első harminc klerikust már olvasásra és énekekre is megtanították, úgyhogy a püspök úr a szent rendekre is előléptette, és diákokat toborzott... Valter magiszter pedig, amikor látta, hogy megnövekedett a diákok száma, a munka terhe alatt megrohadva azt mondta a püspöknek: – Ennek a sokaságnak nem lehetek mindkét területen, az éneklésben is meg az olvasásban is mestere. Küldj hát egy mások magisztert, akár lektort, akár kántort. – Elküldte hát a püspök Mór testvért, hogy a királynak adja át köszöntését, és meghagyta neki, hogy látogasson el azokba az iskolákba, melyek Fehérvárott akkoriban híresebbek voltak, s a diákok közül keressen és hozzon egy tanárt vagy tanítót. Az el is ment Fehérvárra, elvégezte a rábízottakat a királynál és bement az iskolába. Egy németet talált ott, Henrik nevűt. Az volt a fiúk helyettes magisztere. Vele megbeszélte a dolgot, s az ráállt, fogta a könyveit, elment vele együtt a püspökhöz, az kegyesen fogadta, és a diákok lektorává tette. Valter pedig az éneklésben maradt mesterrük.”

Ezek a sorok egy éppen keletkező székesegyházi és már virágzó káptalani iskoláról tudósítanak, sőt, többnek a létezésére is utalnak, már István király idejében. A fehérvári iskola létezését 1217-ben egy pápai irat is megerősíti, amelyben „*Scholasticus Albensis*”-ről olvashatunk. Valószínűnek tarthatjuk, hogy a dunántúli püspöki székhelyeken is voltak iskolák, úgymint Pécsen, Veszprémben és Győrön. A pécsi és a veszprémi székesegyházi iskoláról közvetett adatok is szólnak.

Káptalani iskola a XIII. században Budán is volt, az oklevelekben *scholasticus*, *lector* és *cantor* elnevezésekkel több ízben is találkozhatunk. A kalocsai iskoláról 1251-ben értesülünk, amikor *Babay Nemhisz Bódogot szülei harangozóul ajánlották a káptalan részére, aki a tudományokban sikerrel haladt előre*. Bódogot nyilván a saját iskolájában taníttatta a káptalan.

IV. Béla törvénye arra is utal, hogy a zsidóknak is voltak iskoláik hazánkban: „*ha valaki a zsidók iskoláit vakmerően háborgatja, a zsidók birájának másfél márkát fizet*”. Lehetséges, hogy az iskola alatt zsinagógát kell értenünk, mégis folyhatott abban a gyermekek oktatása Magyarországon is, ami a középkorban a zsinagóghoz kötődött.

A népesebb falusi plébániák is foglalkozhattak elemi oktatással, hiszen a liturgiában gyermekek segítségét is igénybe vették. Elemi szintű ismereteket ehhez el kellett sajátítaniuk.

A tudományokba főként a fiúk kóstolhattak bele, az apáca-kolostorokban azonban a leányok is részesedhettek abban. Nekik naponként zsolozsmát kellett énekelniük, tehát valamilyen zenei képzést nyertek. Szent Margitról mondja el legendája, hogy *ábécét és Ave Mariát* tanult. Egyik társával, Erzsébettel „egy

könben (könyvben) tanolnak vala”. Judittal, Ipoly ispán leányával „*mikoron egymásnak szólnak vala, egymástúl imádságot tanolnak vala*”.

Mit tanultak a diákok az Árpád-kor kolostori és káptalani iskoláiban? Az oktatást a *latin olvasással* kezdték. A folyékony olvasást a zsolttároskönyvben gyakorolták. A sok gyakorlás következményeként a zsolttárokot kívülről megtanulták. Az olvasás és a zsolttárok elsajátítása három évet vett igénybe. Az *írást* akkor kezdték tanulni, amikor már tudtak olvasni. A betűket viasztáblába vészték. Később nádtollal vagy lúdtollal írták a folyamatos szöveget. A *számolás* elsajátítása elsősorban azt a célt szolgálta, hogy az ünnepeket, főként a Húsvétot ki tudják számítani. Nagy súlyt fektettek az *ének* tanítására. A gyermekeket az istentiszteleten a kórusban alkalmazták. A *latin nyelv* alapjait (*declinatio, coniugatio*) is tanították elemi szinten.

Magasabb szinten a *septem artes liberales*, a hét szabad művészet vagy mesterség oktatása római örökség volt. Alsóbb fokon a *trivium* (grammatika, retorika, dialektika), felsőbb fokon a *quadrivium* (arithmetika, muzsika, geometria, asztronómia) tárgyait tanították. A triviumot, lévén nyelvészeti tárgyú, fontosabbnak tartották. Legtovább és legtöbbet a *grammatikával* foglalkoztak, hogy jól tudjanak latinul írni és beszélni, s megértsék az írókat. A retorikai fokra csak az léphetett, aki kiállta a szigorú grammatikai vizsgát. A *retorika* nem annyira a szónoklás művészetébe, mint inkább a fogalmazásba, a helyes levélírásba vezette be a tanulót. Ide tartozott a kánonjogi ismeretek elsajátítása is. A *dialektika* a századok folyamán meghaladta a grammatika fontosságát, amikor a hittudományban is alkalmazták. A képzés során valaki meghatározott egy tárgyat, vagy fogalmat, a többiek pedig megtámadták meghatározását, ő azután igyekezett védeni. Sokszor napokig tartott egy-egy vitatkozás, mert a szabály szerint abba kellett hagyni, ha személyeskedésre került sor, s csak másnap lehetett folytatni, mikorra a kedélyek lecsillapodtak. A quadrivium tárgyait csak a tehetségesebbek végezték el, esetleg csak bizonyos részeit tanulták meg. A számtanban a *computusra*, vagyis az ünnepek számítására nagy hangsúlyt helyeztek. A számok misztikus jelentéseinek vizsgálata sem volt elhanyagolható. Az egyházi naptár készítéséhez *asztronómiai* ismeretekre is szükség volt. A *zenét* a matematika ágának tekintették, ezért kapott a quadriviumban helyet. Akik a zenében kiténtek, *cantor* címet kaptak. A *geometria* tanítására nem fektettek nagy hangsúlyt, a kör, a négyzet, a háromszög területét azonban ki kellett tudni számítani. Az építész-szerzeteseknek természetesen kiváló ismeretekkel kellett rendelkezniük. Egyébként e tárgyon belül inkább földrajzot tanítottak.

A trivium tárgyait nálunk is előadták az iskolákban, amit az 1279. évi budai zsinat határozatából tudunk. A quadrivium tárgyainak tanításáról nincs adatunk, egyes elemeit azonban iskoláink némelyikében taníthatták.

A hazai iskolázás fejlődése

AZ ÁRPÁD-HÁZI KIRÁLYOK korát követő korszak iskolázásáról már pontosabb és részletesebb adataink vannak.¹³¹ Iskolákat a *káptalanok* szerveztek és tartottak fenn. Székeskáptalani iskola 15 működött, társaskáptalani pedig 12. A 27 káptalani iskolából 4 Horvátországban illetve más tartományban volt, a többi Magyarországon. A legjelentősebbek: *Csanád, Eger, Esztergom, Győr, Gyulafehérvár, Kalocsa, Nyitra, Pécs, Vác, Várad Veszprém*; a társaskáptalaniak pedig: *Arad, Buda, Dömös, Pozsony, Szepes, Székesfehérvár*.

A káptalani iskola tanárát kezdetben *magister* névvel említik, a XIV. században már találkozunk a *rector scholae* elnevezéssel is, a legáltalánosabb azonban a *scholasticus*. Amikor azonban nem általánosságban nevezik meg a tanárokat, hanem az iskolában betöltött szerepük szerint, akkor a káptalani iskola vezetőjét *lector*-nak írják. A tanításban helyettese a *sublector*. Őt a lector fogadta fel és ellenőrizte is a működését. A nagyobb iskolában segédtanítók is működtek, akiket *társakként (socii)* említettek. Az ének tanítója a *cantor* volt, helyettese a *succentor*. A XIV. századtól a lector és a cantor már ritkán tanított személyesen, inkább az igazgatás volt a feladatuk.

A káptalani iskolában érdekes elvként érvényesült, hogy az oktatásnak az egyes növendékek szellemi erejéhez kell alkalmazkodnia. Vagyis nem minden tanulót kell azonos módon ugyanarra az ismeretre tanítani. Szent Izidor megállapítását igyekeztek érvényesíteni: „*Az okosság első erénye az, hogy megbecsüli az egyént, akit tanítani kell.*” A státúumok megkövetelték a tanítóktól a tanulók egyéniségének tekintetbe vételét. Aki ezt elhanyagolta, azt elmozdították állásából.

A tanulók most is elsősorban clericusok, azaz kispapok voltak, de már megjelentek azok is, akik nem akartak papi pályára lépni, de koruk műveltségében részesedni óhajtottak. A szegény diákok koldulásból éltek, az összekeregetett alamizsnát naponta szétosztották közöttük. Egyes kanonokok tartottak tanulókat, akik taníttatásuk fejében szolgáltak. Tandíjat a szegényektől nem volt szabad kérni.

Általában szigorú fegyelem jellemezte a káptalani iskolákat. A tanulóknak hosszú, illő ruhában kellett járni, gyűrűt nem hordhattak, díszes övet, kengyelt, nyerget, táskát, ártalmas fegyvert nem tarthattak. Hajviseletüknek is megfelelőnek kellett lenni, vörös vagy zöld színű ruházatot nem viselhetek. A templomba járás magától értetődő volt, olykor az éneklésben szolgáltak is a diákok. Az iskola területét tanári engedély nélkül elhagyni tilos volt. Napnyugta után egy órán túl nem lehetett az utcán tartózkodni. A büntetés elzárás vagy megvesszőzés által gyakoroltatott.

A káptalani iskolák a tanuló létszám növekedésének következtében szervezeti módosuláson is keresztül mentek az idők folyamán.¹³² Az alsó és középső tago-

¹³¹ BÉKEFI REMIG: A káptalani iskolák... i.m. passim. Uő: A népoktatás története... i.m. passim. HERMANN EGYED: i.m. 153-154. p. MÉSZÁROS ISTVÁN: i.m. 55-68. p.

¹³² MÉSZÁROS ISTVÁN: Az iskolaügy története... i.m. 109-122. p.

zat a szervezeten belül önállóvá vált. Itt a tanulók a latin nyelv alapjaival, olvasással foglalkoztak s tulajdonképpen a latin nyelvtudomány alapos elsajátítását végezték különböző fokozatokban. Jó latin nyelvtudás, beszéd- írás- és olvasás-készség kialakítása volt a cél. Énektanulás minden nap volt. Mindez bevezetőül szolgált a felsőbb tanulmányihoz, de számosan akadtak, akik nem folytatták tovább tanulmányaikat, amennyiben egyéni céljaik eléréséhez megfelelt az alsó-középső szint elvégzése.

A felsőbb szinten kánonjoggal, csillagászattal, magasabb fokú nyelvi-filológiai tanulmányokkal foglalkoztak a káptalani iskolák növendékei. A zenetanulásban is előreléptek, mégpedig a többszólamúság felé.

A *szerzetesrendek* továbbra is tartottak fenn iskolákat, melyekben rendtagjait képezték. Arról is van tudomásunk, hogy a papi pályára készülöket is tanítottak szerzetesi iskolában. Ezt a szerzetesrendi intézményt *külső iskolának* nevezték, míg a rendtagokat az ún. *belső iskolában* tanították. Amely kolostor hiteles hely volt, ott bizonyosan iskola is működött.¹³³ Ezek némelyikében csak elemi képzés folyt, másokban a szabad művészeteket is oktatták. 1337-ben a nagyvárad-i és esztergomi ferences iskolákat említik, 1420 körül a zirci ciszterci rendét.

A conventualis ferenceseknek a XV. században született reformszabályzata rögzítette, hogy a novíciusok képzésére négy nagyobb kolostorban legyen iskola, a rendtagok közül pedig évente kettőt egyetemre kell küldeni. A szigorúbb irányzat kolostoraiban is folyt képzés, 1505-től örségenként egy kolostorban. Egy-egy örségbe 4-6-7 kolostor tartozott s az obszervánsoknak tíz örségük volt Magyarországon, tehát ugyanennyi iskolájuk.

Az Ágoston-rendiek és a domonkosok is színvonalas tanintézeteket szerveztek.¹³⁴ A legmagasabb színvonalon az utóbbi rend iskolázása állott. Ők törekedtek a legkövetkezetesebben a tanulmányi színvonal emelésére. A budai studium generaléjuk mellett – melyről alább szólunk – 1525-ben Nagyszébenben létesítettek egy másik főiskolát. Ők 16-18 éves kor alatt nem vettek fel növendékeket, a jelentkezőktől megfelelő ismereteket kívántak meg, így már a magasabb fokú képzésre fordíthatták erejüket. (A ferencesek is hasonló utat jártak annyiban, hogy az alsó korhatárt a 14. évben jelölték meg).

A monasztikus rendek hanyatlásával arányosan kisebbedett a tanításban betöltött szerepük is. A bencések – akiknek egyébként kiváló érdemeik voltak a magyarországi művelődés alakításában – az Árpád-kort követően, úgy tűnik, már nem tartották olyan fontosnak az oktatást, hogy megbíztak volna kolostoraikban valakit, aki külön, hivatásszerűen foglalkozott volna tanítással. Pannonhalmán is csak 1526-ban bukkan fel egy lector, akinek tiszte az iskola vezetőjére emlékeztet.¹³⁵

A *városi és falusi plébániai iskolák* meglétéről is tudunk. Tulajdonképpen valamilyen oktatás mindenütt folyt, ahol volt plébánia, ha másként nem úgy,

¹³³ MIKLÓSY ZOLTÁN: Hiteles hely és iskola a középkorban. Levéltári közlemények. 1940-41. 170-178. p. MÁLYUSZ ELEMÉR: Egyházi társadalom... i.m. 279-285. p.

¹³⁴ MÁLYUSZ ELEMÉR: Az Ágostonrend a középkori Magyarországon. Egyháztörténet 1943. 434. HARSÁNYI ANDRÁS: A domonkosrend Magyarországon... i.m. 139-145. p.

¹³⁵ MÁLYUSZ ELEMÉR: Egyházi társadalom... i.m. 244.

hogy a plébános maga mellé vett néhány gyermeket és a keresztyénség elemi dolgainak ismeretére (Miatyánk, Hitvallás) megtanította őket. Vannak azonban arra is adatok, hogy a falusi plébániákon is működött iskolamester. Az ilyen iskolában már szélesebb kapu nyílt az ismeretek világára. Az éneket, olvasást, itt-ott az írást is tanították. Mintegy 60 falusi és városi iskoláról van biztos tudomásunk 1238-1457 között. Ez elegendő arra a következtetésre, hogy a plébániák mellett országszerte iskolák meglétét feltételezzük. Ez ugyanis következett abból, hogy az énekes fiúk nélkülözhetetlenek voltak a liturgiában. Őket természetesen elemi ismeretekre meg kellett tanítani. Ők alkották az iskola tanulóinak magvát.

A városi iskolák némelyikében igen magas színvonalú oktatás folyt. Ezek egyetemre előkészítő képzést adtak.¹³⁶ Az 1366-1450 közötti időszakban 77 tanuló Brassóból, 75 Budáról, 72 Nagyszébenből, 62 Kolozsvárról, 51 Pozsonyból, 48 Nagyváradról, 41 Pécsről ment a bécsi egyetemre. Kisebb számban ugyan, de Esztergom, Székesfehérvár, Körmöcbánya, Sopron, Kassa, Temesvár és Debrecen iskolái is küldtek diákokat a bécsi és a krakkói egyetemre. Iskolájuk magas színvonalát mutatja, hogy néhány száz lakosú mezővárosok tanulói is megjelentek az említett egyetemeken. Ilyen volt Cegléd, Szikszó, Mezőtúr és Sárospatak.

A XV. század falusi és városi iskoláinak létezéséről az eddigieknél bővebb források tudósítanak. 1458-1526 között 165 iskolát lehet igazolni adatszerűen, nem számítva a korábbi években felbukkant intézményeket.¹³⁷ Nem a számszerűség a fontos, hanem az a tény, hogy iskolák számos kisebb településen is voltak. Joggal feltételezhetjük tehát, hogy a plébániák kebelében mindenütt folyt oktatás. Nagyobb városokban pedig (Pozsony, Brassó, Buda, Pest stb.) több plébániai iskola működött egymás mellett. Sőt, arra is találunk példát, hogy a tehetősebb polgárok magántanítókhoz járatták fiaikat, akik bizonyos szakismereteket (pénzügyi, kereskedelmi stb.) tanítottak nekik.

A plébániai iskolák falun és városon egyaránt a plébános felügyelete alatt működtek, de – különösen a városokban – a bíró és az esküdtek hozzájárulására volt szükség az iskolamester felfogadása, illetőleg elbocsátása ügyében. Az iskolamester megélhetésének egy részét a plébánosi javadalomból fedezték. A plébános volt ugyanis köteles az iskolamester élelmezéséről gondoskodni. Ezt azután a reformált egyház is továbbvitte és gyakorolta hosszú ideig.

Városi iskoláinkban egyre több olyan diák tanult, akik már nem egyházi pályára szándékoztak lépni. A polgárosodás következménye volt, hogy egyre többen kíváncsiak műveltséget szerezni s annak birtokában világi pályán megélhetést találni. Láttuk azonban, hogy sokan mégis kényszerpályára kerültek, amennyiben megélhetésüket mégis egyházi javadalom fedezte, s emiatt kénytelenek voltak az egyházi rendet felvenni.¹³⁸

¹³⁶ LUKINICH IMRE: A magyarok egyetemjárása külföldön. In MAGYARY ZOLTÁN (szerk.) A magyar tudománypolitika alapvetése. Bp.1927. 152-153. SZÜCS JENŐ: A középkori iskolázás Sárospatakon. In BARCZA JÓZSEF (szerk.): A Sárospataki Református Kollégium története. Bp.1981. 7-16.

¹³⁷ BÉKEFI REMIG: Káptalani iskolák... i.m. 357-359.

¹³⁸ MÉSZÁROS ISTVÁN: Az iskolaügy története... i.m. 169-171.

A falusi iskolákban egyre gyakoribb, hogy már nem a plébános tanít, a városi iskolában pedig már mindenütt főhivatású iskolarektor oktat, legtöbbjük borostyánkoszorús (baccalaureatus), de előfordul a magiszteri fokozatú is.¹³⁹

Az iskolarektorság városainkban megbecsült, mégis átmeneti foglalkozás, hazai művelői szívesen cserélik fel néhány évi működés után papi vagy valamilyen városi hivatallal (jegyzőség). Az iskola szervezete jobb, a tananyag kialakultabb, a színvonalas városi iskolában európai mértékekhez igazodik. A tananyag tartalmának meghatározója továbbra is a hét szabad művészet. Az oktatás nyelve még mindig a latin, az anyanyelv fejlesztésére is gondot fordítanak azonban a latin-magyar (német ajkú területeken latin-német) szójegyzékek által. Jellemző, hogy nem a latin szakkifejezések szolgál fordításai jelennek meg ezekben, hanem a magyar sajátosságokra esik a hangsúly. Vagyis a jegyzékek összeállítói mesterei voltak a magyar nyelvnek. Megfigyelhetünk számos tájnyelvi kifejezést, a hazai föld megismertetésére irányuló törekvés szintén elénk tárul. (A „galaxia” hadi út, azaz hadak útja, a ló színe „rubeus”, magyarul „pej”, megjelennek folyóneveink stb.). Új jelenség a megtanítandó szócsoportok hexameteres versbe foglalása. Bizonyos, hogy a városi iskolákban magyar szövegek olvasását és írását is oktatták és magyar nyelvű énekeket is tanítottak. Az éneklésben teret nyert a gregorián mellett a többszólamúság is.

A képzett tanító volt a biztosíték arra, hogy az ifjabb nemzedék a művelődés útján előre fog haladni. Városaink iskolafejlesztő tevékenységének a jele, hogy némelyek olyan jelentős humanistákat is megnyertek iskoláik élére, mint Cox Lénárd, VIII. Henrik angol király egykori nevelője, aki 1520-ban Lőcsén, később Kassán tanított. Vagy Eck Bálint, aki 1517-ben Bártfa iskolamestere volt.¹⁴⁰

Az oktatás színvonala tehát attól függött, hogy milyen széleskörű műveltséggel rendelkezett a tanító. Az alapstudiumokat a nagyobb diákok tanították a kisdíjakoknak, ő a felsőbb tagozaton adott elő. Korszakunk gazdag forrása a sárospataki iskolában készült feljegyzés, amit a 14-16 éves Szalkay László készített hat terjedelmes füzetben, 1489-90-ben.¹⁴¹ Az iskola tanára ekkor Kisvárdai János volt, aki a krakkói egyetemen szerzett borostyánkoszorút. Kiválóan ismerte a teológiai irodalmat és a klasszikus szerzőket egyaránt. Petrarca, a német Regiomontanus, a jeles ókori csillagász Ptolemaios, az arab Ali Ben Ragel, a jeles bolognai jogtudós Giovanni D’Andrea és mások gondolatai, szövegei szerepeltek előadásában. A zenében is alapos jártasságot szerzett, német, francia és angol szerzők műveinek ismerete mutatható ki a feljegyzésekből. Egy magyarországi kisváros iskolájában szinte az egész Európa iskolás tudományossága képviselve volt. Olyan izgalmas kérdést is részletesen tárgyaltak, hogy a Föld gömb alakú és mik ennek bizonyítékai. A legkiválóbb tanulók esetében – mint amilyen Szalkay László is volt – a pataki iskola nem csak előkészített az egyetemre, de pótolni is képes volt azt.¹⁴² Bizonyosak lehetünk abban, hogy a városi iskolák színvonala a patakihoz hasonlóan magas volt.

¹³⁹ Uo. 131-156.

¹⁴⁰ MÁLYUSZ ELEMÉR: Egyházi társadalom... i.m. 374.

¹⁴¹ MÉSZÁROS ISTVÁN: A Szalkai-kódex és a XV. század végi sárospataki iskola. Bp. 1972.

¹⁴² MÁLYUSZ ELEMÉR: Egyházi társadalom... i.m. 375.

A XV. század végi városi plébániai iskola életéhez hozzátartozott több olyan diáktevékenység, amit a reformáció iskolái is örököltek. Ilyen volt a *mendikálás*, amikor a szegény tanulók hetenként kétszer, csütörtökön és vasárnap adományokat gyűjtöttek. Havonta két alkalommal a begyűjtött adományokat a segédtanítók kapták, évente egyszer, Szent Márton napján pedig az iskolarektor. Az adománygyűjtés másik formája a *rekordáció* volt. Ennek során a jó énekes tanulók bizonyos ünnepeken, ünnepélyes alkalmakkor köszöntötték a város egyes lakóit, akik ennek fejében ajándékot vagy pénzadományt nyújtottak az iskolának. A színjátékok régi iskolai hagyományként folyamatosan éltek, a leggyakoribb minden bizonnyal a nagyheti passió volt. Az iskolai játékok között szerte Európában és nálunk is szerepelt a *bolondünnep*, többnyire Szent Miklós napján vagy december 29-én Aprószentek ünnepén. Ezt leginkább a diákok között ma gyakorolt „fordított nap”-hoz hasonlíthatnánk.

Városi iskoláinkban megjelent a reneszánsz hatása. A humanista képzést nyert iskolarektorok új szellemet vittek a tanításba. Klasszikus latin szerzők műveit elemeztették legkiválóbb tanítványaikkal, sőt görög nyelvtant, görög klasszikusokat is tanítottak. A legjelentősebb humanista szellemű iskola a budavári Boldogasszony-templom iskolája volt.

Magyarországi egyetemek

SZÓLNUNK KELL HAZAI *egyetemeinkről* is. Az elsőt Magyarországon Nagy Lajos király alapította Pécsen.¹⁴³ A király érdeklődéssel fordult a történelem, a csillagászat és a teológia tudománya felé, bár Petrarca azt vetette a szemére, hogy nem törődik eléggé a tudósokkal. A *pécsi egyetem* alapításában nyilvánvalóan közrejátszott a tudománypártolás mellett a politikai szempont is. Az Alpokon innét IV. Károly császár alapított egyetemet Prágában 1347-ben. Ez az intézet jelentős számban vonzotta a Németbirodalom, Lengyelország és Magyarország tanulni vágyó ifjait. Eddig a nevezett népek fiai csak távoli olasz és francia egyetemeken szerezhettek magasabb műveltséget és tudományos fokozatokat. Anyagi hiányában, utazási nehézségek miatt azonban ide kevesebben jutottak el. A krakkói egyetem számára kiadott pápai oklevél pontosan meg is nevezi ezt a körülményt: az egyetemek távolsága miatt Lengyelországban kevés a tudós ember s a külföldi főiskolákra járó papoknak sok nehézséget kell kiállniuk, és rablók támadásai fenyegetik őket. A prágai alapításnak a magyar művelődés szempontjából az volt az előnye tehát, hogy könnyebben és többek számára volt elérhető a felsőfokú képzés. Másfelől azonban az olasz és francia egyetemek révén fennálló közvetlen nyugati kultúrkapcsolat hanyatlását, és a német kultúra erőteljesebb befolyását eredményezhette volna Magyarországon a Prága centrikus egyetemjárás. Az alapító Károly császárral szemben politizáló uralkodók saját országaik tekintetében hasonlóan gondolkodhattak. Ezért Kázmér király 1364-ben Krakkóban, Ru-

¹⁴³ BÉKEFI REMIG: A pécsi egyetem. Bp.1909. HERMANN EGYED : i.m. 154-155. HÓMAN BÁLINT ÉS SZEKFÚ GYULA: i.m. 248-249.

dolf herceg 1365-ben Bécsben alapított egyetemet, nyilvánvalóan Prága ellensúlyozására. Nagy Lajos 1367-ben hívta létre a magyarországi egyetemet Pécssett. Négy év alatt három egyetem alapítása viszonylag szűk földrajzi körben, mindenképpen feltűnő jelenség, s az említett kultúrpolitikai okra – a német kulturális-politikai befolyás kiküszöbölése – vezethető vissza.

Nagy Lajos már 1360-ban tervezte az egyetem alapítását. Családi hagyományai Itália felé fordították ebben a kérdésben. A páduai herceget arra kérte, hogy az ottani egyetem egyik tanárát engedje át Magyarországra. Ez akkor megghiúsult. A király Pécs városa mellett döntött a helyet illetően, s ez bizonyára köszönhető titkárának, az 1360-ban pécsi püspökké kinevezett Vilmosnak is. Az egyetem fenntartását is ketten vállalták. A pécsi egyetemen bölcséleti és jogi fakultás létesült, s talán az orvosinak is volt némi alapja. A teológia viszont – miként Bécsben és Krakkóban – hiányzott. A hittudományi kar volt ugyanis a legelőkelőbb, amit az alapításkor csak ritkán adtak meg a pápák. A szentszék ezzel a párizsi egyetem, a „studium studiorum” tekintélyét védte 1379-ig, a nyugati egyházszakadásig.

A pécsi egyetem életéről keveset tudunk. Tanárai közül a bolognai Galvanót ismerjük, aki Páduában tanult és a jog doktora volt. Néhány évig maradt csupán Pécssett, noha a fejedelmi évi háromszáz márkás fizetés és egy falu tizede a legjobban javadalmazott krakkói tanár jövedelmét nyolcszor múlta fölül. Az egyetem életéből ránkmaradt beszédgyűjtemény a domonkosok szellemi befolyására utal. Ugyanakkor a beszédek a magyar szentek életét állították példaként a hallgatók elé.

Az első magyar egyetem fennállása talán húsz évre terjedt. A gyors sorvadás nem volt egyedülálló jelenség ebben a régióban. Ez volt Krakkó és Bécs osztrák-területe is, bár azok néhány évtized múltán újraéledtek.

A rövid életű pécsi egyetem alapítását 1389-ben az *óbudai* létesítése követte.¹⁴⁴ Zsigmond királyt felesége, Mária királynő – Nagy Lajos leánya – is ösztönözhetette erre a lépésre, hiszen nővére Hedvig, mint lengyel királyné nagy érdeket szerzett a krakkói egyetem újjáélesztésében. A magyar egyetem kérdése Mária számára ily módon családi örökségként is feltűnhetett. A pápa az alapítólevelet 1389-ben állította ki. Négyfakultásos egyetem volt, a teológiai kart is akadálytalanul megkapta (bölcseleti, hittudományi, jogi és orvosi). A konstanzi zsinaton 1415-ben az óbudai egyetem képviselőjében hat tanár jelent meg. Ez tekintélyes szám, hiszen néhány évvel korábban Heidelbergben három karon összesen öt tanár adott elő. Arra nézve is vannak adataink, hogy a hazai diákságot vonzotta az óbudai főiskola. A bécsi egyetemre 1389-ben 43 új magyarországi hallgató iratkozott be, 1392-ben már csak 11, nyilvánvalóan az óbudai egyetem hatásának következtében. A virágzás azonban nem sokáig tartott, még Zsigmond király életében hanyatlásnak indult és mintegy félévszázadnyi működés után meg is szűnt.

Mindkét egyetemünkénél hosszabb életű volt a domonkosok *budai* főiskolája, a *studium generale*.¹⁴⁵ A rend 1304. évi toulousei capitulumja rendelte el, hogy a

¹⁴⁴ HORVÁTH HENRIK: Zsigmond király és kora. Bp. 1937. HERMANN EGYED: i.m. 156-157. p.

¹⁴⁵ HARSÁNYI ANDRÁS: A domonkosrend Magyarországon... i.m. 145-161. p.

provinciákban állítsanak fel a rendtagok képzésére szolgáló főiskolát. A következő esztendő rendelkezéséből, miszerint – többek között – a magyar studium generalenak további intézkedésig nem kell külföldi tanulót befogadnia, kiderül, hogy Budán valóban megszervezték az iskolát. Ezután 1316-ból tudósít újabb adat a domonkos főiskola létéről. Hosszú szünet után majd csak a XIV. század végén értesülünk működéséről, de bizonyosnak tűnik, hogy létezése folyamatos volt. A XV. században egyre többet emlegetik. Színvonalára jellemző, hogy *magisteri* fokozatot lehetett benne szerezni s olykor *universitasként* is írják. Csak a rend tagjai tanulhattak falai között.

Néhány szórványos adat azt mutatja, hogy az *ágotonosok*nak is volt Magyarországon studium generalejük, helyét azonban nem ismerjük.¹⁴⁶

A studium generaleban elsősorban teológiát adtak elő, ez volt az alapfeladata. Ezen kívül filozófiát is tanítottak Budán, ami a teológiát megelőző kötelező tanulmányok oktatását, azaz a *studium particulare* meglétét jelzi. Az előtanulmányok és a felsőfokú teológiai ismeretek egyaránt elvégezhetőek voltak a budai főiskolán.

A XVI. század elejére a ferencesek is felfejlesztették esztergomi és budai iskoláikat, ahol 3-3 lector tanított. Ezek azonban nem pótolhatták az egyetemeket, már csak azért sem, mert ezek a főiskolák a rendtagok képzésének adtak teret. Így azután természetesen adódott, hogy Mátyás király és humanista műveltségű környezete egyetem létesítésén fáradozott.

A *pozsonyi egyetem* az egykori pécsi egyetem megalapításának századik évfordulóján, 1467-ben nyitotta meg kapuit.¹⁴⁷ Mátyás, akinek az egyetem létrehívásában jeles munkatársa volt Vitéz János esztergomi érsek, 1465-ben Janus Pannonius pécsi püspök és Rozgonyi János erdélyi vajda vezetésével küldöttséget menesztett a pápához, előterjesztve az egyetem tervezetét. A pápa az előterjesztés minden pontjához hozzájárult. A szervezés feladata Vitéz Jánosra hárult. A tudománypártolás mellett az egyetem alapítását ösztönözhetette az a politikai elgondolás is, amit már a pécsi intézmény esetében is láttunk, hogy a Prágába, Bécsbe és Krakkóba járó magyar ifjúság ne kerüljön a Mátyás és Magyarország politikai ellenfelének számító országok szellemi befolyása alá.

A tanárok tudományos fokozataiból arra következtethetünk, hogy az egyetemen mind a négy fakultás (teológia, jog, bölcsészet, orvostan) működött. Ez szerepelt a királyi előterjesztésben is. A hírneves tanárok között legismertebb Joannes Regiomontanus német humanista volt. A csillagászat területén nagyszabású, Kopernikusz munkásságát is ösztönző tevékenységet fejtett ki. Joannes Gattus filozófus, jogász és hittudós a bolognai egyetemről érkezett. Jöttek tanárok francia és lengyel földről is, a szepesi származású Koch Lőrinc pedig hazai föld szülötte volt. A tanulókról alig maradt fenn adat néhányuk nevén kívül. Közöttük volt Werbőczy István.

Ez a magyarországi egyetem sem volt hosszú életű, bár a csillagjósok hosszú és fényes jövődőt olvastak ki számára az égitestek állásából. Mátyás halála ide-

¹⁴⁶ MÁLYUSZ ELEMÉR: Egyházi társadalom... i.m. 285. p.

¹⁴⁷ CSÁSZÁR MIHÁLY: Az Academia Istropolitana, Mátyás király pozsonyi egyeteme. Pozsony, 1914. FÉLEGYHÁZY JÓZSEF: Jubiláris emlékezés Mátyás király pozsonyi egyeteméről. Vigilia 1966. 7-17. p.

jén az intézmény is agonizált, röviddel később a II. Ulászló és III. Frigyes háborúja során az épület fegyverraktár lett. Arra is találunk utalásokat, hogy Vitéz János és Mátyás meghasonlása, majd pedig az érsek halála után már nem akadt az egyetemnek igazi pártfogója, a király is elfordult tőle.

Erre következtethetünk abból is, hogy Mátyás *Budán* tervezett újabb egyetemet, ezért az ottani domonkos studium generale továbbfejlesztésére gondolt.¹⁴⁸ Elképzelésében szerepelt itáliai tanárok megnyerése. Valószínű, hogy orvosi és jogi fakultása nem volt ennek az intézménynek. A fejlesztésre irányuló királyi szándékot azonban jelzi, hogy a hetvenes évek közepén tanárok Mátyástól nyerték javadalmukat és a tanulók étkeztetéséről is ő gondoskodott. A budai domonkos főiskola azonban nem fejlődött egyetemmé, viszont rendi intézményként a király halála után is működött.

Külföldi tanulmányutak

LEGMAGASABB FOKON a magyarországiak külföldön folytathatták tanulmányukat.¹⁴⁹ Nagy vonzóereje volt a XIII. században egyetemmé fejlődött *párizsi székesegyházi iskolának*, melyben a XII. században magyarok is megfordultak. Itt tanult Lukács esztergomi érsek és egy Bethlen nevű magyar tanuló, aki itt meghalt. Halálának körülményeit kivizsgálták s a vizsgálók között három magyar pap is volt, akik szintén az intézmény tanulói voltak: Adorján, Jakab és Mihály. A párizsi egyetem jelentős hatást gyakorolt a magyar művelődésre a XII-XIII. században, köszönhetően a bizonyára számos ott tanuló magyarországi diák közvetítésének. Míg Párizsban elsősorban a hittudományt művelték, addig *Bolognában* a jogtudomány volt jelentős. Az ultramontánok (nem olasz) tizenöt nemzete között az egyetemen megtaláljuk a magyart is 1265-ben, ami arra utal, hogy itt nagyobb számban tanulhattak magyarországiak. Ezt erősíti meg, hogy a tanárok között is volt magyar, mégpedig Pál, aki 1221-ben a domonkosok rendjébe lépett, s aki gyóntatási kézikönyvet írt. (Azonos a később mártír halált halt Magyar Pállal). A *vicenzai* egyetemen egy 1209-ben kelt oklevél magyar hallgatóságot említ, névszerint is ismerjük Berthold kalocsai érseket. Az 1222-ben alapított *paduai* egyetemnek 1231-ben már volt magyar hallgatója, 1264-ben magyar doktora is.

A magyarországi egyetemek nem oldották meg hosszútávon a legmagasabb fokú képzés kérdését, ezért folyamatos volt az Árpád-kort követő századokban is a külhoni egyetemek látogatása.¹⁵⁰ Európa nemzetközi, kulturális nyelve még mindig – és még sokáig – a latin, ebben pedig itthon is jártasságot lehetett szerezni. A peregrinációnak tehát nyelvi akadály nem volt.

A *bolognai egyetem* nem olasz hallgatóinak közösségében a magyarországiak meghatározó jelenlétét mutatja, hogy az ultramontánok rectori tisztét több ízben magyarok viselték: Miklós nyitrai főesperes (1316-17), Uzai Domonkos fia

¹⁴⁸ HARSÁNYI ANDRÁS: A dononkosrend Magyarországon... i.m. 150-152. p.

¹⁴⁹ LUKINICH IMRE: i. m. 149-165. p.

¹⁵⁰ Uo. 151-153. p.

János (1343 előtt), János főesperes (1385-86) és Lanc (1401-1402). 1316-ban Jakab nógrádi esperes egyike volt a hallgatók közül választott 14 tanácsosnak, s mint ilyen, szerkesztője volt az egyetemi statútumoknak. A magyarországi diákok minden bizonnyal jelentős számban látogatták a bolognai egyetemet ezekben az években.

A *paduai egyetem* hallgatói között a XV. században Mátyás király trónralépte előtt 97 magyar hallgatót ismerünk névszerint. Közöttük 1454-58 között Janus Pannoniust, Thurzó Zsigmondot, Csáki Miklóst. Janus Pannonius több magyarországi társával együtt a *ferrarai egyetemen* is tanult, amely Padua mellett a hazai humanizmus szellemének formálódásában a legnagyobb szerepet játszotta.

Az említettek mellett *Velence, Firenze és Róma* főiskolaiban is találkozunk erdélyi és magyarországi nevekkal.

Prága (1348), Krakkó (1364) és Bécs (1365) egyetemeinek megalakulása, közelségük és kevésbé költséges voltuk miatt, számos magyarországi tanulni vágyó fiatal számára teremtett felsőfokú képzési lehetőséget. A *bécsi egyetemen* – a magyarországi német ajkúakat tömegesen vonzotta – már az alapítást követő esztendőben megtaláljuk a *Natio Hungarorumot*, mely 1384-től kezdődően a szláv hallgatókat is magában foglalta. Bécsnek alapításától kezdve 1450-ig 19.780 beiratkozott hallgatója volt, ebből 4151 tanuló tartozott a *Natio Hungarorum* kebelébe, ami az összlétszám 21 %-át alkotja. Az idetartozó szláv hallgatók nem mindegyike volt magyarországi. A teljes számukat leszámítva – ami az összlétszám 6 %-a volt – a bizonyosan magyarországi hallgatók száma az említett 85 évben 2.929 volt, azaz 15 %. A magyarországiak leginkább a jogi fakultást látogatták, de szép számmal tanultak teológiát és medicinát is.

A *krakkói egyetemet* a bécsinél valamivel később, 1401-től látogatták a magyarországi ifjak. Az igazi fellendülést majd a századvég hozza el a Krakkó felé irányuló peregrinációban. Megfigyelhetjük viszont kezdettől azt, hogy míg Bécsset a főleg városi – elsősorban német ajkú –, addig Krakkót a mezővárosi magyar ajkú ifjúság látogatta.

A prágai egyetemen 1369-től fordulnak elő magyarországiak, akiket a cseh nemzet, a *Natio Bohemorum* fogadott tagjai közé. A huszita háborúig jelentős számban látogatták a diákok Magyarország legkülönbözőbb helyeiről. Az egyetemi fokozatot nyert hallgatók között majdnem minden évben volt hazánkfia. 1415-ben pedig Budai Bereczket az egyetem rectorának mondja az anyakönyv.

Az egyetemi tanulmányokat a magyarországiak zöme a Mátyás király uralkodása idején és a Jagellók korában (1458-1526) is külhoni intézményekben végezte.¹⁵¹ Az olasz egyetemek látogatását Mátyás is fontosnak tartotta, hiszen a humanizmus bölcsőjében a legmodernebb eszmét szívhatták magukba a hallgatók és hozhatták haza. Uralkodása idején Páduában 66 magyarországi diák tanult, 1490-1526 között pedig 160. A bolognai egyetem látogatottsága a XVI. századtól jelentősen csökkent ugyan, de a megelőző évtizedekben több tanára is hazánkfia volt: az orvostant, a logikát és a csillagászatot magyarországiak adták elő. Prágát a tárgyalt évtizedekben csak ritkán keresték fel magyarországiak, Bécs és Krakkó

¹⁵¹ LUKINICH IMRE: A magyarok egyetemjárása... i.m. passim.

viszont sokaságukat vonzotta. Mátyás uralkodása idején – amikor mintegy 20 esztendeig a pozsonyi egyetem is működött – Bécsben 951 magyarországi hallgató iratkozott be, Krakkóban pedig 1263. Krakkóban a magyarok diákegyesületet (Bursa) is szerveztek amely a lengyel király támogatását is élvezte. Mátyás halálát követő időszakban 1526-ig mintegy 1448 magyarországi járt a krakkói egyetemre, vagyis korszakunk 68 esztendeje alatt 2711 fő iratkozott itt be. Bécsben pedig néhány százal kevesebb. Mindkét egyetem tanári karában – elsősorban a bölcsészeti és hittudományi fakultáson – számos magyarországi is volt.

Az egyetemplátogatásról általában elmondhatjuk, hogy fokozatosan nagyobb figyelmet kap a jogtudomány. A hazai viszonyok között ugyanis leginkább a jogászi műveltséget lehetett kamatoztatni az országos és az egyre inkább életre kelő vármegyei életben egyaránt. Természetes azonban a teológia jelentősége is.

A külföldi egyetemjárás hatása felbecsülhetetlen jelentőségű. Az oktatás legfelsőbb szintjén álló egyetem ugyan nem tudott a vékony polgári réteggel rendelkező ország talajában meggyökerezni, az értelmiség képzése azonban mégsem rekedt meg. Sőt, a szükségből azon erény kovácsolódott, hogy a magyar értelmiség első kézből nyerte a kor szintjén álló európai műveltséget.

Ugyanakkor hazai iskoláink jelentős mennyiségét és magas színvonalát is jellemzően mutatja a peregrináció. A magyarországi tanulók nagy számáról már volt szó. Nem érdektelen azonban tudnunk, hogy 1440-1514 között 138 olyan helységünk volt, ahonnan legalább *nyolc-nyolc* tanuló iratkozott be a bécsi és a krakkói egyetemre.¹⁵² Városaink és mezővárosaink élénk szellemi kapcsolatot tartottak Európa tudományos központjaival.

Szent László

¹⁵² BARCZA JÓZSEF: Peregrináció, vallási türelem. In Tanulmányok Erdély történetéről. Debrecen 1988. 100. p.

MŰVELŐDÉS

Latin nyelvű emlékek

NTANÍTÁS, A TANULÁS a papképzést szolgálta.¹⁵³ A papok műveltsége természetesen nem volt azonos színvonalú. A főpapokról általában az volt a külföldi kortársak véleménye, hogy tanult emberek. Bánca István, a tatárjárás után esztergomi érsek, bizonyára igen tanult ember lehetett, mert a pápa bíbort küldött neki. János kalocsai érsekről ugyancsak a pápa mondja 1203-ban, hogy tanult ember. Képzett embernek ismerték Albert esztergomi főesperest is. A veszprémi káptalan tagjai között 1276-ban tizenöt kanonok a jog doktora volt. Az alsópapság között már erőteljes az eltérés. Az esztergomi zsinat nyilván a rossz tapasztalat alapján határozott úgy, hogy tanulatlan egyént ne szenteljenek fel, ha már fölszentelték tanuljon, ha nem hajlandó, csapják el.

A világiak között is találkozunk művelt emberekkel, bár csekélyebb számban. A társadalom különböző rétegei kimaradtak az írásbeliségből. Ez természetesen nem jelentett teljes tudatlanságot. A prédikáció ugyanis bibliai, irodalmi ismereteket közölt. Az első esztergomi zsinat végzése arról intézkedett, hogy a nagyobb egyházakban az evangéliumot és a szentleckét, a kisebbekben a Hitvallást és a Miatyánkot magyarázni kell a népnek, nyilván anyanyelven.¹⁵⁴ Ugyancsak a prédikáció közvetítette a népnek a szentek legendáit is.

Az első Magyarországon született önálló szellemi alkotás *Gellért* püspök műve, a *Deliberatio supra hymnum trium puerorum* (Fontolgatás a három ifjú himnuszáról). Sidrák, Misák és Abednégo történetéről szóló lelki olvasmány. Közvetlenül Gellért mártírhalála előtt (1046. szeptember 24.) született első fogalmazvány. A szerző lelkiállapotát, szorongatásait páratlan erővel adja vissza. Az első magyar szerző tollából származó alkotás *András és Benedek legendája*. Írója *Mór* pécsi püspök 1065 táján vetette papírra. Valószínűleg az aszkézisre hajló Géza hercegnek szánta művét.

István király személyéhez kötődő alkotások ugyancsak ekkortájt születtek. Talán már életében lezáródott az *Intelmek* szövege, melyben az államvezetés irányelveit fogalmazták meg a szent király szellemében. A legendák szerepéről már szóltunk, hogy miként jelenítették meg a kor eszményeit. 1077 körül keletkezett István *Nagyobbik Legendája*, a századforduló táján pedig *Kisebbik Legendája*. *Hartvik* győri püspök Kálmán idejében egy harmadik legendát is készített István életéről.

A már többször idézett *Gellért-legendá* szintén az első század terméke. A veneczei születésű Gellért a 982-ben alapított San Giorgio Maggiore bencés kolos-

¹⁵³ BÉKEFI REMIG: i.m. Századok 1896. 423-428. p.

¹⁵⁴ TARNAI ANDOR: „A magyar nyelvet írni kezdik”. Bp.1984. 21. p. Az irodalomtörténeti áttekintés számos forrása között NEMESKÜRTY ISTVÁN: *Diák, írj magyar éneket*. Bp. 1985. című művét vettük alapul, valamint NEMESKÜRTY ISTVÁN – LIPTAY KATALIN: *A magyar művelődés századai*. Bp.1985. című kiadványt. Ugyancsak fontos KLANICZAY TIBOR (szerk.): *A magyar irodalom története*. Bp. 1964.

torának időben harmadik rendfőnöke volt. Zarándokútja során került Magyarországra, s itt Imre herceg nevelője lett, majd csanádi püspök. Legendája a kor hétköznapijainak lebilincselő, regényes rajza, a latin nyelvű széppróza remeke. Gellért a magyar keresztyénség vértanúja. Halálát legendája így örökítette meg:

„Mikor aztán a pesti révhez értek, íme öt istentelen ember, Vata meg cinkosai, teli ördögökkel, akiknek magukat odaadták, rárohantak a püspökökre meg társaikra és köveket zúdítottak rájuk. Boldog Gellért pedig azokat, akik köveket vetettek rájuk, a kereszt jelével jelölte meg szüntelen, s István első vértanú példáját követve, mint Pannónia első vértanúja letérdepelt a földre és fölkiáltott nagy szóval mondván: – Úr Jézus Krisztus, ne számítsd ezt bűnüknek, mert nem tudják, hogy mit cselekszenek. De mikor azok ezt látták, még sokkal inkább örjöngtek, rátámadtak és a Duna partjára kiborították a kocsiját, ott kihúzták belőle és kordéra rakva, legördítették a Kelen-hegyről, s mivel még mozgott, mellét lándzsával átszúrták, aztán egy kőre vonszolták és összetörték a koponyáját... A Duna mindig kiáradt, de a kőről, amelyen Szent Gellért koponyáját összetörték, hét éven át nem tudta lemosni a vért, akkor a papok fölszedték azt a véres követ.”

A szentek élettörténetei sorában megszületett a *Szent Imre-legenda* is, István tragikus sorsú fiának életéről.

Az Árpádok korának első századából néhány latin nyelvű versről vannak ismereteink: kettő közülük Szent István, kettő pedig Mária ének. (*Ave, beate Rex Stephane* – Üdvözlégy, boldog István király, *Sanctissimus Rex Stephanus* – Legszentebb István király, *Ave, Domina Mundi, Maria* – Üdvözlégy világ úrnője, Mária, *O, Inclyta David regis filia* – Ó, Dávid király hírneves leánya).

A tatárjárást megéneklő siralomének (*Planctus destructionis Regni Hungariae per tartaros, 1242*) a katasztrófa okainak vizsgálatánál szinte a magyarországi majdani reformáció „előhangjaként” szólal meg.

Nem csoda, hogy leverettek,
halálnak prédái lettek,
mert a köznép s a nagyobbak
jó erkölcsöt megrontottak
s bűnben éltek mindenütt.

Jövevények elnyomói,
özvegyeknek prédálói,
ínségesek üldözői,
árváknak kisémmizői,
igazság hóhérai...

A pusztulás nem véletlen, hanem jogos büntetése a bűnnek. Ez a gondolat nagyon fontos, mert később, a török nagyhatalom árnyékában egyre tisztábban megfogalmazódik az ószövetségi szemléletű értelmezése az ország bukásának. A hanyatlás, az elbukás, az idegen nép uralma rajtunk Isten büntetése bűneink miatt. Íme, ennek gyökerei már a XIII. században kitapinthatók!

Az Árpád-kor vége felé készült el *István király verses históriája*, a zürzavarba hanyatlott ország elé a dicső uralkodó példáját állítva.

Az oroszlánt megigézni
a nagy Sámson kelletik,
Magyaroknak prédikálni
erős király küldetik.
Torkából az oroszlánnak
drága lépesméz csepeg:
Száján a magyarságnak
édes, szép dicséreték.

Sorra születnek a magyar szentek himnuszai, amelyek ugyan csak későbbi feldolgozásban maradtak ránk. Istvánról így is énekeltek:

Gauda mater Hungaria Örvendezzél magyar haza
polis agens preconium fiad dicséretét dalold
cum laude multipharia zengjen dicséreted szava
patronum lauda proprium hozzá, ki mindig pártfogolt

Corde, voce, mente pura Tiszta szívvel, szóval, ésszel
Solvens Deo laudis jura Zengjük Istent szent beszéddel
Idolorum sprete cura Bálványokat verve széjjel
Laetare Pannonia Vigadozz Magyarország

Szent Imréről pedig így:

Ó napnál fényesebb
nagy tisztaság
ó hónál ékeesebb
virágos ág

E megújult haza
tündöklő csillaga
Szent Imre te!

Légy egyre körülünk
Légy a mi tükörünk
Néped esengve kér
Légy te vezér

A művelődés anyanyelvű emlékei

A LATIN NYELVŰ IRODALOM mellett léteztek már *magyarnyelvű* szövegek is. Ami ezekből megmaradt történelmünk viharaiiban, azok legbecsesebb nyelvemlékeink.

Bátran feltételezhetjük azonban, hogy mindezek tüzből kikapott üszökként hírmondói elpusztult társaiknak. Hogy mi minden elveszhetett, azt következtethetjük abból, hogy a szent életű Margit, IV. Béla királyunk leánya magyarul olvasott újtestamentumi szöveget.¹⁵⁵

A középkori magyar beszéd legrégebb emléke egy temetési igehirdetés: a *Hallotti Beszéd*. Minden bizonnyal 1150 körül keletkezett, 1190 táján jegyezték le ránk maradt alakjában. A váci székesegyház számára készült *Pray-kódex* függeléke őrzi. A Borsod megyei *Boldva* község bencés monostorában élő szerzetesek számára másolták le a kódex egy részét a beszéddel együtt. Minden valószínűség szerint minta-prédikáció volt, amely az ország bármely részén elhangozhatott, ahol magyar embert temettek: „*Látyátuk feleim szümtükkel, mik vogymuk. Isa pur es chomuu vogymuk...*”.

– Látjátok, feleim, szemetekkel, mik vagyunk! Bizony por és hamu vagyunk. Mennyi malasztban teremté először a mi ősünket, Ádámot, és adta vala neki a paradicsomot házul. És a paradicsomban való minden gyümölcsből, monda neki, hogy éljen, csupán egy fa gyümölcsétül tiltá el. De mondá neki, miért ne egyék. – Bizony, amely napon eszel azon gyümölcsből, halálnak halálával halsz-. Hallá holtát az ő teremtő Istenétől, de feledé. Engede az ördög intésének és evék azon tiltott gyümölcsből. És azon gyümölcsben halált evék. És azon gyümölcsnek oly keserű vala a vize, hogy a torkát megszakasztja vala. Nem csupán magának, de az ő egész fajának halált evék. Haraguvék Isten és veté őt e munkás világba, és lón a halálnak és pokolnak fészke, és az ő egész nemének. Kik azok? Mi vagyunk. Ahogy ti is látjátok szemetekkel. Bizony egy ember sem kerülheti el e vermet. Bizony mind ahhoz járók vagyunk. Kérjük Urunk Isten kegyelmét e lélekért, hogy irgalmazzon öneki és kegyelmezzen és bocsássa meg az ő minden bűnét. És kérjük szent asszony Máriát és boldog Mihály arkangyalt és az angyalokat mind, hogy imádkozzanak érte. És kérjük szent Péter urat, kinek adatott hatalom az oldásra és kötésre, hogy oldja fel az ő minden bűnét. És kérjük mind a szenteket, hogy legyenek neki segedelmére Urunk színe előtt, hogy Isten az ő imádságuk miatt bocsássa meg az ő bűnét, és szabadítsa meg az ördög üldözésétől és a pokol kínzásától, és vezesse őt a paradicsom nyugalomába, és adjon neki a mennyei országába utat és minden jóban részt. És kiáltunk Urunkhoz háromszor: Kyrie eleison!

Szerelmes barátim! Imádkozzunk e szegény ember lelkéért, kit az Úr e napon e hamis világ tömlöcéből kimenté, kinek e napon a testét temetjük, hogy az Úr őt kegyelmével Ábrahám, Izsák, Jákób kebelébe helyezze, hogy az ítéletnap eljövén az ő minden szentjei és felemelkedettei közé jobb felől való odaiktatás végett felélessze őt! És tibneteket is! Clamate ter: Kyrie eleison! –

Egy domonkosok számára másolt kódexben maradt fenn az első magyar nyelvű vers, az *Ómagyar Mária-siralom*. A domonkosok tömegeknek prédikáltak, méghozzá anyanyelven. Nem véletlen tehát, hogy éppen az ő kódexükben található ez a vers, mely nem liturgikus célra született, hanem „világi” hallgató-

¹⁵⁵ MEZEY LÁSZLÓ: Irodalmi anyanyelvűségünk kezdetei az Árpád-kor végén. Bp.1955. 91-92. p.

ság számára készült, a vallásos érzés elmélyítése, ápolása végett. Költői szépsége és ereje a legszebb magyar irodalmi remek egyikévé avatja. Szerzője minden bizonnyal más, hasonló remekeket is írt. Mivel a Mária-siralom csak 1922-ben vált ismertté, talán lappang még valahol egy-két társa is, amely „verselésben virtuóz, s egyszerre tudós, szertartásos, de mégis érzelmes, liturgikus poézis”.

„*Volék sirolm tudolon. Sirolmol sepedek, Buol oszuk, epedek...*”. A tatárjárás gyötrelmeit követő évtizedekben megszületett a legmagasabb rendű magyar nyelvű egyházi költészet.

Valék siralom-tudatlan.
Siralomtól süppedek,
Bútól aszok, epedek.
Választ világomtól –
Zsidó fiacskámtól,
Édes örömemtől.
Ó én édes uracskám,
Egyetlen egy fiacskám!
Síró anyát tekintsed,
Bújából kinyújtsad!
Szemem könnytől árad,
Én keblem bútól fárad.
Te véred hullása
Én keblem alélása.
Világ világa,
Virágnak virága!
Keservesen kízzatol,
Vas szegekkel veretel.
Ó nekem, én fiam,
Édes, mint méz!
Szegényül szépséged,
Véred ürül vízként.
Siralmam, fohászokodásom
Terjed kívül

Én keblemnek belső búja,
Mi soha nem hül.
Végy halál engemet,
Egyetlenem éljen,
Maradjon uracskám,
Kit világ féljen!
Ó igaz Simeonnak
Biztos szava ére;
Én érzem e bútört,
Mit hajdan ígére.
Elválnám tőled,
De ne volna,
Hogy így kízzatol,
Fiam, halálra.
Zsidó, mit tész, törvénytelen,
Mert fiam büntelen hal.
Fogva, húzogatva,
Öklelve, kötve öljöd.
Kegyelmezzetek fiamnak,
Ne legyen kegyelem magamnak,
Avagy halál kínjával,
Anyát édes fiával
Egyetemben öljétek!

Zenei emlékek

A MAGYAR NÉP a Kárpát-medencébe epikus és lírai énekeket egyaránt hozott magával. Ezek késői változatai ma is élnek, gondoljunk olyan kvintváltó vagy recitáló dallamokra, mint a *Repülj páva, repülj*, a *Szivárvány havasán* vagy a *siratók* dallamai. Nem csodálkozhatunk hát, hogy a középkor egyházi zenéje nagyon hamar utat talált a keresztyénné lett magyarsághoz. Egy Esztergomba látogató regensburgi szerzetes 1028-ban ámulva hallgatta, hogy milyen szépen zeng a magyarok ajkán a sok szép dicséret, közöttük a szent kereszt ének, ami nagyapáikat Sankt Gallenben kurjongatásuk abbahagyására készítette. Ez azért nagyon jelentős, mert a régi dallamok megtanulása a szájhagyományhoz volt kötve, magától értetődő gyakorlat volt, az egyház zenéjének elsajátítása viszont a magasabb rendű művészi zene tudatos tevékenységhez kötött befogadását jelentette. A templomokban meg kellett szólalni a vokális zenének, méghozzá nem akárhogyan. A középkori egyház ebben igényesebb volt, mint azt mai gyakorlatunkból gondolnánk. A püspöki székhelyeken 20-30 főből álló kórusnak kellett működni. Ezeket nyilvánvalóan magyar ifjakkól toborozták. S láttuk, hogy az iskolákban a zene milyen jelentős tantárgy volt. Az ókortól örökölt nevelési eszmény szerint az ember érzelem-, ízlés-, jellemvilágának harmonikus kialakítását zene nélkül lehetetlennek tartották. Ugyanakkor az Isten tisztelete csak művészi énekkel kaphatott méltó kifejeződést.

E korszak uralkodó stílusa a VII. Gergely pápáról elnevezett gregorián zene. Gazdagon tagozott, differenciált muzsika volt ez. Az egyszerű recitativ tételektől kezdve, néhány hangos díszítéssel összefogott dallamokon keresztül a gazdagon díszített melizmás tételekig sokrétű, változatos zenei világ. Az éneklésnek a szertartásokban megkötött rendje volt, nem azt énekeltek, amit akartak. A szertartási rend pedig úgy épült fel, hogy széles repertoárt vett igénybe. Szerény becslés szerint három-négyezer dallam is megjelenhetett.

Ennek a dallamvilágnak egy sajátos magyar variánsrendszere gyökerezett meg nálunk. A magyarság a XI. században találkozott a gregorián pentaton dialektusával. A következő évszázad folyamán pedig Esztergomban olyan művelődési központ alakult ki, amely tudatosan nyúlt bele a gregorián ének formálásába. Megjelentek a magyar kompozíciók is.

A magyar kottairás legkorábbi emléke a *Pray-kódex*. Ráadásul ez a korábbi emlékeztető kottairás helyett a *vonalszerezés kottairás*, ami azt jelzi, hogy a magyar egyház az elsők között tért erre át. Íme az európai keresztyénséggel való egyidejűségnek egy újabb jele.

Zene és vers ebben a korban a legszorosabban összefüggött. A költőnekzeneértőnek is kellett lennie, legalább annyira, hogy versét valamely élő dallamra alkalmazni tudja. Nem csodálkozhatunk hát, hogy az Árpád-kori verses alkotások éppen egy énekeskönyvben, a *Codex Albensis*-ben bukkannak föl. Van olyan vélemény is, mely szerint a Mária-siralom is ének volt, meg is próbálták rekonstruálni a dallamát.

Árpád-kori keresztyénségünk nem volt szegényebb lelkiségében, mint bármely népe Európában, a magyarság nem kevésbé mélyült el a keresztyénségben,

mint kortársai. Legfőljebb ennek a tárgyi emlékei csekélyebbek. Ezek talán éppen a keresztyén Európa védelme során pusztultak el.

Művelődés az Árpád-kor után

KÜLÖNÖS MÓDON a francia anyanyelvű Károly Róbert uralkodása idejére esik a magyar nyelv uralkodói pártolása.¹⁵⁶ Károly király a koronázási eskü latin szövegét magyarul is megismételte. Házassági szerződések megkötésekor külön hangsúlyozta, hogy a külföldről érkező menyasszonyok korán a magyar udvarba kerüljenek, hogy itt megtanulhassák a magyar nyelvet. Így történt a későbbi IV. Károly császár Margit leányával is, akit gyermekkorától magyarul tanítottak Visegrádon. Nagy Lajos király pedig a veszprémi püspöki szék betöltésekor azzal utasította vissza a pápa akaratát, hogy a jelölt nem tud magyarul.

Lajos király lánya, Hedvig, aki Jagelló Ulászló lengyel király felesége lett, a maga számára lefordíttatta lengyel nyelvre a Bibliát 1390-ben, és szorgalmasan olvasta is. (Talán azonos ez a Szentírás az egykor Sárospatakon őrzött, de a háború során eltűnt „lengyel Biblia”-val.) Az is bizonyos, hogy Hedvig nem Lengyelországban, királynőként tanult meg először olvasni lengyelül, hanem előbb apja udvarában itthon magyarul. Ezért aztán szinte bizonyos, hogy testvére, Mária is tudott olvasni és hasonlóképpen lehetett magyar nyelvű Bibliája. Rimay János a XVI-XVII. század fordulóján még látta és olvasta Mária királynő magyar nyelvű imádságos könyvét.¹⁵⁷

Két magyar nyelvű „életregény” nem véletlenül született tehát éppen a XIV. században. Az egyik a *Margit-legenda*, a másik *Szent Ferenc legendájának* magyar fordítása.¹⁵⁸ Szent Margit legendája a XIV. századi magyar nyelv szépségének és gazdagságának tárháza. Betekintést enged abba is, hogy a Szentírás egyes részletei – az előző századok örökségeként is – éltek már nyelvünkben, mindennapos fordulatként. Megerősítve a magyar nyelvű Szentírás létezésének feltevéseit. „Mondá Szent Margit Asszony: – *Én tégedet, királt, atyámat és én uramat és tégedet, királnéasszont, anyámat és én asszonyomat, azokba, azaz oly dolgokban, melyek Isten szerént és Istennél vadnak, azokba esmérlek. Azokba kedég, kik Istennek ellene vadnak, sem tégedet királ, atyámnak nem mondlak, sem tégedet királnéasszony, anyámnak nem mondlak. Mert meg vagyon írván: ki el nem hagyandja énérettem atyját, anyját, nem méltó énreám, nem lehet az én tanétványom*”. Ki ne ismerné fel Dávid király szavait, amikor Margit így siratta elhunyt apácátársát: „*Akarta volna az Úristen, szerető atyámfia, hogy inkább énnekem történt volna ez, hogynem tenéked*”. Máskor pedig a Római levél igéje csendül vissza, amikor a királylány egyik társát biztatja szent életre: „*Ajánljad az te testedet és te lelket az Úristennek és légyen az te szüved mindenkoron az*

¹⁵⁶ DÜMMERTH DEZSŐ: i.m. 455-463. p.

¹⁵⁷ CSAPODI CSABA: A Jordánszky-kódex. Bp. 1984. 14.

¹⁵⁸ Magyar krónikák és legendák... i.m. 268-314. Legendák könyve... i.m. 335.

*Úristennel avagy az Úristenhez, úgyhogy sem halál, sem egyéb ok tégedet meg ne vonjon az Istennek szerelmétől*¹⁵⁹.

Hasonlóan nyilatkozhatunk a Szent Ferenc-legendáról is. Jézus Krisztus tanítása csendül vissza, amikor Ferenc a madaraknak prédikál: „*Ti nem vettek, sem arattok, és Isten titeket eléltet... És mer sem fenni nem tuttok, sem szőni, de maga ad tinéktek és ti fiaitoknak kellemes öltözést*”.

A prédikációk forrását a legendák jelentik legnagyobb részben, a magyar nyelvű legendák pedig mintegy prédikációk is. Ezek pedig egyrészt az *Árpád-házi szentek kultuszát* elevenítik fel, másrészt pedig *szegénységkultuszt* sugároznak. A ferencesek és pálosok különösen is kiemelkedő módon képviselik ezt a kegyességet, mégpedig olyan világban, melyben virágozik a lovagi kultúra. A társadalom mégsem szakad ketté a vallásos életszemléletben, hiszen a ferencesek és pálosok a legmagasabb fórum, a királyi udvar teljes támogatását élvezik. Sőt, a király – különösen Nagy Lajos – kegyességére számottevő hatással van mindkét említett szerzetesrend. Az igen aktív, energikus külpolitikát folytató, gyakori hadjáratokat szervező Lajos király mély vallásosságára jellemző, hogy visszavonul Szent Margit sírjához magányosan imádkozni. De az sem véletlen, hogy az ellentmondásos jellemű Zsigmond Váradra, első felesége Mária és Szent László mellé óhajt temetkezni.

A prédikációs irodalom területén működött a gyulafehérvári kódex ismeretlen ferences írója.¹⁵⁹ Munkáját, mely igehirdetési vázlatokat tartalmaz, 1310 körül állította össze. A latin nyelvű szövegbe megjegyzéseket, részfordításokat tűzdel, nyilvánvalóan az anyanyelvű prédikáció megkönnyítésére. Azt a kis versikét is lefordította, amely elbeszélte, hogy miként látják a keresztyének Krisztust, hiszen az igehirdetés közben nem akart rögtönözni:

Csudálatos művének jelenetiben,
önön szájában mondott igének tanúságában,
szent oltáron kenyér képében,
az keresztfán függő képében.

Korszakunk prédikációs irodalmának kiemelkedő alakja *Bélai János* (Johannes Bela de Pannonia).¹⁶⁰ Valószínűleg Szepesbélán született, további életútját homály fedi, annyi azonban tudható, hogy Szent Ágoston rendjének tudós tanára volt. Irodalmi jelentősége azonban felbecsülhetetlen, hiszen őt megelőzően alig dicsekedhet bárki is teljes egészében megírt – és fennmaradt – beszédgyűjteménnyel Magyarországon. Latinul megírt prédikációira jellemző az említett szegénységkultusz és a magyar szentek népszerűsítése. Beszédgyűjteményét 1398-ban zárta le.

A vallásos érzés fontos kifejezője a *zarándoklat* is. S vannak nyomai annak, hogy mennyire áthatotta a zarándoklat gyakorlása és élménye Magyarország társadalmát a XIV-XV. században. Ez az *élmény* a *misztikának* egyik megjelenési

¹⁵⁹ MÁLYUSZ ELEMÉR: Egyházi társadalom... i.m. 349-350. p.

¹⁶⁰ V. KOVÁCS SÁNDOR (vál.): A magyar középkor irodalma. i.m. 683, 1149. p.

formája. Ebben most is egyidejű Magyarország Európával, de itt nincs talaja a világtól az égi lebegésbe merülő elfordulásnak. A magyarországi misztika meghatározója a Passió, Krisztus kínszenvedése, ami a szenvedő világgal való együttérzésre indít. A Margit-legenda ennek a lelkiségnek a tárháza. Egy alkalommal Margitot a társai sírva találták, aki érdeklődésükre az ok felől, így válaszolt: „Azért sírok, hogy kenyerülek ez beteg szegényeken, és bánkódom szívem szerint, hogy én őket nem segíhetem egészségekre”. Máskor pedig háborúságokról, nyomorúságokról hallván: „...ez szent szűz sír vala nagy bősséggel és az ő testét ösztövérehti vala böhtökkel. És felöltözik ő ciliciumban, olyha siratván mindeneknek az ő álnokságokat, kiket azidőben az Úristennek tesznek vala. És siratja vala az megnyomorultaknak az ő nagy háborúságokat”. Társait is szüntelen kérte, hogy imádkozzanak Istenhez, hogy „...megoltalmazja az ártatlanokat. És ezeknek fölötte anyaszentegyházat, kit az ő drágalátos szent vérével öszvegyühtett mi Urunk Jézus Krisztus...”. Erre a Margitra – ezt különösen kiemeli legendája – rendkívül nagy hatással volt a kereszt látványa. Nyilvánvaló, hogy mindez nem a legendairó kitalációja, de nem lehet véletlen, hogy éppen a XIV. században látott napvilágot, méghozzá magyarul. A kor vallásosságának a tükréként és egyben példatáráként is szolgált.

Magyarországon nincs idő a contemplációra, a belső lelki elvonulásra, szemlélődésre. Itt nem hagyott alább a missziós lendület, miként utaltunk is rá a szerzetesrendekkel kapcsolatosan. Éppen ebből a missziós szemlélettel ötvöződött szegénységkultusból és társadalmi felelősségérzetből fakad majd a reformációba torkolló ferences reformáramlat.

A XV. század első felében kezdett csírázni a városi, mezővárosi világban a kegyességnek újabb, az ember intellektuális szféráját is igénybe vevő formája. Ez már a *devotio moderna*, az új kegyesség magyarországi megjelenésének a jele. Isten és embertárs iránti szeretet, a bűn elleni naponkénti harc, a rendszeres önvizsgálat személyes felelőssége egyre nagyobb teret kapott a koldulórendek, elsősorban a ferencesek prédikációiban. A magyarországi misztika lelkiségétől nem állt távol ez a gyakorlat, nem csodálkozhatunk hát, hogy korán elérkezett hozzánk ez a vallásosság. Ne gondoljuk azonban, hogy azonnal tömegeket hatott át. Elsősorban a szerzeteseket érintette, a társadalom polgárosult rétegeit csak hosszú folyamat során érte el, amely már a reformációban bontakozott tovább.

Az, hogy egyeseket többé nem elégített ki a szertartásos, sakramentális vallásosság és el is gondolkodtak a vallás dolgain, egyfajta kételkedéshez vezetett. A ferences igehirdetés, amely egyre élesebb kritikával szemlélte a világi dolgokba bonyolódott főpapságot, azt a gondolatot vetette fel, hogy az egyház vezetőinek tekintélyével védelmezett „katolikus hit”, azaz a korabeli teljes egyházi élet vajon Isten szerint való-e. Sőt, a kételkedés dogmatikai kérdésekben is fel-felütötte fejét, egészen Krisztus Istenségének kétségbe vonásáig.¹⁶¹ A Katalin-legenda XV. századi magyar nyelvű verses változata nyíltan kimondja ezt:

Isten volt, azmint mondod,
Hát soha meg nem halhatott,

¹⁶¹ NEMESKÚRTY ISTVÁN: Daliás idők. Bp. 1989. 155-160. p.

Ha kediglen emberré lett,
Hát halált meg nem győzhetett

Tar Lőrinc, Heves megyei lovag, egyenesen azért zárandokolt Írországba egy kénköves barlangba 1409-1411-ben, mert úgy értesült, „*hogy akinek kétségei vannak a katolikus hittel kapcsolatban, ott minden kétségére választ kaphat*”. A nemes lovag bizonyára mélyen vallásos volt, ha háborgó lelkét ilyen fáradságos zárandoklással akarta megnyugtani. De éppen ez a jellemző, hogy buzgó kegyes emberként rohanták meg a kétkedő gondolatok. Tar Lőrinc előtt megjárta ezt a barlangot egy másik lovag, Lajos király vitéze is, Krizsafánfia György. Látomásában elkárhozott szerzeteseket látott, akik Krisztus istensége körüli kétségeik miatt jutottak pokolra. Nyilvánvaló, hogy ez a kételkedés nem hasonlítható a majdani felvilágosodás hatására bontakozó, az ateizmusig elmenő tagadásához. Erről a XV. század elején szó sincs. Az *arianizmus* régi eretnekségének újjáéledése ez, amely lappangva továbbélt Európában századokig, hogy majd ismét felüsse fejét a XVI. századi antitrinitarizmusban. Ugyanakkor az elvilágiasodó egyházba vetett bizalom is megrendült, s ennek nyomán az egyház tanításába vetett hit. Tar Lőrinc zárandoklata kapcsán egy gúnydal is keletkezett, mely szerint a lovag a barlangban látta, amint Zsigmond király udvartartásával együtt a pokolban kínlódott.

Nagy sok csodát Tar Lőrinc látott volt,
Egy tüzes kádferedőt látott volt,
Zsigmond császár benne feredett volt,
Mária, királylányával ott forgódik volt.

Érsek hamis dézsmáért kárhozott,
Kancellárius levélváltásáért kárhozott,
A két nemes úr dülásért kárhozott,
Hamis vámszerzésért egyik kárhozott.

A megromlott világi és egyházi hatalom képviselői főnek a pokolban. Ezek útmutatását tehát nem kell, sőt nem szabad követni. Éppen a szerzetesek és az alsópapság egy része – vagyis egyháziak! – hirdeti meg ezt. Így nyer tért Magyarországon is a kegyes élet új útjának propagálása, amit – mert a hivatalos tanítástól eltért – *eretnekségnek* nevezett az egyház és üldözte is követőit.

Azon sem kell csodálkoznunk, hogy minduntalan emlegetjük a ferences radikalizmust, ugyanakkor a magyarországi eretneknymozásban ők játszották a fő szerepet. Ez nem kettős játék volt. A ferences radikalizmus etikai síkon bontakozott ki, az általuk üldözött eretnekség pedig dogmatikai kérdésekben is megnyilvánult. Ez utóbbi volt, amivel szemben a ferencesek felléptek. A ferences inkvizíciót jelentősen meghatározta a missziós gondolkodás és a társadalmi felelősségérzet. A dogmatikai herezist károsnak vélték, mert eltévelyít az üdvösségtől. Még száz évet várni kellett arra, hogy legjelesebbjeik meglássák, hogy etikai megújulás a középkori egyház bibliai alapot nélkülöző tanítása és gyakorlata közepette, csak dogmatikai változással együtt lehetséges. S persze nem minden ferences volt inkvizítor.

Mátyás király uralkodásának idejét a középkori magyarországi művelődés csúcának tekinti az általános közvélemény. Az utána következő Jagelló-kort pedig a mélypontjának. Hiszen tragikus események sorozata ez az időszak: parasztháború, a délvidéki erődök fokozatos elvesztése, majd pedig Mohács. Valójában azonban gazdaságilag és művelődéstörténeti szempontból nincs szakadék a két időszak között. Az ország gazdagságát és olcsó árait a külföldi utazók felsőfokon dicsérik, természeti kincseiről, földje termékenységéről elragadtatva beszélnek. Tegyük hozzá, hogy nem minden alap nélkül. Magyarország valóban gazdag volt. Pontosítsuk azonban magunkat: gazdag föld, szegény ország ellentét párral jellemezhetjük igazán korszakunkat.¹⁶² Egyedül Magyarországon termeltek számottevő aranyat, sóból egész hegyek emelkedtek. Vadban gazdag erdők, hallal nyüzsgő vizek tárultak a külhoni utazók szeméi elé. A termőföld kitűnő volt, s a csekély népsűrűség és a termelékenység együttesen élelmiszerbőséget eredményezett. A külföldi búzaárak 50-80 %-kal haladták meg a miénket. Az ország gazdasági erejét a leghívebben az mutatja, hogy lakossága évszázadokig nem ismerte az éhínséget akkor, amikor Nyugaton ez 4-5 évenként ismétlődött. Magyarországon a tatárjárás után volt ilyen utóljára, s legközelebb csak 1508-ban, majd 1510-ben és ismét 1527-ben. Külföldi piacokon megjelent a magyarországi szarvasmarha és a bor. A pénzgazdálkodás is egyre nagyobb teret nyert, különösen is a jobbágyaság azon törekvése tekintetében, hogy szolgáltatásait pénzben megváltsa. A XV. század végére a jobbágy megszűnt szolga lenni, szabadon költözhetett, telkét birtokosként eladhatta vagy átörökíthette. A feudális járadék pénzre való alakítása vonatkozásában Magyarország közvetlenül Anglia nyomában haladt, megelőzve Német- és Franciaországot. Hátrányos volt azonban – erről alább még szólnunk – az iparúzó, kereskedő polgárság viszonylag kis száma. Különösen a jelentős tőkével rendelkező kereskedők hiányát szenvedte meg az ország gazdasága. A magyar föld természeti kincseivel ugyanis külföldi – főként német – kereskedők folytattak busás jövedelmet hozó üzletet, aminek haszna kiáramlott az országból. Az olcsó mezőgazdasági áru kivitele és a drága ipari cikkek behozatala pedig negatív külkereskedelmi mérleget eredményezett. A hiány a XV. század végén félmillió forint, pontosan annyi, mint az ország teljes aranytermelése. A gazdag föld külföldieket gyarapított, s ez olyan közismert volt, hogy az olasz humanista Enea Silvio meg is jegyezte: „*Mi bánthatná jobban Pannónia népeit, mint hogy országukban németek kereskednek, s kivisznek onnan minden aranyat*”.¹⁶³ Innen értjük meg az általános ellenszenvet a németek iránt, ami még a reformáció korai elterjedését is negatívan befolyásolta hazánkban.

Hogy miként lett ebből „Mohács”, azt pusztán gazdasági összefüggésekből nem értjük meg. Hiszen a gazdasági kérdéseket is döntően befolyásolta az erkölcsi hanyatlás, amely elsősorban a vezető réteg életében lett egyre nyilvánvalóbb, de egyre nagyobb méretekben terjedt a társadalomban is. A ferencesek és a Dózsa háború kapcsán már érintettük ezt a kérdést. Most csak annyit tegyünk hozzá

¹⁶² KULCSÁR PÉTER: A Jagelló-kor. Bp. 1981. 16-28. p.

¹⁶³ KULCSÁR PÉTER: i.m. 27.

az ott elmondottakhoz, hogy a keresztesek mozgalmát kiváltó okok között az első helyen szerepelt a vezetők országvesztő életvitele. A mozgalomra válaszoló úri bosszú pedig éppen gazdasági tekintetben volt katasztrófális, (egyben az erkölcsi hanyatlás fokmérője), mert a jobbágyságot „örökös szolgaság” alá vetette, sőt, jobbágyi sorba taszította az addig kiváltságos rétegeket, a jászokat, kunokat. A jobbágy nem hogy földjével, de saját személyével sem rendelkezett ezután. Ez országvesztő intézkedés volt. Az urak és a parasztok közötti mélységes gyűlölködés sok évszázadon át termő magvát vetette el.

Ne szaladjunk azonban ennyire előre. A magyar nemzet Mátyás halála után is lépést tartott szomszédaival és európai környezetével. Ezek az évtizedek *M.S. Mester* festő működésének évei. Bámulatosan bontakozik a kolostori anyanyelvű irodalom. A latin nyelvű, de magyar eredetű ferences prédikációs irodalom pedig bejárja Európát.

A művelődés hordozója már nem kizárólagosan az egyház. Megjelenik a világi literátus réteg.¹⁶⁴ Láttuk, hogy már nem csak az jár iskolába, aki pap akar lenni. A XIV. század végétől egyre gyakrabban jelenik meg egy új kifejezés, a *literatus*, amely iskolát végzett világit jelölt. Ennek magyar neve a misés pappá még nem szentelt *diaconus* nevéből alakult *diák* (deák) volt. Ez a világi értelmiség megjelenik a politika és a gazdaság terén, de leginkább tanárként az iskolákban. A világi értelmiség műveltsége azonban alapjaiban ekkor még mindig egyházi jellegű. A XVI. század elejéről származó könyvjegyzékek tanúsítják, hogy egy iskolázott polgárnak döntő többségében teológiai tartalmú vagy más szempontból egyházi jellegű könyvei vannak. A humanizmusnak is csak érintőleges hatása mutatkozik a polgári könyvtárak összetételén. A humanista műveltség a társadalomnak csak egy nagyon vékony rétegét hatotta át. A művelődés terén az egyház járt elől, a világi intellektuális réteg csak követte.

A XV. század második felében létezett latin és magyar nyelvű világi irodalom. A művek szerzői azonban nem mindnyájan világiak, sőt, többségükben egyháziak: *Janus Pannonius* pécsi püspök, *Vitéz János* esztergomi érsek, *Várad* *Péter* kalocsai érsek stb. A művek tartalma azonban nem egyházi jellegű.

A reneszánsz korában a latin nyelvű egyházi irodalom is virágzott.¹⁶⁵ *Magyarországi Mihály* domonkos szerzetes életéről keveset tudunk. Bizonyos viszont, hogy korának nagyhatású igehirdetője volt. Tizenhárom prédikációt tartalmazó könyve maradt ránk, mely a skolasztikus művelődés gondolatkinészt tükrözi. A szerző műveltségének fokát jellemzi, hogy Ágoston, Jeromos, Anselmus, Clairvaux-i Bernát, Bonaventura, Albertus Magnus, Aquinoi Tamás műveinek alapos ismerete csendül ki soraiból. Ugyancsak járatos volt az ókor klasszikusainak műveiben is: Ovídius, Seneca, Cicero, Suetonius és az elmaradhatatlan Aristoteles alapozta meg Magyarországi Mihály tudományát. Műve 1484-1518 között húsz kiadást ért meg. Leyden, Strassburg, Deventer, Köln, és Párizs nyomdáiban látott napvilágot ismételtelen, jelezve, hogy szerte Európában olvassák. Hasonlóan nagyhatású szentbeszédeket írt *Temesvári Pelbárt* (1435-

¹⁶⁴ MÁLYUSZ ELEMÉR: Egyházi társadalom... i.m. 361-377. p.

¹⁶⁵ MÁLYUSZ ELEMÉR: Egyházi társadalom... i.m. 351-360. p. NEMESKÜRTY ISTVÁN: Diák, írj magyar éneket... i.m. 60-62. p. HERMANN EGYED : i.m. 171-175. p.

1504). Munkásságának ihletője sajátos módon súlyos betegségből való felépülése volt, amikor fogadalmat tett, hogy a hite szerint őt meggyógyító Szűz Mária tiszteletére irodalmi munkásságba fog. Róla tudjuk, hogy Krakkóban tanult, ahol borostyánkószorút szerzett a filozófia tudományában. Obszerváns ferences lett. Első munkájának megjelenése után rendi előljárói biztatására folytatta a szentbeszédek írását. Zsoltármagyarázatot és egy enciklopédikus teológiai munkát is készített. Különösen szentbeszédei voltak népszerűek. A ferencesek szerte Európában különböző népek anyanyelvén évtizedekig használták igehirdetéseit. Könyveinek kiadása haláláig meghaladta a negyvenet. Temesvári tudatosan a népnek kívánt írni. Illusztrációi hallatlanul érdekesek, a szentek élete mellett korának számos történetét beleszötte munkájába. A hallgatók sok egyéb mellett megismerhették lelkét az ördögnek eladó Faustus doktort is. Temesvári Pelbárt nem rejti véka alá, hogy nem szereti túlságosan a humanistákat, az általuk dicsőített klasszikusok jelentős részét erkölcstelen embernek tartja. Jellemző erős egyháziasságára és Mária tiszteletére, hogy állítása szerint Mária járatos volt a hét szabad művészetben és a kánonjogban. Korának mégis a legmodernebb prédikátorai közé tartozik. A skolasztikus műveltséget, a Kempis Tamás nevével fémjelzett kegyességet és a ferences eszményt kitűnően ötvözte szentbeszédeiben. Temesvári tanítványa volt rendtársa *Laskai Osvát (1450-1511)*. Két műben többszáz prédikációt írt, ezek is több kiadást mértek, bár népszerűségben nem közelítették meg mesteréét. Műveltsége Temesváriéhoz hasonlóan átfogó, egyetemes. Az általános népszerűséget annak is köszönhették, hogy beszédek nem elméleti fejtegetések voltak csupán, hanem a mindennapi élet kérdéseit vetették fel. A feszítő szociális kérdések vonatkozásairól már fentebb szözlünk. Ha összevetjük a két ferencset a domonkos Magyarországi Mihállyal, kiderül az is, hogy milyen radikálisan eltérő volt az álláspontjuk a társadalmi felemelkedés tekintetében. Míg a domonkos az erények legnagyobb romlását látja abban, ha egy jobbágy magasabb méltóságra emelkedik, addig a ferencesek szélteben hosszában hirdetik, hogy a romlás az, ha valaki nem tölti be hivatását, és érdemtelenül élvezzi annak javait. Az érdem fokmérője pedig nem a származás, hanem a személyes erényesség. Ez az álláspont szinte ferences sajátosságként terjedt.

A szépen bontakozó magyar nyelvű egyházi irodalomnak is vannak emlékei. Ezek részben „eredeti” alkotások, részben fordítások. Ezek között legfontosabbak a részleges ugyan, de mégis összefüggő bibliafordítások.¹⁶⁶ Az apácák és a beginák, valamint a szerzetesrendek köré csoportosult kegyes laikusok (tertianusoknak nevezték őket) nem tudtak latinul, így gyakorlati igény jelentkezett, hogy számukra a Szentírás legfontosabbnak tartott részleteit lefordítsák. A *Karthauzi Névtelen-ként* emlegetett szerzetes ezt pontosan meg is mondja (*Érdykódex*): „...az egész küzdő anyaszentegyház üdvösséges épülésére népnyelven való alkotással új lelki táplálékot kívánok nyújtani. Erre több laikus testvér és különböző rendbeli apácák jogos igénye és kegyes biztatása ösztönzött. Közöttük küzd az én édestestvérem maga is, Krisztusnak szentelve, a szent fátyol alatt. Az ő

¹⁶⁶ BOTTYÁN JÁNOS: A magyar biblia évszázadai. Bp. 1982. 18-30. p. DIENES ERZSÉBET: A Vizsolyi Biblia kézirat fordítási előzményeiről. In BARCZA JÓZSEF (szerk.): Emlékkönyv a Vizsolyi Biblia megjelenésének 400. évfordulójára. Bp. 1990. 51-69. p.

szükségükön megkönyörülve, az ő érdekeiket kívánom szolgálni”.¹⁶⁷ Nem új jelenség ez. A fentebbi fejezetekben volt már szó arról, hogy magyar nyelvű vallásos szövegek lejegyzése folyamatosan létezhetett, hiszen bizonyos dolgokat azoknak is ismerniük kellett, akik nem voltak papok (Miatyánk, Hiszekegy stb.). S ugyancsak szóltunk a magyar nyelvű prédikálás gyakorlatáról is, amely nehezen képzelhető magyar nyelvű Biblia vagy legalább részfordítás megléte nélkül.

A legtöbbször a fordítókat nem ismerjük, csak a másolókat. Igaz ez a *Döbrentei-kódexre* is: másolója Halábori Bertalan pap, aki munkáját 1508-ban fejezte be. A kódex tartalmazza a Zsoltárokat, az Énekek Énekét, Jób könyvét és több evangéliumi részletet. Az Énekek Énekéből kiragadva néhány sort, izleljük meg a XVI. század eleji magyar nyelv csodálatos szépségét:

„Íme, én szeretöm szól énekem: Kelj fel én barátom, én galambam, én jó termetem! Siess és jöjj, mert immár tél elmúlt, hideg eltávozott és elment. Mi földönkbe virágok jelentek, irtásnak ideje bejött, mi földönkbe gerliceszó hallattott, fígefák bomboztak, virágos szőlők illatjokat adták”.¹⁶⁸

Több olyan kódexet ismerünk, amelyek beginák számára készültek és számos részletét tartalmazzák a Szentírásnak: *Festetich-* (1493), *Czech-* (1513), *Keszthelyi-* (1522), *Székelyudvarhelyi-* (1526), *Kulcsár-kódex* (1539), (az évszámok itt is a másolás idejét jelzik). Külön érdekesség, hogy a *Czech-kódex* Kinizsi Pál özvegye, Magyar Benigna számára készült. A *Festetich-kódex* pedig tartalmazza Petrarca néhány bűnbánati zsoltárát is:

„Meggzállottanak engemet én ellenségim, igen forgatván sokféle gerelyekkel. Meglankadtam, bódogtalan, és igen megrettentem, halálnak félelme állapot én-rajtam. Könyöklöttem én pálcámra és mondtam: ímé megszenvedém, s meg nem csökkeném. Nem tekintettem naptámadatra, sem honnag kellett volna segítségét vártam, sem miként méltó vala reménlettem. Azért az gyámol, kire könyöklöttem vala, engemet hirtelen meghagya, és én hanyatt-homlok földre esött vagyok”.¹⁶⁹

Apácák számára készült a *Példák könyve*, amit Ráskay Lea másolt (1510), a *Pozsonyi kódex* (1520) és az *Érsekújvári-kódex* (1529-31), melynek Sövényházi Márta volt a másolója. A Ráskay Lea keze nyomán fennmaradt „haláltánc” hömpölygő ritmikus prózájának egy részletét lássuk most:

„Az élet kérdvén az halált mondván: mire vagy ilyen rút és éktelen és az te nézésed mindenestül fogván szomorú, az te fejed kopasz és minden tagaid szörnyűek, bánom hogy reád néztem, mert félek, hogy meg ne döglessem. Felel az halál az életnek mondván: Ha nem volnék rút, éktelen és szomorú, nem volnának félelmesek, de úgy kell, hogy ebben esmérjétek meg az ti kimenésteget és

¹⁶⁷ MADAS EDIT (vál.): A Néma Barát megszólal. Bp. 1985. 9. p.

¹⁶⁸ V. KOVÁCS SÁNDOR (vál.): A magyar középkor irodalma... i.m. 893. p.

¹⁶⁹ V. KOVÁCS SÁNDOR (vál.): A magyar középkor irodalma... i.m. 892. p.

haláltokat , kin én tanú vagyok, mert ti is ilyek lesztek, kik mostan vígak vagytok”.¹⁷⁰

Jézus szenvedéstörténetét tartalmazza a *Winkler-kódex* (1506), a már említett *Érdy-kódex* (1526) pedig evangéliumi részleteket.

A reformáció előtt készült bibliafordítások között kiemelt helyet foglal el a *Jordánszky-kódex* (1516, 1519). Tartalmazza az Ószövetség könyveit a Bírakkal bezárólag, bár egyes részeket elhagy. Nem teljes az újszövetségi rész sem, hiányoznak Pál levelei. A kódex hatása kimutatható Pesti Gábor és Szilveszter János Újszövetség-fordításában.¹⁷¹ Olvassunk mi is bele a Márk evangéliuma tizedik részének szövegébe:

„Ezenkezben aprókat hoznak vala úneki, hogy illetné őket. Ű tanojtványi kedég megfenyejtik vala őket, hogy ne hoznák. Azt, hogy látta vóna Jézus, nehezen vevé, és monda únekik: Hagyjátok az aprókat énhozzám jőni, és ne tiltsátok meg őket, mert élyeneké az Istennek országa. Bizon mondom tinektek, valaki így nem vejendi az Istennek országát, mint ez aprók, nem mehet bé übelé. Megölelgetvén azért őket, és reáok vetvén ú kezét, megáldja vala őket.”

Több kódexet sorolhatnánk még, amelyek elmékedéseket, a kegyes lélek táplálására szolgáló imádságokat, legendákat tartalmaznak. S ha figyelembe vesszük, hogy középkori kódexeink több mint 90 százaléka elveszett vagy elpusztult, elgondolhatjuk az egyházi művelődés gazdagságának jelentős voltát.

Az „első felismerhető költő-személyiség a magyar nyelvű irodalomban”¹⁷² egy ismeretlen szerzetes, akinek néhány, a kegyes élet derűjét árasztó verse maradt ránk. Az *istenes élet reguláit* így énekelte meg:

Egy Istent higgy, hejában
Nevét ne emlíhed,
Innepet ülj, atyádat,
Anyádat tiszteljed.
Ne ölj, soha ne orozz,
Testi bünt eltávoztass,
Hamis tanú ne légy,
Más embernek jószágát,
Feleségét, leányát
Bűnre ne kívánjad.

Akarunk-é bémenni
Fényes menyországba?
Tartsunk parancsolatot
Ez gyarló velágban,
Sirassuk meg bűneinket,
Távoztassuk azokat:
Minden kétség nélkül
Megyünk örök életben,
Megígérte Úristen
Jézus Krisztus amen.

¹⁷⁰ WEÖRES SÁNDOR: Három veréb hat szemmel... i.m. 53. p.

¹⁷¹ CSAPODI CSABA: A Jordánszky-kódex... i.m. 16. p.

¹⁷² WEÖRES SÁNDOR: Három veréb hat szemmel... i.m. 61. p.

A költészet világából olyan versek, énekek is maradtak ránk, melyekben valóság és hazaszeretet egybefonódik. Ebben a vonatkozásban a reformáció kora históriás énekeinek előfutárait szemlélhetjük bennük. Vásárhelyi András pesti ferences a Magyarok Nagyasszonyát dicsőítő énekében a török veszedelem közeledtét érezvén, ellentük is oltalmat kér:

Halottaknak megszabadejtója,
Törököknek megnyomorajtója,
Kerályoknak jó tanácsadója,
Magyaroknak megoltalmazója.

Költeményét 1508-ban írta, 1526-ban Mohács közelében a törökök megölték. Ugyancsak a vallásos hazaszeretet csendül ki a Szent László énekből is, melynek szerzőjét nem ismerjük:

Idvezlég, kegyelmes Szent László kerály!
Magyarországnak édes oltalma,
Szent kerályok közt drágalátos gyöngy,
Csillagok között fényességes csillag,
Te pogányoknak vagy rettenetük,
Törökök mondottak föld félelmének...¹⁷³

Polgárosodás és művelődés

HA SOMMÁSAN AKARJUK MEGVÁLASZOLNI azt a kérdést, hogy XIV. századi egyetemeink miért sorvadtak el, talán az a legkézenfekvőbb felelet, hogy Magyarországon nem fejlődött ki olyan önálló szellemű kulturális élet, amely messze kisu-gározva, külföldi tudománykedvelők sokaságát vonzotta volna. Ez pedig a sokat emlegetett polgárosodás hiányából fakadt.

Magyarország polgárságának zömét nem magyar ajkú népesség alkotta. A németiség európai számbeli fölényéből adódott, hogy nagyszámú telepes rajokban megindult Kelet felé. Megjelentek Cseh- és Lengyelországban, porosz és orosz földön, s Magyarországon is megtalálták számításukat. Többnyire királyaink hívták be őket és biztosították széleskörű kiváltságaikat. Városokat alapítottak, általában a bányák körül, s meglehetősen elszigetelődve ékelődtek be a városi életmódtól idegen – s tőlük is az – nép közé. A poroszokat teljesen elnémetesítették, a cseheket, lengyeleket szorosabban fűzték a legtöbbször névleges, de régen létező német birodalmi hűbéri kötelékekbe. A magyarok tekintetében ez másként történt, jellemző volt azonban történelmünk során a német vendégnépek merev elkülönülése, különösen is és mindvégig az Erdélyben megetelepült szászok esetében. Ők azután szívesebben látogatták a német egyetemeket.

¹⁷³ Mindkét idézet: NEMESKÜRTY ISTVÁN: Diák, írj magyar éneket... i.m. 60.

A magyarországi polgárosodásban szintén szerepet játszottak itáliai és francia (vallon) telepesek, akiket a magyar nyelvhasználat egységesen „olasz” (ritkábban „latin”) névvel illetett. Ugyanakkor csírájában vagy éppen romjaiban élt még a római Pannónia városi kultúrájának valamilyen emléke. Erre enged következtetni az, hogy Szent István ezeken a helyeken hozta létre egyházszerző munkájának legelső gyümölcseit (Esztergom, Győr, Veszprém, Pécs, Fehérvár). Az egyoldalú német hatást – azok elzárkózása mellett – ez is bizonyára tompította.

A magyarság legnagyobbbrészt mezőgazdasági jellegű mezővárosokat hozott létre. Nemesek és parasztok társadalmában az ipar és a kereskedelem többnyire megvetett foglalkozásnak minősült. Az Európa szerte gazdagságáról és olcsóságáról híres Magyarország éppen ezért kimaradt a pénzgazdálkodás folyamából. Gazdagságából nem ő, hanem idegen kereskedők húztak hasznot.

A fejlett polgárosodás hiányából következett, hogy a magyar művelődés műhelye a XIV-XV. században is elsősorban az *egyház*, fő támogatója pedig a *királyi udvar*. Ez meg is határozta annak jellegét, de egyébként is, ebben a korban művelődés és vallásos gondolkodás nem választható el.

Pap a XI. századból.
A salzburgi bencés kolostor misekönyvéből.

Pap a XI. századból

ERETNEKMOZGALMAK

AXIV. SZÁZAD végén a Dunántúl nyugati felében *valdens* vándorprédikátorok jelentek meg.¹⁷⁴ Hirdették, hogy a hagyomány nem isteni kinyilatkoztatás és erősen bírálták a papi rendet. Az egyre inkább terjedő tanítás miatt hitnyomozás kezdődött 1410-ben Sopronban, amikor számos férfi és nő elismerte, hogy a valdens tanítást követi és a vándorprédikátorokat házába fogadta. Vezekelniük kellett és megszégyenítés gyanánt ruhájukon megszabott ideig kék keresztet viseltek. Hatásában még jelentősebb volt a huszitizmus magyarországi elterjedése.

1434-1439 között az obszerváns ferencesek boszniai vikáriusa, eretnek szakértő, Marchiai Jakab hitnyomozást folytatott a magyar Délvidéken.¹⁷⁵ Így szól erről Szalkai Balázs ferences barát csaknem egykorú krónikája.

„Jacobus de Marchia testvér feladatul kapta az eretnekek üldözését... Ekkor ment Kamoncra és a Duna mindkét partján fekvő városokba és falvakba, ahol sok huszitának nevezett eretneket megtérített, kiásatott és máglyára vitetett. Az említett Kamoncban a kápolna papja, Balázs mester is ekkor futott el előle... Ugyanez a Jakab testvér a szentmártoni plébánost is kiásatta a sírjából, és elégettette. Kamonc felé haladtában még sokak ellen tett hasonló intézkedéseket. Így tett például a Futakkal szemben lévő Belcsény plébánosával is, meg más halottakkal ugyanott.

Ez a huszita eretnekség, ahogy beszélük, így jött be Magyarországra: mivel annak idején az említett Balázs mester tanulékony gyermek volt, Kamonc polgárai, segítségére sietve, elküldték tanulni. Együttal megígérték neki azt is, hogyha érdemes lesz rá, a kamonci plébániát neki ajándékozzák. Ekkor a tanulni vágyó gyermek átment Csehországba, és bement a husziták nagy városába, Prágába. Miután ott megszerezte a humán műveltséget, és a huszita eretnekség ördögi gonoszsága is megfertőzte, alkalmas időben néhány társa kíséretében visszatért magyarországi szülővárosába, tudniillik Kamoncra. Ott aztán el is terjedt ez a huszita eretnekség, bár, amint Balázs mester az említett inkvizitornak vallotta, azon a vidéken nem ő, hanem a társai terjesztették el...

Ebben az időben további két tanult ember távozott el innen Kamoncról, tudniillik Tamás és Bálint, akik, miután ezt néhány megszállott férfival és asszonnyal megtanácskozták, éjnek idején Moldvába szöktek, ahol aztán ez a két pap elterjesztette az említett eretnekséget, és mind az Ó-, mind az Újszövetséget lefordították magyar nyelvre. Hogy aztán ezekben az írásokban mennyi és milyen eretnekség nyilvánul meg, amint én magam is olvastam, azt senki sem tudná megszámolni, mert ugyancsak egyszerű írástudók voltak ők, márpedig a közszá-

¹⁷⁴ HERMANN EGYED : i.m. 185-187. p.

¹⁷⁵ NEMESKÜRTY ISTVÁN: Daliás idők... i.m. 122-127. p. MÁLYUSZ ELEMÉR: Zsigmond király uralma Magyarországon. Bp.1984.

jon forgó mondás szerint az együgyű teológus színtiszta eretnek. Ezt a kifejezést is, hogy Spiritus Sanctus, így adták vissza: Szent Szellet...” (Szent Szellem).

A magyar délvidék az Anjou-ház uralkodói idején jelentős fejlődésen ment keresztül. Virágzó mezővárosok sűrűn követték egymást. Termékeny föld, híres-nevezetes borvidék volt a Szerémségnek nevezett tájegység. Fejlődését jelentősen segítette a balkáni átmenő kereskedelem. Fentebb említettük, hogy a mezővárosi ifjak számára elérhetőbb volt az országhoz közelebb eső három egyetem, így kerültek e vidék fiai is Prágába. A prágai egyetem és a magyarországi huszitizmus kapcsolata nem csak Szalkai Balázs krónikájából nyilvánvaló. Már az 1410-es években egy erdélyi származású karthauzi szerzetes megütközéssel írta a zág-rábi püspöknek, hogy az egyházmegye papjai közül többen, akik Prágában tanultak *wiclifisták* (kezdetben így nevezték nálunk is a huszitákat).¹⁷⁶ A nyitrai egyházmegyében, 1417-ben Laurini János kanonok ellen folyt per huszitizmusa miatt, aki ugyancsak prágai diák volt egykor. 1428-ban Pozsonyban mintegy *hatvan* huszita gyűlésezett. Pozsony és Nyitra megyei nemesek többen kétségtelesenül husziták voltak.

A prágai szálak mellett a délvidéki huszitizmusnak más gyökerei is voltak. A XV. század elején olyan „eretnek” csoportok éltek ott, akik két szín alatt vették az úrvacsorát, nem hittek a tisztítótűzben, és házas papjaik voltak.

A huszita tanok nyomán kialakult belső meggyőződés jele, hogy számosan inkább választották az önkéntes számkivetést, mint hitük megtagadását. Ezek papjaik vezetésével 1439-ben Moldvába menekültek. Vajon miért éppen oda? Azért mert ott már korábban odavándorolt hittestvéreik voltak. (Valószínűleg többségükben lengyelek). A Budai Nagy Antal vezette 1437. évi erdélyi parasztháború indítékai mögött – amely nem éhséglázadás volt, mert a parasztság gazdagabb rétege és a kisnemesek mozgalmaként zajlott – is a huszitizmus húzódozott meg. A hitnyomozással megbízott Jakab fráterhez pedig Lépes György erdélyi püspök – aki istentelen életével egyik provokátora volt a parasztfelkelésnek – azzal a kéréssel fordult, hogy egyházmegyéjét is tisztítsa meg az eretnekektől, mert „nyáját, Moldvából bejött rühös juhok megmételtyezték”.¹⁷⁷ A huszitizmus elterjedtségéről bizonyos következtetéseket vonhatunk le abból is, hogy Marchiai Jakab azzal dicsekedett, hogy huszonötezer eretneket térített meg.

Az üldözés ellenére a huszitizmus nem tűnt el az országból. 1449-ben Szepesben és Sárosban egyes helyeken két szín alatt áldoztak, s ennek vannak nyomai Borsodban, Hevesben, Nógrádban, Gömörben és Abaújban is. Ezt a vidéket Giskra János cseh zsoldosvezér tartotta kezében az 1440-es évektől kezdődően majdnem három évtizedig. A magyar királyok pedig számtalan cseh zsoldost alkalmaztak hadseregeikben, akik szintén hozták Husz tanítását. Az 1462. évi dekrétumban a hűtlenség esetei között említik, ha valaki „*valamely nyilvános és kárhóztatott eretnekséghez csatlakozik*”, s ezt az 1495. évi országgyűlés is

¹⁷⁶ TÓTH-SZABÓ PÁL: A cseh-huszita mozgalmak és uralom története Magyarországon. Bp. 1917. 141-166. p. KAVKA, FRANTISEK: A prágai Károly egyetem, a pécsi egyetem és Dél-Magyarország a XIV. században és a XV. század elején. In CSIZMADIA ANDOR (szerk.): Jubileumi tanulmányok. Pécs 1967. 87-93. p. SZÉKELY GYÖRGY: A huszitizmus és a magyar nép. Századok, 1956. 331-367, 556-590. p.

¹⁷⁷ TÓTH-SZABÓ PÁL: i.m. 156.

megismétli.¹⁷⁸ Mondhatnánk, hogy ez a korábbi országgyűlés végzésének sematikus megismétlése, minthogy ez a törvénycikk majdnem betű szerint megegyezik az előzővel. Más megvilágításba helyezi azonban az eretnokség említését a „fekete sereg” közelmúltbeli felszámolása.¹⁷⁹ Mátyás seregének maradványát 1492-ben a délvídekre helyezték. A katonák itt megtagadták az engedelmességet, elhagyták állomáshelyüket, rablók módjára fosztogatták a lakosságot. Ez volt a hivatalos verzió, amiért Kinizsi szétverte a sereget, a király pedig 1493 elején hivatalosan is feloszlatta. Bizonyos összefüggések azonban arra mutatnak, hogy valamilyen eretnokség – minden bizonnyal a huszitizmus – állt az ügy mögött. A sereg magvát huszita harcosok alkották, s ha zömük az eltelt évtizedekben ki is hullott, nem lehetetlen, hogy bizonyos szellemiséget átörökítettek bajtársaikra. Bűnlajstromon kiemelt helyet foglalt el, hogy megháborítják a templomokat, Krisztust semmibe veszik, magatartásuk alkalmatlan a népnek hitben való megtartására. Kinizsi is „*belső vallásos kötelességérzettől indítva határozta el, hogy Krisztus nevének megvédéséért szigorú bosszút áll*”. Rablók ellen nem így szokás háborúzni. Akiket halálra ítélték közülük, úgy végezték ki, mint később Dózsát: Kinizsi „*minden nap egyet közülük kecske módjára nyársra húzatott, ezt tűzön ropogásra süttette, és társaiknak eledelül adta*”. Így bizony közönséges rablókkal nem szokás bánni – hanem az eretnekekkel. S figyeljük csak meg az „eretnek huszita Biblia” egy részét tartalmazó Apor-kódexből egy Ambróziusz (340-397) ének fordításának részletét:¹⁸⁰

Éneklünk Krisztus Fejedelmnek,
A bölcs báránknak...
Kinek a keresztfa oltárán
Megsült szentségő testét
Ő rózsáló vérével
Kóستolván élünk Istennek.

Ekkor ragadt a seregbe a „fekete” név is, aminek erkölcs- és vallásellenes jelentése volt.

Bencédi Székely István a huszitizmustól érintett vidéken – Göncön – írta Világkrónikáját, amely 1559-ben jelent meg. A huszitizmussal a reformáció munkása lévén feltétlenül rokonszenvez: „*Ziska többet láta a fél szemével, hogyan mint Zsigmond királ a két szemével*”. Világos ismeretei vannak a Moldvába menekültekről is: „*Zsigmond imperátor számkiveté a magyarokat, kik a Husz János tudományát vötték vala. Kik felkelvén, egyetembe bemenének Moldovába... és letelepedének Moldovának közepötte, az őmagoktól fondált városba, kit mind e mai napiglan Husz városának hívnak*”.¹⁸¹ Bencédi István székely származású volt. Szülőföldjének földrajzi közelsége okán közelebbi ismeretei is lehettek a moldvai huszitákról.

¹⁷⁸ Magyar Törvénytár 1000-1526. Bp. 1899. 341, 567. p.

¹⁷⁹ KULCSÁR PÉTER: i. m. 70-72. p. Az idézetek is ugyanitt.

¹⁸⁰ WEÖRES SÁNDOR: Három veréb hat szemmel. Bp. 1977. 52.

¹⁸¹ NEMESKÚRTY ISTVÁN: Daliás idők... i.m. 127.

A délvidéki husziták a Szentírást is lefordították.¹⁸² Talán a teljes Írást, talán csak bizonyos részeket. Ránk már az utóbbi formájában maradt, néhány évtizeddel későbbi másolatokban, három kódexben. Az *Apor-kódex* a Zsoltárok egy részét (56-150), a *Bécsi-kódex* Ruth, Judith, Eszter, Makkabeusok töredéke, Bárúk, Dániel és a tizenkét kispóféta könyveit, a *Müncheni-kódex* a négy evangéliumot tartalmazza. Középkori nyelvünknek és Isten országa magyarság közötti épülésének egyaránt csodálatosan szép emléke ez a Biblia.

1. Lőtt kedig az napokban parancsolat költ ki Augustus császártól, hogy megirattatnék mend ez világ. 2. E megiratat előszer lőtt Cirinustól, Siriabelei fedelmtől. 3. És mindenek mennek vala ő városokba, hogy megadnák ő adójakat. 4. Felmene kedig Galileából József es, Názáret nevő városból Judeába, Dávidnak városába, ki hivatik betlehemnek; azért, mert Dávidnak volna házából és neméből. 5. Hogy megadná ő adóját Máriával, őneki menyezett nehézkes feleségével. 6. Úgy lőtt kedig, mikor betöltek volna az napok, hogy szülnő. 7. És szülé ő fiát előlötet és ruhácskakkal betakará őtet; és feketé őtet az jászolba, mert nem vala őneki hely az szállóhelyben. (Lk. II. 1-7.)

35. És az napon, mikor estve lőtt volna, mondá őnekik: Menjünk tenger felé. 36. És az gyölekezet meghagyván, vevék őtet, úgyhogy az hajóban volna, és egyéb hajók volnának ott övele. 37. És lőn szélnek nagy fergetege, és az hab az hajóba eresztetik vala, úgyhogy betelnék az hajó. 38. És ő aloszon vala az hajónak utoljában egy főalon, és felkölték őtet és mondának őneki: Mester, nemde neked illik-e, mert elveszönk? 39. És felkelvén megfenyéjté az szelet, és mond vala az tengernek: Veszteghis és megnémolj! És megszönék az szél, és lőn nagy lassóság. 40. És monda őnekik: Mire vattok félékenyek? És sem hütötök incsen. 41. És félemének nagy félelmel, és mondának egymásnak: Kinek alajtjátok ezt, mert szelek és tenger engednek neki? (Mk.IV.35-41.)

14. Tü vattok e világnak világi. Hegyen alkotott város el nem rejtezhetik. 15. És nem gyójtnek szövetneket és vetik őtet az szapu alá, de a gyertyatartóra, hogy világoséhon mendeneknek, kik az házban vadnak. 16. Így világoséhon tü világtok emberek előtt, hogy lássák tü jó művelkedéseket és dicsérijék tü Atyátokat, ki vagyon mennyekben. (Mt.V.14-16.)

És miképpen Mojzses felmagasztatta az kégyót az kietlenben, ugyan kell felmagasztatni Ember Fiának. 15. Hogy menden, ki hiszen őbele, el ne veszjen, de vallja az örök életet. 16. Mert így szerette Isten a világot, hogy ő Fiát, egyetlen egy szülöttet adná, hogy nemden, ki hiszen őbele, el ne vesszen, de vallja az örök életet. 17. Mert nem eresztette Isten ő Fiát, hogy ítélje e világot, de hogy üdvözöljön a világ őmiatta. 18. Ki hiszen őbele, nem ítéltetik, ki kedig nem hiszen, immár megítéltetett, mert nem hiszen Istennek egyetlen egy születet Fiának nevébe. 19. Ez kedig az ítélet, mert fényesség jött e világba, és inkább szerették emberek az setétséget, hogynem az fényességet, mert valának ő művelkedetek gono-

¹⁸² BOTTYÁN JÁNOS: A magyar biblia... i. m. 14-18. p. KIRÁLY LÁSZLÓ előszava a Müncheni Kódex kiadásában. Bp. 1885. 5-12. p. DIENES ERZSÉBET: i. m. 51-69. p.

szok. 20. Mert minden, ki gonoszol művelkedik, gyűlöli az fényességet, és nem jó az fényességre, hogy meg ne fedessenek ő művelkedeti. 21. Ki kedig teszen igazságot, jó az fényességre, hogy jelentessenek ő művelkedeti, mert Istenben löttek. (Jn. III.14-21)

Az Apor-kódexből pedig olvassuk a 90. Zsoltár első mondatát: „Uram, bizodalm löttél műnekünk nemzetekből nemzetekbe, mielőtt hegyek lennének, avagy alkottatnék föld és világ: öröktől fogván örökiglen te vagy Isten”.

A mártír Dózsa György

A REFORMÁCIÓ MAGYARORSZÁGON MOHÁCS ELŐTT

A politikai háttér

REFORMÁCIÓRÓL SZÓLVÁ, néhány alapvető megállapítást kell tennünk, mielőtt nyomozzuk Mohács előtti magyarországi megjelenését és fogadtatását. Először is le kell szögeznünk, hogy az, mint lelki-szellemi ébredés, a társadalomban *folyamatként* teljesedett ki, nem pedig egyik napról a másikra, viharos, gyors átalakulásként állt elő. Azután fontos az is, hogy nem üres, vallástalan közegbe érkezett, hanem ellenkezőleg, vallásos megújulást óhajtó társadalomba, azaz létezett sajátosan *magyarországi katolikus reform*. Nem elhanyagolható szempont az sem, hogy a reformáció *németországi* kiindulása erősen befolyásolta annak magyarországi megítélését.

A katolikus reformot az alsópapság egyes tagjai mellett a ferencesek képviselték a legkövetkezetesebben. A Dózsa-féle mozgalommal kapcsolatosan fentebb már történt erre utalás. A rendi előljáróság a századforduló tájától megújuló rendszerességgel ostorozta azokat a rendtagokat, akik újfajta írásmagyarázatot gyakoroltak, „*a tökéletesebb obszervancia és szigorúbb élet szellemétől vezetve a nagyobb konventeket és a konventuálisoktól átvett tágasabb házakat otthagynva alázatosabb és mostohább helyeket keresnek fel lakásul*”, és a rend és az egyház „*újabb reformációjára konspiráltak*” (in novam quandam reformationem conspirabant).¹⁸³ Ez a megjegyzés elárulja, hogy az „*újító, nyugtalan zavargó, nyakas, pártos, az üdvösség útjáról letért fráterek*” valójában nem erkölcstelen kihágásaik miatt állítottak pellengérré, hanem reformpártiságukat rótták fel nekik. Az újszerű írásmagyarázat, az egyházi hierarchia és a szentszék kritikája karöltve bontakozott ki a ferencesek között, már Luther fellépése előtt. Mindezt szociális érzékenység és társadalombírálat egészítette ki. Ennek a folyamatnak adott újabb lökést a Németországból indult ébredés, s lett a reformból reformáció.

Mohács előtt ez az ötvöződés még nem jöhetett létre, mert az általános németellenes érzelmekben a lutheri reformáció az amúgy is gyűlölt *német befolyás* erősítőjének tűnt fel, amit a haza megrontójának tartottak. Ez az ellenérzés még sokáig tartotta magát 1526 után is, amire érdekes fényt vet *Gergely Ferenc* gombaszegi pálos szerzetes véleménye Luther prédikációiról, melyekre barátja, *Simontornyai Gergely* hívta fel a figyelmét és ajánlotta azokat olvasásra nagy lelkesedéssel. Gergely azonban úgy nyilatkozott, hogy nem olvassa el azokat, többek között azért, mert úgymond: „*nem akarok német moslék által befertőztetve lenni*”.¹⁸⁴ A Karthauzi Névtelen pedig – mások mellett – hazája féltésével magyarázza műve megírásának okát: „*Most is ebben bízva próbáltam belevágni e hatalmas munkába. De leginkább mégis azért, mert forrong és szinte egész Európát megrontja a hiszegés és a veszedelmes lutheri eretnekség, mely legújabbban, ó*

¹⁸³ SZÜCS JENŐ: Ferences ellenzéki áramlat... i.m. 426.

¹⁸⁴ RÉVÉSZ IMRE: Simontornyai Gergely. Sárspataki Füzetek 1864. 586. p.

jaj, a kiválasztott magyar nép elpusztítására és elvesztésére tört. Azt a csekély erőt, amit ugyan a természet megtagadott, de az anyai környékesség példájára a szeretet mégiscsak megadott nekem, fordítom szembe evvel, Jeremiás példájára, Isten házáért és az egykor a Boldogasszonynak ajánlott országért”.¹⁸⁵ Már a Dózsa kérdéssel kapcsolatban is láttuk, hogy az országra leselkedő török veszély elhárítását sokan a vallásos élet megújulásában látták. Hogy ez Németországból indulhat ki, el sem képzelték, mikor minden bajnak okát a német befolyásban vélték feltalálni.

II. Lajos király (1516-1526) németekkel vette körül magát udvarában.¹⁸⁶ Nagybátyja és gyámja *Brandenburgi György* örgróf játszotta környezetében a legfontosabb szerepet, akiről a közvéleményben általánosan elterjedt, hogy léha, fényűző életet él és a királyt ebbe az irányba befolyásolja. A másik nagybácsi, *Zsigmond* lengyel király, Lajost intő leveléből kitűnik, hogy volt valami alapja a híreszteléseknek. Zsigmond kérte Lajost, hogy szent ünnepen ne tartson vadászatot és lakmározást, ne tűrje, hogy vadászkutyaí asztalánál étkezzenek, s általában intette, hogy őrizze meg uralkodói méltóságát. Az intés nem nagyon használt s Lajos házasságával (*Mária* 1521-ben érkezett Budára) a könnyelmű életmód még fokozódott. Igaz, hogy Európa szerte hasonlóan éltek az uralkodók udvaraiban. A magyarországi közvéleményben azonban ez az életmód felháborodást keltett, mert az ország igen súlyos helyzetbe került ezekben az években. 1521-ben a déli végvárvonalon súlyos sebet ejtett a török, amikor elfoglalta Szabácsot, Zimonyt és Nándorfehérvárt, néhány év múlva Szörény is elesett. A várak őrsege hősiessen védekezett (Szabács és Zimony védői mind egy szálíg odavesztek, Nándorfehérvár hatezer katonájából hetvenkettő maradt életben), a közvélemény a tragédia okának, a bajok fő forrásának részben az ország vezetőit, de legfőképpen *Brandenburgi Györgyöt* tartotta. A nemesi ellenzék soraiban az országgyűléseken egyre erőteljesebben kapott hangot, hogy az idegeneket ki kell űzni az országból, értve ez alatt az udvarban tartózkodó németeket.

A németek elleni gyűlöletet a kormány szerencsétlen pénzpolitikája a végletekig fokozta. 1521-ben a hadiköltségek előteremtésére, *Szerencsés Imre* Spanyolországból menekült keresztyénné lett zsidó üzletember tanácsára, új pénzt verettek, mely feleannyi ezüstöt sem tartalmazott, mint a régi. Az új pénzt külföldön nem fogadták el, az amúgy is gyenge lábakon álló államháztartást pedig teljesen aláásta ez az akció. Az ügylet irányítása a német bankházzal, a *Fuggerekkel* szövetséges *Thurzó Elek* kezében volt, akik egy korábbi szerződés alapján az akció minden kárát az országra hárították, a hasznot viszont teljesen kisajátították. Az ellenzék vizsgálatot követelt, s a kormánynak kapóra jött *Szerencsés Imre* újabb segítsége, aki bejelentést tett a *Fuggerek* (nevükből származik *fukar* szavunk!) pénzügyi visszaéléseiről. A bankház emberei azonban eltűntették az üzleti könyveket, így bizonyítékok hiányában az országtanács kénytelen volt egyezkedni. A *Fuggerek* látszólag készek voltak a kompromisszumra, valójában azonban teljesen megbuktatták a magyar külkereskedelmet. A magyarországi

¹⁸⁵ A Néma Barát megszólal... i.m. 11. p.

¹⁸⁶ A politikai háttér elemzése: KULCSÁR PÉTER: A Jagelló-kor. i.m. 166-213. p. BRUCKNER GYÖZÖ: Magyarország belső állapota... i.m. 11-36. p.

bányászatot blokádnak alá vették, megakadályozták a magyar réz szállítását Ausztrián, Krakkón és német földön keresztül, leállították az ide irányuló ólomszállítmányokat. Beindították nemzetközi politikai gépezetüket is: érdekükben szólalt fel a szász és a bajor herceg, a sváb fejedelmek ligája, a pfalzi választófejedelem, a lengyel király, az osztrák főherceg, a császár és a pápa. A magyar kormány teljes diplomáciai vereséget szenvedett. Tizenöt évre bérbe adta a bankháznak a beszercebányai bányát, évi 20 ezer forintért, melynek egy részét kártérítés fejében rögtön el is engedte.

A vezető főnemességet és főpapságot elmarasztaló és a németellenes érzelmeket tápláló hangulat ország szerte általános volt. Az országgyűlésekre tíztizenötezer férfi érkezett, jelentős részük „gyalog járó” szegény köznemes. Ők hazavitték a híreket az izzó hangulatú diétákról. A kormány iránti ellenszenv és bizalmatlanság méreteire jellemző, hogy amikor a pápa 1500-ban jubileumi búcsút hirdetett adakozás céljából a török ellen, 120 ezer forint gyűlt össze. 1525-ben, amikor a török veszély minden korábbinál nagyobb volt, újra meghirdette a búcsút. Most azonban az ügy nagyságát tekintve igen kevés pénz, 3-4 ezer forint volt csupán a perselyekben, annál több kacat és gyalázkodó szövegű cédula találtatott bennük.

Közben tehát a nemesi ellenzék soraiban – de másutt is – egyre erőteljesebben terjedt az a vélemény, hogy a Németországból elindult eretnekség Magyarország legnagyobb megrontója. *Werbőczy István* – a köznemesség vezére – 1521-ben a magyar küldöttség tagjaként személyesen utazott *Wormsba* a birodalmi gyűlésre, hogy Magyarország számára segítséget kérjen a török ellenében. Ez év tavaszán, odafelé utaztában Bécsben saját költségén újranyomatott egy ellenreformációs szellemű munkát, melynek ajánlásában felszólította II. Lajost, hogy tartsa távol Magyarországtól ezt a káros eretnekséget: „*A minap Károly császárhoz és spanyol királyhoz, a római birodalom fejedelmeinek gyűlésére követségbe küldetvén, mikor Magyarországból távoztam, meglepő és hihetetlennek látszó hír jutott el hozzám Luther felől, erről a könnyelmű, állhatatlan és zavarterjesztő emberről, ki Ovidius szavai szerint, bűnéből dicsőséget merít s kit sok ostoba ember Pál apostolnál nem kisebb embernek tart. Isten a tanúm, hogy nagy fájdalommal és csodálkozással töltött el bizonyos emberek hiszékenysége, főképen azért, mert a hit ügyéről van szó. Csodálkozásomat fokozta az a tapasztalás, hogy sok előkelő ember van Luther tévelyeibe szerfőlött belebonyolódva. Ezért szorgosan kérdezősködtem, vajjon a kath. igazság avatott hívei között akad-e, aki ennek az embernek az ő vállalkozása méltatlanságához illő eréllyel ellenszegül? Miközben ennek utána jártam, valaki örvendve bemutatott nekem egy könyvet és azt mondá, hogy az egyetlen könyv, mely Luther tanait alaposan lerontja, a csejt, mellyel ő előbb magát, azután a tapasztalatlanokat rászedte, világosan felderíti, a csalárd embert leplezetlenül mutatja be, állításainak erőtlenségét és ellentmondásait feltárja. (...) A közjó érdekében tehát intézkedtem, hogy költségemen a könyvet másodízben nyomtassák ki. (...) Ezt az aranyos könyvet, a katolikus hit biztos, erős védpajzsát és éles nyilát, mely az én közreműködésemmel újból kinyomatik, felségednek lehető leggyorsabban megküldöttem, főképen azért, mert tudom, hogy felséged ifjú szíve a vallásos buzgóságtól lángol és jó királyhoz illő módon gondoskodik arról, hogy századok óta legkersztényibb országa a lutherá-*

*nus ragálytól meg legyen óva. Ezen olvasmány a közeledő kór megismertetésére, a megmételtezetteknek gyógyítására igen alkalmas. Felsőgednek ezentúl is minden erővel azon kell lennie, hogy rendelkezései ezt a pestist az egész országról elhárítsák”.*¹⁸⁷

Wormsban a magyar küldöttség csalódott, mert a birodalom el volt foglalva saját gondjaival, elsősorban a francia – Habsburg ellentét kérdéseivel, azután Luther ügyével, s Magyarország számára csak hangzatos ígéretekre tellett. Werbőczy és társai országuk érdekeit tekintve ijesztőnek találták Luther álláspontját, amit a gyűlés előtt kifejtett. Ezért Werbőczy és egy másik követ, *Balbi Jeromos* meghívta a reformátort ebédre, ahol élénk vitába bocsátkoztak a tantételek fölött. A magyarok később úgy nyilatkoztak, hogy Luther „*bolond és tudatlan embernek*” bizonyult, mások pedig, akik szem- és fültanúi voltak az eszmecserének, azt nyilatkozták, hogy a német szerzetes a magyarok érveire adott válaszaiban „*nem viselte magát ügyesen*”.¹⁸⁸ A magyar érdekek azt kívánták, hogy a német birodalom ne legyen megosztott, hiszen csak így remélhető katonai segítség a részéről. Pénzt pedig csak a pápa ígért – és küldött is. A reformátor elleni fellépésben tehát a magyar küldöttség egyrészt lehetőséget látott annak kifejezésére, hogy azok oldalán áll, akik Luther ellenfelei, s akik egyben Magyarország lehetséges támogatói. Másrészt célszerűtlennek is látták Luther mozgalmának esetleges támogatását, mert az ő szemükben az amúgy is ezerfelé szabdalt erők és érdekek további szétforgácsolásához vezetett a reformátor „makacssága”.

Nem segítette elő a politizáló magyar közvéleményben Luther elfogulatlan megismerését az sem, ahogy a reformátor a török elleni háború kérdésében állást foglalt. Bár őt a török kérdés ezekben az években önállóan nem foglalkoztatta, egyes munkáiban mégis nyilatkozott erről. Luthert először is felháborította, hogy a pápa búcsúlevelek árusításával akar pénzhez jutni a török elleni hadjáratához. S a belső bajok Németországban sokkal égetőbbek, mint a török fenyegetése. „*A török ellen akarunk sikra szállni? Nem úgy! Először is itthon lássunk dolgunkhoz, mert itthon állunk a legrosszabbul*”.¹⁸⁹ A pápa ellen kel ki a reformátor 1522-ben is, amikor kárhoztatja a török segítőire kimondott pápai átkot. „*Mert mire jó az, hogy mi a töröknek testi fegyverrel ellenállunk? Mi rosszat tesz a török? Elfoglalja az országot és uralkodik ideig-óráig. Hiszen nekünk ugyanazt kell elszenvednünk magától a pápától, aki bizony agyon gyötri testünket és életünket, amit a török nem cselekszik. Ezenfelül a török mindenkit meghagy a maga hitében, ezt sem teszi a pápa, hanem az egész világot a keresztyén hitről a maga ördögi hazugságára kényszeríti, úgy hogy a pápának a test, javak és lélek feletti uralma nyilvánvalóan tízszer gonoszabb, mint a töröké. És ha Krisztus maga le nem döntené az Antikrisztust az Írás szerint, és ki akarnók irtani a törököt, a pápán kellene kezdenünk a dolgot*”.¹⁹⁰ Amikor pedig a császár – aki a reformátor ellen

¹⁸⁷ A Werbőczy által újra kiadott mű: Ambrosius Catharinus (Lanceloto Politi) domonkos szerzetes *Apologia pro veritate Catholicae et Apostolicae fidei* című munkája, Firenze 1520. Az ajánlás szövegét közli: FRANKÓI VILMOS: Werbőczy István. Bp. 1899. 164-167. p.

¹⁸⁸ Uo. 173. p.

¹⁸⁹ SÓLYOM JENŐ: Luther és Magyarország. Bp. 1933. 91. p. (Ezt Luther 1520-ban fejtette ki A német nemzet keresztyén nemességéhez című iratában).

¹⁹⁰ Uo. 92. p. (Luther Bulla coene Domini c. iratában).

fellépet – magát a keresztyénség védelmezőjének mondta a törökkel szembeni esetleges háború kapcsán, Luther felháborodva írta: „Végül kérek minden szeretett keresztyént, segítsenek könyörögni Istenhez ezekért a nyomorult, elvakult fejedelmekért, – kétségtelenül Isten sújtott minket velük nagy haragjában, – hogy ne jussunk abba a helyzetbe, hogy a törökök ellen vonuljunk vagy adakozzunk, mivelhogy a török tízszer okosabb és kegyesebb, mint a mi fejedelmink /.../ Mert íme látod, hogy a szegény halandó pondrósák, a császár, aki élete felől egy szempillantásig sem biztos, miként dicsekszik szemtelenül: ő a keresztyén hit igazi, legfőbb védelmezője. /.../ Így dicsekszik Anglia királya is, hogy a keresztyén egyház és a hit védője. **Sőt a magyarok azzal dicsekednek, hogy Isten védői, és azt éneklik a litániában: „ut nos defensores tuos exaudire digneris, hallgass meg minket, védelmezőidet”**.”¹⁹¹ Luther tehát más összefüggésben beszélt a török kérdéstről, mint a magyarok. Hiszen Wittenbergből másként is látszott ez, mint Budáról! Mohács után többek kérésére visszatért a kérdéshez, először elutasítván, mivel „a török ismét hazatért, s németjeink nem törődnek többé vele, még nincs itt az ideje, hogy írjak erről”. Majd 1528-ban már időszerűnek találta a témát, hiszen „a török éppen közeledik hozzánk”.¹⁹² A magyarok számára égető kérdés Luther szemében mindaddig mellékes maradt, amíg Németország közvetlenül nem került veszélybe. Ilyen tekintetben érthető, ha magyarjaink szemében a reformátor *csak egy német* maradt.

Az elmondottak összefüggésében kell tekintenünk a lutheránusok ellen hozott törvényeket.¹⁹³ A gyűlölt idegeneket, ha mint németeket bélyegzik meg, semmiképpen nem lett volna célravezető. Ezért fordultak ellenük, mint lutheránusok ellen. Az 1523. évi országgyűlési decretum 54. cikkelye a lutheránusokról szólt, de éle a királyi udvar németjei ellen irányult: „Méltóztassék a királyi felségnek, mint katolikus fejedelemnek, minden lutheránust és azok pártfogóit, valamint a felekezetükhöz ragaszkodókat, mint nyilvános eretnekeket és a boldogságos szűz Mária ellenségeit halállal és összes javaik elvételével büntetni”.¹⁹⁴ Szűz Mária ellenségei – gondoljuk csak a fentebb idézett Karthauzi névtelen álláspontjára – Magyarország ellenségei. Az 1525. évi országgyűlésre tömegesen és fegyveresen felsereglett köznemesség ebben a szellemben követelte, hogy a király öt nap alatt távolítsa el udvarából a németeket, *akik mind lutheránusok*. A király erre ígéretet is tett, jelezve, hogy négyet megtart maga és a királyné mellett közülük. A decretumba a lutheránusok elleni cikkely az idegenek eltávolításával összefüggően került be: „A lutheránusokat is mind ki kell tiltani az országból, és bárhol található, nemcsak az egyházi, hanem a világi személyek is szabadon fogják el és égessék meg”.¹⁹⁵ Mindez nem jelenti azt, hogy ezeket a határozatokat ne használták volna fel valóban a reformáció terjesztőinek – igaz ugyan, hogy csak szórványos – üldözésére, amint látni is fogjuk.

¹⁹¹ SÓLYOM JENŐ: i.m. 94. p. (Két császári összegegyeztetetlen és ellentmondó, Lutherre vonatkozó parancs c. iratában).

¹⁹² Uo. 96. p.

¹⁹³ ZSILINSZKY MIHÁLY: A magyar országgyűlések vallástügyi tárgyalásai a reformatiótól kezdve I. köt. Bp. 1881. 11-22. p.

¹⁹⁴ Magyar törvénytár 1000-1526. i.m. 825. p.

¹⁹⁵ Uo. 831. p.

A királyi udvar

VOLTAK-E LUTHERÁNUSOK ezekben az években Magyarországon? Vajon a király, még inkább a királyné környezete tényleg Luther tanításának követője volt?¹⁹⁶ A kérdés megválaszolásánál utalnunk kell arra, hogy a húszas évek elején Budán *Erasmus* és *Luther* tanítása között nem húztak éles határvonalat. Hiszen kettejük között az elvi szakítás csak 1525-26-ban következett be nyilvánvalóan, így nem csodálkozhatunk a budai humanisták álláspontján. S bár egy alkalommal *Piso Jakab* a királyi pár társaságában cáfolta meg az Erasmust és Luthert azonosító nézetet, ez nem változtatott a Luther iránti *rokonszenv* meglétén. Ezt a kifejezést kell használnunk, hiszen a reformátor tanítása ekkor nálunk még nem nemzeti ügy, mint Németországban, hanem *csak* teológiai kérdés. *Brodarics István* szerémi püspök ebben a szellemben nyilatkozott Luther mellett a papok nősülése és a két szín alatti úrvacsora tárgyában. Maga a királyné is hasonlóképpen gondolkodhatott, Lutherben Erasmus következetes tanítványát látva. Természetesen számításba kell vennünk, hogy 1521-től kezdve Luther átok alatt volt, ami a budai udvar egyes tagjait nem gátolta rokonszenve kinyilvánításában. Ebből következhet az is, hogy nem egyszerűen teológiai naivság tartotta fenn a reformátor iránti szimpátiát. Ennek több jele is van. Bizonyos azonban, hogy amit a németellenes hangulatban „lutheránusnak” mondtak, az nem volt feltétlenül Luther tanítása.

Brandenburgi György röviddel Budáról távozta után, német fejedelemségében olyan jelentősen támogatta a reformációt, hogy a „kegyes” melléknevet kapta. Brandenburgi György kapcsolata Lutherrel 1523-tól már egészen bizonyos. Ekkor bizalmas hangú levelet írt hozzá Prágából s még ugyanabban az évben személyesen is felkereste Wittenbergben.¹⁹⁷ Még Budán tartózkodott, amikor 1521-ben ide hívta a bécsi egyetemről a reformációval szembeni intézkedések miatt távozó *Grynaeus Simont* (*Németországban született 1493-ban, barátságot kötött Melanchtonnal. Klasszikus nyelveket és bölcsészetet tanult Bécsben 1511-től, ugyanitt tanárként működött 1520-ban. 1524-ben a heidelbergi, 1529-ben a baseli egyetem görög tanára, s itt 1536-ban az újszövetségi tanszékre ment át. Részt vett 1536-ban az első helvét hitvallás szerkesztésében. 1541-ben hunyt el.*)¹⁹⁸ *Grynaeus* Budán tanárként dolgozott. A domonkosok 1523-ban eretnekéssel (azaz lutheranizmussal) vádolták meg s emiatt fogságot szenvedett. Brandenburgi György és Mária királyné közbenjárására szabadult ki, majd Wittenbergbe távozott.

¹⁹⁶ A Mohács előtti reformációt összefoglaló legfontosabb irodalom: ZOVÁNYI JENŐ: A reformáció Magyarországon 1565-ig. Bp. 1922. Révész Imre: Magyar református egyháztörténet. Bp. 1938. BÍRÓ SÁNDOR – BUCSAY MIHÁLY – TÓTH ENDRE – VARGA ZOLTÁN: A Magyar Református Egyház története. Bp. 1949. BUCSAY MIHÁLY: A protestantizmus története Magyarországon 1521-1945. Bp. 1985. BALOGH FERENC: A magyar protestáns egyháztörténelem részletei a reformatio korától jelenig. Debrecen 1872.

¹⁹⁷ SÓLYOM JENŐ: i.m. 60. p.

¹⁹⁸ ZOVÁNYI JENŐ: Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon. Bp. 1977. 225. p.

A királyné támogatót más lutheri szellemben prédikáló papokat is. Ilyen volt *Cordatus Konrád*, a budai Boldogasszony templom papja.¹⁹⁹ (*Morvaországban született 1483 körül, Bécsben tanult, ahol 1507-ben pappá szentelték. 1510 vagy 1516-tól működött Budán. 1522-ben a felvidéki bányavárosokban a reformáció szellemében prédikált. 1524-ben el kellett hagynia Budát, ahonnan Wittenbergbe ment. 1525-ben visszatért a magyar fővárosba, ahol letartóztatták azzal a váddal, hogy a reformáció szellemében prédikál. A fogságból 1526 februárjában szabadult. Ezután Németországban működött 1546-ban bekövetkezett haláláig. Szigorú lutheránus volt, aki Melanchton is támadta*).²⁰⁰ A lutheránusok ellen háborgó közvélemény nem riasztotta vissza a királynét, hogy 1525-ben a Felvidékről hívjon udvari lelkészt *Henckel János* személyében, aki szintén a reformáció szellemében munkálkodott. (*Lőcsén született 1481-ben, a bécsi egyetemen tanult, ahol 1508-ban magisteri fokozatot szerzett. Járt a paduai és a bolognai egyetemre is. Hazatérte után röviddel békési főesperes és nagyváradi kanonok. 1513-tól szülővárosa plébánosa, 1522-től kassai pap. 1526-tól ismét a Felvidéken működött, Mária királynő környezetében ismételten megfordult Mohács után is. Erasmussal és Melanchtonnal egyaránt kapcsolatot tartott*).²⁰¹

Mária királynénak a mohácsi katasztrófa után maga Luther írt vigasztaló könyvet. Mária bátyja, a buzgó katolikus Ferdinánd intette is ekkor hűgát, hogy óvakodjék atyái vallásától eltérni. Mária erre azt válaszolta, hogy ő „*nem tilthatja meg Luthernek, hogy azt írja, amit jónak lát*”.²⁰² Mária Magyarországról eltávozva, még hosszú éveken át igyekezett önmagában egyeztetni a lutheri és erasmusi szellemet, míg végül az utóbbi mellett döntött, családja megkönnyebbülésére.

Nem csodálkozhatunk tehát azon, hogy a pápai követ 1524-ben azt írta Rómába: „*A közhír szerint, mitől Isten mentsen, a király és a királyné lutheránusok*”. Sőt, a pápa követe azt is említette, hogy egyenesen az esztergomi érsektől tudja, miszerint „*Mária egyetért Lutherrel*”.²⁰³ Mindez formai változásokkal még nem járt. A hagyományos egyházi ünnepeket az udvarnál is megülték, a körmeneteket régi fényükben és pompájukban tartották meg.

Luther tanainak elterjedése

A REFORMÁCIÓ ESZMÉJE kezdetben a német ajkú városokban terjedt. Az anyaországgal való természetes, gazdasági, kulturális kapcsolatok révén igen korán elérkezett ide Luther tanítása. A búcsúárus Tetzlerről jegyezték fel, hogy panaszkodott, miszerint a 95 tételt Magyarországon már 1518 óta ismerték. Biztosabb adat az, hogy 1520-ban a *Szepességben*, Késmárk melletti helységben *Preisner*

¹⁹⁹ Az első kiadásban úgy tüntettük fel, mint Mária udvari lelkészét. Azóta meggyőződünk arról, hogy ez tévedésen alapult. CSEPREGI ZOLTÁN: Mária Királyné és udvari papjai. Lelkipásztor, 2000, 203. p.

²⁰⁰ ZOVÁNYI JENŐ: Lexikon... i.m. 114. p. Adatait helyesbíti BENCZE IMRE: Konrad Cordatus, Luther Budáról indult küzdőtársa. In FABINY TIBOR (szerk.): Tanulmányok a lutheri reformáció történetéből. Budapest, 1984. 132-148. p.

²⁰¹ Uo. 251. p.

²⁰² BRUCKNER GYÖZŐ: Magyarország belső állapota... i.m. 22. p.

²⁰³ BRUCKNER GYÖZŐ: Magyarország belső állapota... i.m. 22-23. p.

Tamás plébános a szószékről felolvasta a tételeket.²⁰⁴ Minden bizonytalansággal a reformátor eszméinek terjedésére feleletül hirdette ki az esztergomi érsek 1521-ben az ország nevezetesebb városainak templomaiban a Luthert kárhóztató pápai bullákat. Bizonyosságát kívánta adni ebben az ország számára igen gyászos és kritikus évben, hogy Magyarország a római szentszék oldalán áll. Ennek azonban csak úgy volt értelme, ha valamivel szemben kellett ezt hangsúlyozni. A lutheri eszmék tehát már terjedtek a nevezetesebb városokban. 1522-től pedig megindulnak a magyarországi diákok Wittenberg felé. Ebben az évben két felvidéki ifjú, majd 1526-ig még tizenegy diák, részben Erdélyből, Budáról és Esztergomból.²⁰⁵ A lutheri tanok elterjedése újabb igazolást nyer Horváth János szepesi prépost tiltó intézkedése nyomán. Az egyébként erkölcsé tekintetében kétes hírű főpap 1524-ben kiadott rendelkezéséből megtudjuk, hogy sokan csatlakoztak minden megfontolás nélkül az eretnecséghez, akik a szent misét illetlen szavakkal ócsárolják, semmibe veszik és beszűntetik. A szentségek számát önkényesen megváltoztatják, a szüzességet a szerzeteseknél és apácáknál kárhóztatják, a papok nőülését megengedik. Az Üdvözítő keresztjét és a szentek szobrait megszenteltelenítik, szűz Máriáról – akiről azelőtt himnuszokat és dicséreteket énekeltek – istentelen szavakban nyilatkoznak. A pápát, püspököket s általában a papságot szidalmaznak és gyűlöletessé teszik a laikusok előtt. A királyok, fejedelmek és hatóságok tekintélyét megbecstelenítő szavakkal aláássák. Találtatnak olyanok is, akik az egyházi szertartásokat feleslegeseknek mondják és az apostolok idejében uralkodó egyszerűséget kívánják visszaállítani. A keresztény szabadság ürügye alatt kivonják magukat az egyházi bíráskodás alól. A gyónást, tisztítóvizet, vezeklést, bűnbocsátást, áldozómiséket a pénzszerzés eszközeinek tekintik és emberi találmánynak állítják. A gyalázatos tanokat nem csak világiak, hanem kötelességükéről megfélemedezett papok is terjesztik. Ráadásul Luther tanait evangéliumként mondják. Inti azután a prépost a papságot, hogy a terjedő eretnecséget minden erővel akadályozzák, semmi szín alatt ne hallgassák meg a tévelyítő tanításokat. A régi szertartásokon semmi változást keresztülvinni ne engedjenek.²⁰⁶

A reform eszmék szejében működtek a már említett nagytekintélyű lelkészek is. Löcsén és Kassán Henckel János, a bányavárosokban Cordatus és Kresling János, ugyancsak Löcsén és Kassán az angol eredetű, Wittenbergben tanult Cox Lénárd rektor, a reformáció szellemétől áthatott humanista költészet jeles művelője. Eperjes városa már 1521-ben kitilt a falai közül egy búcsúárust, Bártfán pedig egy helybéli születésű magister ellen, a reformáció tanainak terjesztése miatt, királyi elfogató parancsot adtak ki 1525-ben. Ugyanabban az esztendőben – a már fentebb tárgyalt pénzügylettel és a Fuggerek elleni intézkedés következtében – a bányavárosokban a munkások fellázadtak. 1526 elején, hosszas huzavona után, a királyi bíróság a vezetőket kivégeztette, a részt-

²⁰⁴ BRUCKNER GYÖZÖ: A reformáció és ellenreformáció története a Szepességben. Bp. 1922. 54. p.

²⁰⁵ RÉVÉSZ IMRE: Magyar tanulók Wittenbergben Melancthon haláláig. Magyar Történelmi Tár 1859. VI. 205-220. p. FRANKL [FRAKNÓI] VILMOS: A hazai és külföldi iskolázás a XVI. században. Bp. 1873. 294. p.

²⁰⁶ BRUCKNER GYÖZÖ: A reformáció és ellenreformáció... i.m. 55-57. p.

vevőket pedig arra kötelezte, hogy engedelmeskedjenek a hatóságoknak és a *lutheránus eretnekséget tagadják meg*.

Az erdélyi szászok között hasonlóképpen hamar terjedt Luther tanítása. A szászság kiváltságos, egységes politikai és egyházi szervezete jó lehetőséget nyújtott arra, hogy saját kebelükön belül szervezeten egyengessék az evangéliumi megújulás útját. Az erdélyi szász reformáció központja Szeben volt, ahol a városi tanács 1522-ben nyíltan állástfoglalt a lutheránus szellemben prédikáló papok mellett. A szebeni kerület dékánja, mint érseki helyettes, jelentette a városban uralkodó helyzetet az esztergomi érseknek, aki a királynál rendeletet eszközölt ki a lutheránusokkal szemben. A szászok grófja, *Pemflinger Márk* támogatta a reformtörekvéseket, és sikeresen akadályozta a lutheránusok elleni fellépést a városban. 1523-ban újabb királyi rendelet született, amely a Szebenben található lutheri iratok elégetéséről intézkedett. A királyi biztosok találtak is könyveket Luthertől, melyeket azután ünnepélyesen elégettek. Több polgárt a dékán kiközösített az egyházból lutheránus voltuk miatt. 1525-ben a reformellenes papság azt panaszolta az esztergomi érseknek, hogy „*az új tan Luther városában sem uralkodhatnék hatalmasabban*”.²⁰⁷ Az érsek a végzetes mohácsi csatába induló királytól még kieszközölt a szebeniek ellen egy iratot, ez azonban már nem akadályozhatta meg, hogy a város vezetésével a lutheri tanok befogadása egyre nagyobb hullámokban terjedjen a szászok között.

Az ország más területein is megtaláljuk a reformáció terjedésének nyomait. Sopronban 1522-ben ferences szerzetesek és egy világi pap prédikálnak a lutheri tanítás szellemében. Az inkvizíció előtt tett vallomásokból kiderül, hogy a papság és a polgárság egyaránt érdeklődött a wittenbergi eszmék iránt. A hitnyomozók lutheri könyveket is találtak a városban, amiket a templom előtt elégettek. Sopronban azonban ezzel nem akadályozták meg a reformáció terjedését. A polgárokat nem riasztotta el az újabb könyvégetés sem 1524-ben. Az egyik polgár úgy nyilatkozott, hogy „*nem nyúzhatják meg olyan könyvekért, amelyeket nyilvánosan árulnak*”.²⁰⁸ Tehát a lutheri iratokat nem titokban csempészték a városba. A vendéglőben pedig rendszeresen összejöttek a polgárok, és hangosan felolvasták a reformátori iratokat. Közben „*annyi rosszat mondanak őszentségére, a bíborosokra meg a többiekre, hogy bűn hallgatni*”.²⁰⁹ Később, 1526-ban fogságra is vetettek lutheránus polgárt és újabb „égetni való” iratokat (azaz lutheránus könyveket) találtak. Pozsonyban, ugyanezen év tavaszán, maga a polgármester másoltatta le és hirdettette ki Luther tételeit.

A királyi udvar magatartása és az országos állapotok nem tették lehetővé az átfogó üldözést. S láttuk azt is, hogy a törvények sem elsődlegesen ebből a szempontból születtek. Ezért az üldözés nem volt általános, hanem csak helyi jellegű. A Cordatusnak Wittenbergből könyveket hozó szolgáját a határon vagy Budán megégették 1523-ban. Ebben azonban éppúgy szerepet játszhatott a német gyűlölet, mint a lutheranizmus vádja. (Egy német, aki olyan német könyveket csempész, amelyek a magyarság megrontására alkalmasak.) Hasonló sors ért valószí-

²⁰⁷ BALOGH FERENC: i.m. 30. p.

²⁰⁸ SÓLYOM JENŐ: i.m. 22. p.

²⁰⁹ Uo.

núleg más német könyvtárosokat is 1524-ben – ugyanazon okokból. Az is valószínű, hogy Werbőczy István és Báthory István nádor is kínoztatott meg lutheránusság gyanúja következtében embereket, (vagy égettetett, a homályos feljegyzésből ugyanis nem lehet pontosan eldönteni).

Meg kell emlékeznünk arról is, hogy már Mohács előtt megjelent a reformáció svájci irányának első fuvallata Magyarországon. Napvilágot látott ugyanis 1525-ben Augsburgban *budai Reyss Konrád* úrvacsoratanai tárgyú teológiai értekezése, melyben a szerző védelmébe veszi a Bugenhagen által támogatott Zwinglit. Elképzelhető azonban, hogy a szerző álnév mögé bújt, s a műnek nincs magyarországi vonatkozása. De ha nem így volna is, mindenképpen elszigetelt jelenség 1526 előtt a svájci hatás.

Bár Luther tanítását a magyarok – a fentebb kifejtett okok következtében – előítéllettel fogadták, vannak nyomai annak, hogy a magyar ajkú országrészekben is terjedt. Erre utalhat a Karthauzi Névtelen már idézett nyilatkozata, miszerint a *lutheri eretnekség a kiválasztott magyar nép elpusztítására tört.* Ez a megjegyzés egyben arra is fényt vet, hogy a magyarok Luther eszméit először az őt támadó művekből ismerték meg, tehát negatív megközelítésben. Ez is hozzájárult az azzal szembeni tartózkodó magatartáshoz. A mohácsi tragédia és következményei vezették később a magyarságot a reformáció üzenetének elfogulatlan meghallgatásához. Ilyen megközelítésben is igaz: ahhoz, hogy hitünk és életünk megtisztuljon „*nekünk Mohács kell...*”.

Keresztes harcos Dózsa seregében

ÖSSZEFOGLALÓ ÁTTEKINTÉS

MMAGYARSÁG VALLÁSI KÉPZETÉT meghatározóan befolyásolta, hogy vándorlása során megismerte a zsidó, az iszlám és a keresztyén vallást. A hitélet számos kifejezése élt már ebből következően nyelvünkben a honfoglalás előtt. Később már csak az egyházszervezetre vettünk át újabb kifejezéseket, főként a szlávoktól. A világvallások képviselői folyamatosan együtt éltek a magyarsággal a Kárpát-medencébe költözést követő századokban is. Őseink tehát nem „durva, vad pogányok” voltak, hanem ismerősen mozogtak abban a sokszínű kultúrkörben, ami környezetükben egymás mellett és egymásba fonódva létezett. Sőt, képesek voltak annak szellemi kincseit a saját kultúrájukkal és sajátos vallási világukkal ötvözni.

A honfoglaló magyarság között is élhettek keresztyének s a Kárpát-medencében talált rokon nép, és az itt élő szlávok között minden bizonnyal voltak Krisztus követői, a Cirill és Metód missziójának gyümölcseként. A keresztyénné válás azonban hosszabb folyamatban ment végbe. Ennek voltak politikai indítékai is. Az első kapcsolatok Bizánccal születtek, amikor magyar főméltóságok keresztelkedtek meg 948-955 között a Kelet-Római Birodalomban. Bizáncból püspök és érkezett, s ezzel a békés görög keresztyén misszió útnak indult hazánkban. Mielőtt ez kiteljesedhetett volna, a Bizánccal megromlott politikai viszony derékba törte. Ugyanakkor a Bizánc és a Német-Római Birodalom hatalmi harapófogójába került Magyarország, hogy elkerülje ennek kedvezőtlen következményeit – az adott politikai helyzetben – Róma felé tájékozódott és a latin keresztyénség missziója előtt nyitotta meg kapuit. A X. század hatvanas éveiben a pápa is küldött missziós püspököt Magyarországra.

A Nyugat felé fordulásban döntő felismerései voltak Géza nagyfejedelemnek, akinek művét fia, I. (Szent) István király folytatta. Első királyunk a pápától nyert koronát és kapott jogot, hogy népét a keresztyénség nagy családjába vezesse. Ezzel egyrészt elkerülte a német hűbért, másrészt felhatalmazást nyert az egyházszervezet kialakítására. Az István király által létrehozott magyarországi egyházszervezet tíz püspökségre tagolódott. Ebből kettő nyerte el a főegyházmegei státust. A latin rítusú egyház hierarchiája kiépült, a görög viszont nem. Mégis a keleti egyházfél szerzetesei és hívei békésen élhettek hazánkban. Bizánc politikai hanyatlása következtében azonban a görög misszió nem kapott többé támogatást. Lassan elnéptelenedtek kolostoraik s a világi hívek is elfogytak. A XIII. század második felétől kezdve a Balkánról és Keletről folyamatosan beköltöző népek (románok, szerbek, rutének) orthodox hagyományaikat is hozták. A keleti rítusú egyház „nemzetiségi” keretek között élt tovább. Királyaink törvényekkel biztosították az egyház működését és fejlődését. Az egyház helyzetének megszilárdulása pedig a feudális társadalmi rend kiépülésével járt együtt.

Uralkodóink politikáját folyamatosan meghatározta azon elv, hogy a római szentsékekkel jó viszonyt alakítsanak ki, az ország szuverenitását azonban őrizzék meg. Ezért mindig éltek a főkegyúri jog gyakorlásával a főpapok kinevezése során. Ezt a gyakorlatot Szent István apostoli királyságára hivatkozva folytatták,

a XV. század elején törvénybe is iktatták (placetum regium). Különösen is szembetűnő, hogy Mátyás király a főpapi tisztségeket és az azzal járó javadalmakat politikája eszközévé tette. A praktikus humanizmus jegyében uralkodó király idejében a főpapság csaknem teljesen elszakadt a gyakorlati egyházi élettől. Diplomataként élte napjait, egyházi tisztét nem tartotta hivatásának, így azt – a rábízott papsággal együtt – elhanyagolta. Ez azután egyenesen vezetett a középkor végi magyarországi egyház szétzilálódásához. Mindez nem jelenti azt, hogy uralkodóink ellenségei lettek volna a keresztyén hitnek. Miközben a pápa világi hatalmát nem engedték érvényesülni hazánkban, a magyarországi keresztyénség jeles támogatói voltak. Legtöbbjük elkötelezett keresztyén volt maga is.

A keresztyénség tanítása, eszményei folyamatosan hatották át a magyar társadalmat. A szerzetesi közösségek hamar meggyökerestek, s a magyar föld is megteremte a pálosrendet. Ezzel a kelet-európai népek közül egyedül gazdagította új szerzetesi közösséggel a latin egyházat. A középkor világának vallásos eszményeit mélyen megélt képviselőit pedig a magyarok közül is szentté avatták. Különösen szembetűnő, hogy a háromszáz éven keresztül királyokat adó Árpád-ház tagjai közül többeket kanonizált az egyház (István, Imre, László, Erzsébet, Margit). A szentek tiszteletének s a legendáik által közvetített eszmények elterjedése mutatja, hogy a középkori keresztyénség európai normái nálunk is meghatározók lettek.

A szerzetesrendek között a bencések voltak a magyarországi misszió és az iskolázás úttörői. Reform ágaik (ciszterciek, premonstreiek) szintén gazdagították hazánkat. Megtalálták szolgálati területüket a lovagrendek is nálunk. Az úgynevezett koldulórendek pedig anyanyelvű prédikációikkal vitték a lelki-szellemi kincseket a nép közé. Különösen a ferencesek tettek sokat a nép lelkigondozása területén, felvállalva a Szentírás szociális üzenetét is. Ez legmarkánsabban a Dózsa György vezette keresztes háborúban mutatkozott meg. A ferencesek és az alsópapság egy része e mozgalom kapcsán már meghirdette azt az üzenetet (a török Isten büntetése, melynek elhárítása a megtérés és szembefordulás a gonosz hatalmával), amely a hazai reformáció során is jelentős hangsúlyt kapott. A hazai katolikus reform legjelentősebb képviselőiként a ferencesek a reformáció előkészítői lettek.

Nem szabad elfelejtenünk azt sem, hogy a két koldulórend magyarországi tagjai mártír sorsot is vállalva vettek részt a keleti népek között végzett misszióban. A domonkosok és a ferencesek munkájának gyümölcse a kunok megkeresztelkedése.

A keresztyén élet elmélyülését mutatja, hogy megalakultak hazánkban a laikusokat is befogadó vallásos társulatok. A két koldulórend pedig – különösen is a ferencesek – a középkori katolikus reform ügyének ébrentartói voltak. Ők közvetítették – együtt a pálosokkal – a misztika és a devotio moderna ébresztő, a gyakorlati keresztyén életet elmélyítő gondolatait.

Utat talált hozzánk és folyamatosan élt a XV. században a huszitizmus. A mezővárosi polgárság személyesebb hitre vágyó tagjai nyitottak voltak Husz tanítása előtt. A két szín alatti úrvacsora szimbólumában leomlott a papság és a laikusok között emelkedő fal. Személyes hitélmény és társadalmi változás igénye

egyaránt kifejeződésre talált a hivatalos egyház által eretnekségnek bélyegzett mozgalomban.

A középkori magyar egyház kebelében bontakozott ki és teljesedett ki a magyar művelődés. Latin és magyar nyelven születtek meg a szentek legendái, prédikációk, liturgikus kódexek, énekek, versek, iskolai tankönyvek, bibliafordítások. Legbecsesebb nyelvi emlékeink formailag és tartalmukban is a mélyen megélt keresztyén hithez kötődnek. Ami megmaradt történelmünk nagy viharaiban, egyaránt kedves, elkötelező örökségünk.

Az írásbeliség alapításában kiemelkedő szerepet játszott az egyház. Nagy tekintélyre tettek szert egyes testületei a jogügyletek bonyolításában, köz- és magánügyek iratainak hitelesítésében. Ezeket nevezték hiteles helyeknek.

Az egyház életéhez szorosan kötődött az iskolázás. Első iskoláinkat a bencés szerzetesek szervezték. Hamar – még a XI. század elején – megszülettek a székesegyházi és káptalani iskolák. Az egyház szervezeten karöltve, folyamatosan épült ki az alsófokú iskolarendszer plébániák mellett. A domonkosok, az ágostonosok és a ferencesek rendtagjai számára színvonalas főiskolákat létesítettek. Legkiválóbb képviselőik prédikációs kötetei szerte Európában több kiadást mértek és az igehirdetés vezérfonalaivá lettek. Jeles királyaink az egyház közreműködésével alapítottak egyetemeket. Az elsőt Nagy Lajos létesítette Pécsen, 1367-ben. Zsigmond király Óbudán alapított egyetemet 1389-ben, Hunyadi Mátyás Pozsonyban, 1467-ben. Mátyás király a domonkosok budai főiskoláját is szerette volna egyetemmé fejleszteni az 1470-es évek közepén. Egyetemeink rövid életűek voltak, virágoztak viszont városi iskoláink, amelyek olyan színvonalon működtek, hogy a legkiválóbb tanulók esetében pótolni tudták az egyetemi tanulmányokat. Sokakat pedig előkészítettek az egyetemi tanulmányokra. A magyarországi ifjak nagy számban keresték fel a külföldi egyetemeket. Párizs, Bologna, Pádua, Vicenza, Prága, Bécs, Krakkó egyetemeiről a legfrissebb tudományos szellemet hozták haza századokon keresztül. Fokozatosan alakult ki azoknak rétege, akik tanulmányaik után nem egyházi, hanem világi hivatalt vállaltak.

A szerzetesekkel párhuzamosan a világi papság is törekedett a művelődésre. Bár képzettségük nem volt egyforma, a falusi papok között is volt egyetemet járt ember. A városi plébániák betöltésénél pedig a középkor második felében meg is kívánták a magasabb képzettséget. Az egyházi rend (papság, szerzetesek) legképzettebb tagjai váltak nálunk a skolasztika, majd a humanizmus jeles képviselőivé. Európa nevezetes egyetemein többen közülük tanári tevékenységet folytattak, műveik egy-egy korszak jelentős tudományos olvasmányaivá váltak.

A török terjeszkedés árnyékában nehéz kül- és belpolitikai helyzetben találta az országot a lutheri reformáció eszméje. Először a századok óta Magyarországon kiváltságok között élő német ajkú lakosságot érte el. A német befolyás alatt lévő királyi udvar is támogatta. A magyar politikai körök, remélve a pápa hathatós pénzügyi támogatását a török ellen, hivatalosan szembehelyezkedtek Luther tanításával. A közvélemény is ellenszenvvel fogadta. Részben azért, mert a kárhozott német befolyás erősítőjét látta benne. Másrészt viszont a vallásosság elmélyülésében látta a török veszély elhárítását, hiszen abban Isten büntetését vélte felfedezni. S mivel a reformátor tanítását elferdített formában, elsősorban annak kritikájából ismerte meg, az egyház megrontójának gondolta, s így az óhajtott „meg-

térés” akadályának. A magyarságot féltőn szerető, elkötelezett egyháziak (Karthauzi Névtelen) egyenesen Magyarország ellenségét, megrontóját, pusztító pestisést látták Luther tanításában. Ehhez hozzájárult az is, hogy a reformátor a magyar érdekekkel ellentétesen foglalt állást a török elleni háború kérdésében. A magyar ajkú lakosság a mohácsi katasztrófa (1526) után nyílt meg a reformáció üzenete előtt, amikor annak üzenetét tiszta formájában megismerte.

Flagellánsok

SUMMARY

THE RELIGIOUS IDEAS OF THE HUNGARIANS were greatly influenced by the fact that they got to know the Jewish, Muslim and Christian religions during their wanderings. As a result of that, a number of expressions for religious life had existed in our language before Árpád's conquest of Hungary. Later on we adopted further expressions solely for the church structure, mainly from the Slavs. Representatives of the world religions continued to live alongside with the Hungarians during the decades after moving into the Carpathian Valley.

There may have been Christians living among the Hungarian conquerors, and among the kindred people found in the Carpathian Valley, and there were also followers of Christ among the Slavs living here, as a result of Cyrill and Method's mission. Converting to Christianity was a longer process. This also had political motives. The first relationships were made with Byzantium, when some Hungarian noblemen were baptised between 948 and 955 in the Eastern Roman Empire. This was also the start of the peaceful Greek Christian mission in our country. Before it could have been completed its worsened political relations with Byzantium destroyed it. However, Hungary was caught under the pressure of power of Byzantium and the Holy Roman Empire. In order to avoid its disadvantageous consequences, in the actual political situation, it gravitated toward Rome and opened its gates to the mission of the Latin Christianity. In the 960's the Pope himself sent a missionary bishop to Hungary.

Essential realizations in turning to the West were made by Grand Duke Géza, whose work was carried on by his son, King István I. Our first king received his crown and apostolic right from the Pope to lead his people into the great family of Christianity. On the one hand by this he avoided the German feudal tenure, on the other hand he received authority to create the church structure. The Hungarian church institution developed by King István was divided into ten episcopates, among which two gained the state of diocese. The hierarchy of the church with Latin rituals was developed, but not the Greek, although the monks and the believers of the eastern part of the church could live in peace in our country. Our kings guaranteed the functioning and developing of the church with laws.

The teachings and ideas of Christianity gradually permeated the Hungarian society. The monastic communities took root very soon, and the Hungarian soil produced the Paulite Order as well. With this it was the only one among the Eastern European nations which enriched the latin church with a new monastic community. Deeply committed representatives of the medieval religious ideas were also canonized among the Hungarians. It is especially striking that several members of the Árpád Dynasty, who supplied Hungary with kings for 300 years, were canonized by the church (István, Imre, László, Erzsébet, Margit). Most members of the Árpád Dynasty were committed Christians.

The existence of religious societies ready to welcome lay people reflects the strengthening of Christian life in our country. The two mendicant orders, espe-

cially the Franciscans, kept alive the issue of the medieval Catholic reform. They mediated, along with the Paulites, the wakening thoughts of mysticism and devotio moderna which strengthened practical Christian life.

The policy of our rulers was continually influenced by the principle to create a good relationship with the Roman Holy See, and at the same time to keep the sovereignty of the country. Therefore, they always practised the right of patronage in the case of appointing cardinals.

The Hungarian culture blossomed and developed in the bosom of the medieval Hungarian church. Legends of saints, sermons, liturgical codices, hymns, poems, school-books, and bible translations came to life in Latin and Hungarian. Education is strongly connected to this. Our first schools were organized by Benedictine monks. Early, in the beginning of the 11th century, cathedral and parochial schools came into existence. Along with the church structure, the lower-grade school system developed continually next to the parsonages. The Dominicans, Augustinians and Franciscans established colleges of high standard for their members. Our outstanding kings founded universities as well. The first was set up by Lajos the Great in Pécs in 1367. King Zsigmond founded a university in Óbuda in 1389, King Mátyás founded one in Pozsony in 1467. King Mátyás would have liked to develop the Dominicans' college in Buda into a university in the middle of the 1470's. Our universities lived but shortly, but our municipal schools flourished and functioned at such a level that they could serve as substitutes for university studies in the case of the most excellent students. They prepared many for their academic studies as well. A great number of Hungarian young people visited universities abroad. For centuries they brought home the freshest academic mind from the universities of Paris, Bologna, Padua, Vicenza, Prague, Vienna and Krakow.

In the shadow of the Turkish expansion, the ideas of the Lutheran Reformation found the country among difficult foreign and internal affairs. First it reached the German speaking population that had been living in Hungary for centuries. It was also supported by the royal court under German influence. The Hungarian speaking population opened itself to the message of the Reformation after the tragedy of Mohács (1526).

Translated by Gabriella Rácsok

ZUSAMMENFASSUNG

IE RELIGIÖSE GEDANKENWELT der Ungarn wurde entscheidend dadurch beeinflusst, daß sie – während ihrer Wanderung – das Judentum, den Islam und das Christentum kennengelernt hatten. Demzufolge waren schon vor der Landeseroberung zahlreiche Ausdrücke des Glaubenslebens in unserer Sprache lebendig. Später wurden nur noch Ausdrücke, die die Kirchenorganisation betreffen, übernommen, - vornehmlich aus der slawischen Sprache. Die Anhänger der Weltreligionen lebten nach der Landnahme im Karpatenbecken auch in den darauf folgenden Jahrhunderten mit den Ungarn zusammen.

Auch unter den ungarischen Landeseroberern hatte es schon Christen geben können, und auch in dem uns verwandten Volk, das im Karpatenbecken vorgefunden wurde, sowie unter den hier sesshaften Slawen, lebten gewiß Menschen, die – infolge der segensreichen Missionsbemühungen von Kyrillos und Methodios -, Christen waren. Der Vorgang der Christianisierung des ganzen Volkes dauerte jedoch lange. Dies hatte auch politische Gründe. Die ersten Verbindungen entstanden mit Byzanz, die dazu führten, daß sich die ungarischen Großwürdenträger zwischen 948 und 955 im oströmischen Reich taufen ließen. Damit begann in Ungarn auch die friedliche griechisch-katolische Missionstätigkeit. Bevor diese jedoch zur Vollendung gelangen konnte, war sie – durch die zwischenzeitlich verschlechterte politische Beziehung zu Byzanz – unterbrochen worden. Gleichzeitig geriet Ungarn in die Zwickmühle der Machtkämpfe zwischen Byzanz und dem deutsch-römischen Reich. Um die ungünstigen Folgen dieser machtpolitischen Lage zu vermeiden, orientierte sich Ungarn in Richtung Rom, und öffnete damit seine Tore für die Mission der lateinischen Christen.

In diesem Vorgang hatte der Großfürst Géza entscheidende Erkenntnisse gewonnen. Sein Werk wurde durch seinen Sohn, König Stephan (István) I. weitergeführt. Er baute die Kirchenorganisation von Ungarn aus: das Land wurde in zehn Bistümer eingeteilt. Darunter gab es zwei, die den Status einer Kirchenprovinz erhielten. Die Hierarchie der Kirche mit dem lateinischen Ritus wurde entwickelt, die der griechischen Kirche aber nicht, obwohl die Mönche und Anhänger der östlichen Kirche weiterhin im Lande leben und wirken durften. Die Funktion und Entwicklung der Kirche wurde durch königliche Gesetze gesichert.

Die christliche Lehre und die christlichen Ideen durchdrangen allmählich die ungarische Gesellschaft. Die Ordensgemeinschaften wurzelten sich an, u.a. die Pauliner. Die tiefreligiösen Vertreter der mittelalterlichen christlichen Ideen wurden auch unter den Ungarn heiliggesprochen. Besonders auffallend ist, daß mehrere Glieder der Arpad-Dynastie – die Ungarn dreihundert Jahre lang Könige gegeben hatte -, durch die Kirche kanonisiert wurden: Stephan (István), Emmerich (Imre), Ladislaus (László), Elisabeth (Erzsébet) und Margarethe (Margit). Die meisten Arpaden waren verpflichtete Christen.

Die Vertiefung des christlich gesinnten Lebens wurde auch dadurch deutlich, daß die religiösen Gemeinschaften, die auch Laien in ihre Reihe aufnahmen, auch

in Ungarn festen Fuß fassen konnten. Die beiden Bettelorden – darunter besonders die Franziskaner -, waren die Wachhalter mittelalterlicher katholischer Reformbestrebungen. Sie verbreiteten – zusammen mit den Paulinern – die erweckenden, und das praktische christliche Leben vertiefenden Gedanken der Mystik und der devotio moderna (neuartige Frömmigkeit).

Die Politik der Regierenden war stets durch das Prinzip bestimmt, daß ein gutes Verhältnis zum römischen Heiligen Stuhl ausgebaut wurde, während die Souveränität des Landes bewahrt blieb. Darum übten sie immer das Recht des Patronatsherrn bei Ernennung der Oberpriester aus.

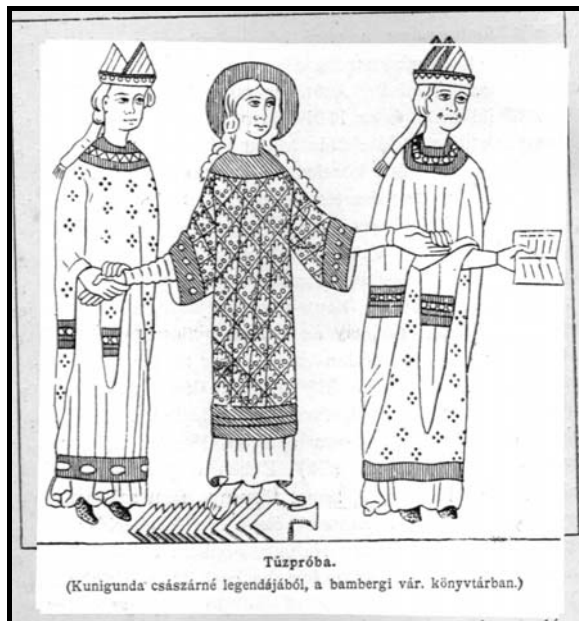
Die ungarische Kultur entfaltete und entwickelte sich innerhalb der mittelalterlichen Kirche von Ungarn. Hier entstanden die lateinischen und ungarischen Heiligerbücher, Predigten, liturgischen Kodizes, Lieder, Gedichte, Schulbücher und Bibelübersetzungen. Mit diesem Vorgang war auch die Entstehung des Schulwesens verbunden. Die ersten Schulen im Lande wurden durch die Benediktinermönche gegründet und geleitet. Sehr früh, schon Anfang des 11. Jhdts, entstanden die Domkirchen-, bzw. Domkapitelschulen. Paralell zu diesen wurde auch das untere Schulwesen im Rahmen der örtlichen Pfarrein ausgebaut. Für die Angehörigen der Dominikaner-, Franziskaner- und Augustinerorden wurden Hochschulen auf hohem Niveau errichtet. Einige ausgezeichnete Könige stifteten Universitäten: Die erste von denen wurde 1367 in Fünfkirchen (Pécs) durch König Ludwig den Großen ins Leben gerufen. König Sigismund (Zsigmond) gründete 1389 in Ofen (Óbuda), und König Matthias (Mátyás) 1467 in Preßburg (Pozsony), eine Universität. Matthias wollte 1470 auch die Hochschule des Dominikanerordens auf den Rang einer Universität heben.

Die Universitäten waren nur kurzlebig. Dagegen blühten die städtischen Schulen auf. Sie arbeiteten auf einem solchen hohen Niveau, daß sie für die begabtesten Studenten die Universität zu ersetzen vermochten. Für viele boten sie gute Vorbereitungsmöglichkeiten zum Universitätsstudium. Zahlreiche ungarische Jugendliche suchten die Universitäten im Ausland auf. Aus Paris, Bologna, Padua, Vicenza, Prag, Wien und Krakkau brachten sie dann Jahrhunderte hindurch die modernsten wissenschaftlichen Erkenntnisse nach Ungarn.

Im Schatten der Ausbreitung des türkischen Machtbereiches, also in äußerst schwieriger außen- und innenpolitischer Situation, erreichte die lutherische Reformation unser Land. Zuerst wurde dadurch die seit Jahrhunderten in Ungarn lebende und bevorrechtete deutschsprachige Bevölkerung angesprochen. Die Reformation wurde auch durch den königlichen Hof, der unter deutscher Beeinflussung stand, unterstützt.

Unter der ungarischen Bevölkerung verbreiteten sich die reformatorischen Ideen mit elementaren Kräften erst nach 1526, d.h. nach der Niederlage von Mohács.

Übersetzt durch Béla Száz

Tűzpróba

IRODALOM

- BAKAY KORNÉL: A magyar államalapítás. Bp.1981.
- BAKAY KORNÉL: Az Árpádok országa. Kőszeg, 2000, 397-408 p.
- BALOGH FERENC: A magyar protestáns egyháztörténelem részletei a reformatio korától jelenig. Debrecen 1872.
- BARCZA JÓZSEF: Peregrináció, vallási türelem. In Tanulmányok Erdély történetéről. Debrecen 1988.
- BÉKEFI REMIG: A káptalani iskolák története Magyarországon 1540-ig. Bp.1910
- BÉKEFI REMIG: A népoktatás története Magyarországon 1540-ig. Bp. 1906.
- BÉKEFI REMIG: A pécsi egyetem. Bp.1909.
- BÉKEFI REMIG: Árpádkori közoktatásügyünk és a veszprémi egyetem létkérdése. Századok 1896.
- BENCZE IMRE: Konrad Cordatus, Luther Budáról indult küzdőtársa. In FABINY TIBOR (szerk.): Tanulmányok a lutheri reformáció történetéből. Budapest, 1984. 132-148. p.
- BENDA KÁLMÁN, KERÉKES ISTVÁN: Olvastam valahol... Bp.1981.
- BERKI FERIZ (szerk.): Az Orthodox kereszténység. Bp.1975.
- BERTÉNYI IVÁN – GYAPAY GÁBOR: Magyarország rövid története. Bp.1992.
- BÍRÓ SÁNDOR – BUCSAY MIHÁLY – TÓTH ENDRE – VARGA ZOLTÁN: A Magyar Református Egyház története. Bp. 1949.
- BITSKEY ISTVÁN: Hitviták tüzeiben. Bp.1978.
- BOGYAY TAMÁS: Szent István és Szent Adalbert prágai püspök.
- BOTTYÁN JÁNOS: A magyar biblia évszázadai. Bp. 1982.
- BRUCKNER GYŐZŐ: A reformáció és ellenreformáció története a Szepességben. Bp. 1922.
- BRUCKNER GYŐZŐ: Magyarország belső állapota a mohácsi ütközet előtt. In Mohácsi emlékkönyv. Szerk. LUKINICH IMRE. Bp.1926.
- BUCSAY MIHÁLY: A protestantizmus története Magyarországon 1521-1945. Bp. 1985.
- Corpus Juris Hungarici 1000-1526. Bp.1899.
- CSAPODI CSABA: A Jordánszky-kódex. Bp. 1984.
- CSÁSZÁR MIHÁLY: Az Academia Istropolitana, Mátyás király pozsonyi egyeteme. Pozsony, 1914.
- CSEPREGI ZOLTÁN: Mária Királyné és udvari papjai. Lelkipásztor, 2000/6.
- CSIZMADIA ANDOR (szerk.): Jubileumi tanulmányok. Pécs 1967.
- CSÓKA J. LAJOS: Szent Benedek fiainak világtörténete különös tekintettel Magyarországra. 1-2. köt. Bp. 1970.
- DIENES ERZSÉBET: A Vizsolyi Biblia kézirat fordítási előzményeiről. In BARCZA JÓZSEF (szerk.): Emlékkönyv a Vizsolyi Biblia megjelenésének 400. évfordulójára. Bp. 1990.
- DÜMMERTH DEZSŐ: Az Anjou-ház nyomában. Bp.1982.
- ECKHART FERENC: Hiteles helyeink eredete és jelentősége. Századok 1913.
- ENGEL PÁL – KRISTÓ GYULA – KUBINYI ANDRÁS: Magyarország története 1301-1526. Bp. 1998.

- ENGEL PÁL: Az egyház és a társadalom új rendje. In B. GELENCSÉR KATALIN (szerk.): Művelődéstörténet 1. Bp. 1998.
- ENGEL PÁL: A pogányság kiirtása. Keresztység a törvény erejével. História 2001/2. 9-10. p.
- ÉRSZEGI GÉZA: Hétköznapiak a középkorvégi magyarországi bencés monostorokban. In Mons Sacer 996-1996. I. Szerk. Takács Imre. Pannonhalma 1996.
- FÉLEGYHÁZY JÓZSEF: Jubiláris emlékezés Mátyás király pozsonyi egyeteméről. Vigilia 1966.
- FODOR ISTVÁN: Verecke híres útján. Bp. 1980.
- FRAKNÓI VILMOS: Werbőczy István. Bp. 1899.
- FRANKL [FRAKNÓI] VILMOS: A hazai és külföldi iskolázás a XVI. században. Bp. 1873.
- GÁBOR CSILLA (vál.): Magyar krónikák és legendák. Kolozsvár 1996.
- GÁRDONYI ALBERT: Városi plébániák kiváltságos állása a középkorban. In Károlyi Árpád emlékkönyv. Bp. 1933.
- GERICS JÓZSEF – LADÁNYI ERZSÉBET: Az államférfi Szent István öröksége. In Mons Sacer 996-1996. I. Szerk. Takács Imre. Pannonhalma 1996.
- GÖMBÖS TAMÁS: A szerzetes és lovagrendek címerei és viseletei. H.n. 1993.
- GÖTZ LÁSZLÓ: Keleten kél a nap I-II. Bp. 1994.
- GYÖRFFY GYÖRGY: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I. Bp.1963. II-III. Bp.1987.
- GYÖRFFY GYÖRGY: István király és műve. Bp.1983.
- HARSÁNYI ANDRÁS: A domonkosrend Magyarországon a reformáció előtt. Debrecen 1938.
- HERMANN EGYED: A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig. München 1973.
- HÓMAN BÁLINT ÉS SZEKFŰ GYULA: Magyar történet I. Bp. 1935.
- HORVÁTH HENRIK: Zsigmond király és kora. Bp.1937.
- KARÁCSONYI JÁNOS: Magyarország egyháztörténete főbb vonásaiban. Veszprém 1929.
- KARÁCSONYI JÁNOS: Szent Ferenc rendjének története Magyarországon 1711-ig. 1-2. köt. Bp.1923-24.
- KARDOS TIBOR (szerk.): Legendák könyve. Bp.1942.
- KARDOS TIBOR: A magyarországi humanizmus kora. Bp.1955.
- KATONA TAMÁS (szerk.): A tatárjárás emlékezete. Bp.1981.
- KAVKA, FRANTISEK: A prágai Károly egyetem, a pécsi egyetem és Dél-Magyarország a XIV. században és a XV. század elején. In CSIZMADIA ANDOR (szerk.): Jubileumi tanulmányok. Pécs 1967.
- KIRÁLY LÁSZLÓ: Előszó a Müncheneri Kódex kiadásában. Bp. 1985.
- KISBÁN EMIL: A magyar pálosrend története. Bp.1938-40.
- KISFALUDY KATALIN: Matthias Rex. Bp.1983.
- KISZELY ISTVÁN: A magyarság őstörténete (Mit adott a magyarság a világnak). I-II. Budapest, 1996.
- KLANICZAY TIBOR (szerk.): A magyar irodalom története. Bp. 1964.
- KOSZTA LÁSZLÓ: A váci püspökség alapítása. Századok, 2001/2. 363-375. p.

- KÓFALVI TAMÁS: A hiteleshelyi oklevelek egyháztörténeti tanulságai. Egyháztörténeti Szemle 2000/1. 49-64 p.
- KRISTÓ GYULA – MAKK FERENC: Az Árpád-ház uralkodói. [h. n.] 1996.
- KRISTÓ GYULA (szerk.): Az Államalapító. Bp.1988.
- KRISTÓ GYULA: Tanulmányok az Árpád-korról. Budapest, 1983, Magvető.
- KRISTÓ GYULA: A tizenegyedik század története. H. n. 1999, Pannonica Kiadó.
- Kristó Gyula: Az első esztergomi érsekekről. Magyar Egyháztörténeti Vázlatok, 1999/3-4.
- KUBINYI ANDRÁS: Mátyás király és a monasztikus rendek. In Mons Sacer 996-1996. I. Szerk. Takács Imre. Pannonhalma 1996.
- KULCSÁR PÉTER: A Jagelló-kor. Bp.1981.
- LÁSZLÓ GYULA: Árpád népe. Bp. 1988.
- LÁSZLÓ GYULA: Kettős honfoglalás? História 1996/2.
- LUKINICH IMRE: A magyarok egyetemjárása külföldön. In MAGYARY ZOLTÁN (szerk.) A magyar tudománypolitika alapvetése. Bp.1927.
- MADAS EDIT (vál.): A Néma Barát megszólal. Bp. 1985.
- MAJLÁTH BÉLA: A kalandos társulatok. Századok, 1885.
- MÁLYUSZ ELEMÉR: A pálosrend a középkor végén. Egyháztörténet 1945. 1-4. füzet.
- MÁLYUSZ ELEMÉR: Az Ágostonrend a középkori Magyarországon. Egyháztörténet 1943.
- MÁLYUSZ ELEMÉR: Egyházi társadalom a középkori Magyarországon. Bp.1971.
- MÁLYUSZ ELEMÉR: Zsigmond király uralma Magyarországon. Bp.1984.
- MARCZALI HENRIK: Magyarország története az Árpádok korában. A Magyar Nemzet története. Szerk: SZILÁGYI SÁNDOR. Bp.1896.
- MÁRKUS DEZSŐ et al. (szerk.): Magyar Törvénytár 1000-1526. Bp. 1899.
- MÉSZÁROS ISTVÁN: A Szalkai-kódex és a XV. század végi sárospataki iskola. Bp. 1972.
- MÉSZÁROS ISTVÁN: Az iskolaügy története Magyarországon 996-1777 között. Bp.1981.
- MEZEY LÁSZLÓ: Irodalmi anyanyelvűségünk kezdetei az Árpád-kor végén. Bp.1955.
- MIKLÓS ZOLTÁN: Hiteles hely és iskola a középkorban. Levéltári közlemények. 1940-41.
- NEMESKÜRTY ISTVÁN – LIPTAY KATALIN: A magyar művelődés századai. Bp.1985.
- NEMESKÜRTY ISTVÁN: A vezeklés, mint a haza szolgálata. In Múltunk a jelenben. Bp.-Ungvár 1994.
- NEMESKÜRTY ISTVÁN: Daliás idők. Bp.1989.
- NEMESKÜRTY ISTVÁN: Diák, írj magyar éneket. Bp. 1985.
- NEMESKÜRTY ISTVÁN: In signo crucis. Vigilia 1972/9.
- NEMESKÜRTY ISTVÁN: Mi magyarok. Bp.1993.
- ORTVAY TIVADAR: Magyarország egyházi földleírása a XIV. század elején. A pápai tizedjegyzékek alapján feltüntetve. Bp. 1892.
- PÁSZTOR LAJOS: A magyarság vallásos élete a Jagellók korában. Bp.1940.

- PIRIGYI ISTVÁN: A bizánci szertartású keresztyénség helyzete Magyarországon Szent István korában. In Szent István és kora. Szerk. GLATZ FERENC, KARDOS JÓZSEF. Bp.1988.
- PIUS ENGELBERT: Prágai Szent Adalbert. Püspökideál, politika és szerzetesség. In Mons Sacer 996-1996. I. Szerk. Takács Imre. Pannonhalma 1996.
- PUSKELY MÁRIA: Kétezer év szerzetessége I-II. Bp. 1998.
- PÜSPÖKI NAGY PÉTER: Szent István egyházszervezete. Előzmények, kánonjogi háttér. In Szent István és kora.
- RÉVÉSZ IMRE: Magyar református egyháztörténet. Bp. 1938.
- RÉVÉSZ IMRE: Magyar tanulók Wittenbergben Melanchton haláláig. Magyar Történelmi Tár 1859.
- RÉVÉSZ IMRE: Simontornyai Gergely. Sárspataki Füzetek 1864.
- RÓNA – TAS ANDRÁS: A honfoglaló magyar nép. Bp. 1996.
- SCHÖNHERR GYULA: Krisztus kínszenvedésének rendje. Turul 1898.
- SÓLYOM JENŐ: Luther és Magyarország. Bp. 1933.
- SOUTHERN, R. W. A nyugati társadalom és az egyház a középkorban. Bp. 1987.
- STOLL BÉLA – VARGA IMRE – V. KOVÁCS SÁNDOR: A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 1772-ig. Bp. 1972. 112-115. p.
- SZÁNTÓ KONRÁD: A katolikus egyház története. I. Bp.1983.
- SZÉKELY GYÖRGY (főszerk.), BARTHA ANTAL (szerk.): Magyarország története I. Előzmények és magyar történet 1242-ig. Bp. 1984.
- SZÉKELY GYÖRGY: A huszitizmus és a magyar nép. Századok, 1956.
- SZÉKELY GYÖRGY: Népmaradványok a Kárpát-medencében. História 1996/2.
- SZILAS LÁSZLÓ: Kis magyar egyháztörténet. Róma 1982.
- SZÜCS JENŐ: A középkori iskolázás Sárospatakon. In BARCZA JÓZSEF (szerk.): A Sárospataki Református Kollégium története. Bp.1981.
- SZÜCS JENŐ: Ferences ellenzéki áramlat a magyar parasztháború és reformáció hátterében. Irodalomtörténeti Közlemények. 1974/4.
- TARNAI ANDOR: „A magyar nyelvet írni kezdik”. Bp.1984.
- TIMKÓ IMRE: Keleti keresztyénség, keleti egyházak. Bp. 1971.
- TORMAY CECÍLIA (ford.): Kis magyar legendárium és Szent István királynak intelmei. Bp. 1930.
- TÓTH-SZABÓ PÁL: A cseh-huszita mozgalmak és uralom története Magyarországon. Bp. 1917.
- V. KOVÁCS SÁNDOR. (vál.): A magyar középkor irodalma. Bp. 1984.
- V. KOVÁCS SÁNDOR: Gyöngyösi Gergely. Arcok a magyar középkorból. Bp. 1983. /Magyar Ritkaságok/
- WEÖRES SÁNDOR: Három veréb hat szemmel. Bp. 1977.
- ZOVÁNYI JENŐ: A reformáció Magyarországon 1565-ig. Bp. 1922.
- ZOVÁNYI JENŐ: Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon. Bp. 1977.
- ZSILINSZKY MIHÁLY: A magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásai a reformatiótól kezdve I. köt. Bp. 1881.